

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापनावर्ष : 1960

वर्ष : 16

नवेम्बर : 2021

अंक : 5

परामर्शनसमिति

प्रकाश न. शाह
प्रमुख

अजयसिंह चौडाण
तंत्री/प्रकाशनमंत्री

संपादक
भरत मडेता

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ❖ क. वा. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,

गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-380 009

फोन : 26587947

परब ❖ नवेम्बर, 2021

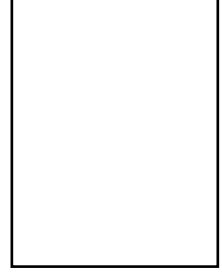
3

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.
લેખકોને:
- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલસ્કેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું: તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com
Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org ફોન અને ફેક્સ: 26587947
www.gujaratisahityaparishad.com

આજીવન સભ્ય/સંસ્થાની સુધારણા માહિતી

આજીવન સભ્ય નંબર _____

[‘પરબ’ના સરનામાના લેબલ પર નંબર હોય છે.]

આજીવન સભ્યનું પૂરું નામ _____

અટક નામ પિતા/પતિનું નામ

સરનામું _____

_____

_____ પીનકોડ

મોબાઈલ _____ રહેઠાણનો નંબર

આધારકાર્ડ નંબર / ચૂંટણી કાર્ડની ઝેરોક્ષ / લાયસન્સની ઝેરોક્ષ

આજીવન સભ્યની સહી

નોંધ: આ ફોર્મ સાથે આધારકાર્ડની સ્વપ્રમાણિત નકલ મોકલવા વિનંતી છે.

અનુક્રમ

કવિતા

- ◆ ભાષાવિદ્ યોગેન્દ્ર વ્યાસને અંજલિ, ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ 7, એ પણ હજી..., વિનોદ જોશી 8 ગાંધી રોડ, મેહુલ ત્રિવેદી 8 સૂતક..., દીપ્તિ ભગત વચ્છરાજાની 9 ગુલાલ, એસ. એસ. રાહી 10, શ્રદ્ધા, એસ. એસ. રાહી 11 માયાને સંકેલી લીધી, નીતિન વડગામા 13

વાર્તા

- ◆ તું હિં તું હિં, ગિરીશ ભટ્ટ 14 શબ્દ વર્સિસ અક્ષર, ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી 19 સ્વપ્નવત્, પરીક્ષિત જોશી 29

અભ્યાસ

- ◆ દર્શકનું ઇતિહાસ ચિંતન, અરુણ વાઘેલા 36 પિતાની સુટકંથ, રમેશ કોઠારી 47 અધૂરું છતાં અગત્યનું, સુસંસ્કૃત પણ (કદાચ) વિસ્મૃત (?), પુસ્તક, શૈલેશ પારેખ 50

અનુવાદ

- ◆ ચાર કાવ્યો, મંગલેશ ડબરાલ, અનુવાદ : હરીશ મિનાશ્રુ 54

વિદેશી સાહિત્ય

- ◆ એનિમલ ફાર્મ: વ્યથાની કથા, સુરેશ ગઢવી 58

શબ્દાંજલિ

- ◆ પ્રયોગશીલ કવિ, વાર્તાકાર ને નવલકથાકાર રાધેશ્યામ શર્માની વિદાય, પ્રફુલ્લ રાવલ 63

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

- ◆ ‘ગોખરૂ’ (આત્મકથા ભાગ-1) વિશે: કાંતિ માલસતર 65 નાકર કૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન, કિશોર વ્યાસ 69 દલિત સમસ્યાનો ‘વંદોળિયો’ ફરી એકવાર, ડંકેશ ઓઝા 71 સિદ્ધિ હજી દૂર છે/ધીરજ અને નિષ્ઠા જરૂરી છે..., સંધ્યા ભટ્ટ 73 સંવેદનાસભર ભાષાલીલાનું નિરાળું વિશ્વ..., અજય પાઠક 77

અને છેલ્લે...

- ◆ આઝાદીનું પંચોતેરમું અને સાહિત્ય સર્જકો:2, ભરત મહેતા 81
- ◆ પરિષદવૃત્ત, સંકલન : કીર્તિદા શાહ 85
- ◆ આ અંકના લેખકો 88

ભાષાવિદ્ યોગેન્દ્ર વ્યાસને અંજલિ | ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ

વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ
ભાષાની ભીતરમાં જઈને તમે કર્યો નિવાસ

ધ્વનિ નામનો સિક્કો લઈને ગુર્જર ગામે ફર્યા
વાક્દેવીના ચરણે જાવા પંડિત પગલાં ભર્યા.

શબ્દો અર્થો ક્યાં જઈ કરશે પોતીકી તપાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

ધ્વનિઓમાંથી ચૂંટી લીધી ધ્વનિઘટકની ઝૂડી
એ ઝૂડી પણ થઈ ગઈ કેવી ગુજરાતીની મૂડી

એ મૂડીથી તમે રચેલો સરસ્વતીમાં વાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

અક્ષરનું આકાશ મઢીને ઉચ્ચાર્યો વરસાદ
ગુજરાતીના વર્ણો વર્ણો પહોંચાડ્યો પ્રસાદ

ધ્વનિઘટકથી રૂપ સજાવ્યાં અનુગનો સહવાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

સમાસને આઝાદ કરીને સ્વયં થૈ ગયા કેદી
બજાર વચ્ચે ભીલી બોલી પ્રગટી જાણે વેદી

વ્યાકરણ થકી સાહિત્યનો ઉજ્જવળ કીધો અભ્યાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

બે કિનારા વચ્ચે તમે કૌશલપૂર્વક સર્યા
કેટકેટલા દીવા પાછા નૌકા થઈને તર્યા

શબ્દ સરીખાં અંજન આંજી ઊજળી કીધી અમાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

સાગર અને શશી સાથે જનમજનમની પ્રીતિ
સંકુલ સઘળું સરળ કર્યું છો કેવી શિક્ષણ રીતિ!
મ્હાન પુષ્પો ઊઘડી જાતાં વગમાં વહે સુવાસ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

વર્ણો નામનાં તરણાં લઈને તમે ગૂંથેલો માળો
એ માળાનાં સૌ પંખીડાં - સંજ્ઞાનો સરવાળો
દીવા જેવા ઉચ્ચારણનો અર્થ પણ સ્વયં પ્રકાશ
વંદનીય યોગેન્દ્ર વ્યાસ

એ પળ હજી... | વિનોદ જોશી

એ પળ હજી ન ભાળી,
હોઈ શકે એ મેઘધનુષી, હોઈ શકે છે કાળી!
વરસોથી બેઠું પગ વાળી વાદળમાં ચોમાસું,
ઊભી ધાર ન ફાવે એને હોય વરસવું ત્રાંસું;
ખરબચડી આખી આવરદા ખોટુકલી પંપાળી!
ઘાસ રાતભર ખમે હવાના હણહણતા હડદોલા,
પછી સવારે ગણો ઝીણકા ઝાકળના ફરફોલા;
ટહુકા જેવું રોજ કશું ચુપચાપ વીણતો માળી!

ગાંધી રોડ | મેહુલ ત્રિવેદી

સ્ટેશનથી ભદ્ર લગી વાંકડિયો પાતળિયો બહુરૂપી લાંબો આ પંથ!
એના રે પ્રેમ તણો મેળવવા તાગ ઘણો મથતો પણ આવે ના અંત!

મદમાતી શાન ધરી એની તો એક તરફ
શોભે છે પાંચકૂવા, ખાડિયા!
તડકીલી ભોર તણો સ્વાદ બની વેચાતા
ગોટા ને ફાફડા ને ગાંઠિયા

પોળોમાં બહેનો જો સાંજ ઢળે વાતોથી તણખાની ખીલવે વસંત!
સ્ટેશનથી ભદ્ર લગી વાંકડિયો પાતળિયો બહુરૂપી લાંબો આ પંથ!

હેરિટેજ ઊંચી ઇમારતનો હોદ્દો તે
યાત્રીમાં આજ, ગઈ કાલ!
દાગીના, કાપડ ને કટલરિયા કસબોનાં
ગ્રાહકમાં અંજાતા વ્હાલ!

સગપણના સાંધાને શોધ્યા શોધાય નહીં કોનો છે ભાઈ કે કંથ?
સ્ટેશનથી ભદ્ર લગી વાંકડિયો પાતળિયો બહુરૂપી લાંબો આ પંથ!
એના રે પ્રેમ તણો મેળવવા તાગ ઘણો મથતો પણ આવે ના અંત!

સૂતક... | દીપ્તિ ભગત વચ્છરાજાની

એ કહું છું, ગરમ પાણી મૂકજો,
- પોસ્ટકાર્ડ આવ્યું છે.

એમ ?

તરત વળતો પ્રશ્ન, સૂતક કેટલા દી નું ?

તેર દી નું.

પછી માથે પાણી નાખતાં કેવાતું-મણિકાંત* ગ્યા !

અરરરરર... હોય નહીં, 'ને ઠૂઠવો મુકાતો.

આજે પણ,

અહીં ઘણાં પોસ્ટકાર્ડ આવ્યાં છે.

પણ, લખાણ નથી, કૈંક બીજું છે !

એક પર છે દુધાળા હોઠોની છાપ,

'ને બીજા પર હથેળીની હાંફ.

વળી ઓહ ! આના પર છે ડામરનાં ભાઠાં.

અરે રે ! આના પર તો નથી ઉકેલાતા...

સળવળવા માંગતા શ્વાસ !!

અને આ જુઓ, જુઓ બરાબર જુઓ,

આમાં એમણે હંફાવ્યું એ પહેલાં મૃત્યુને થયેલો પરસેવો છે !

આ શું ?

આ તો એ હાંસિયો છે જેમાં એ રહેતા હતા.

આ સૌ ચાલી નીકળ્યાં અને ઘેર ન પહોંચ્યાં.

સમજાય છે અર્થ ? સમજાય છે ?

આ ચાલી નીકળવું એટલે શું ?

અને ઘેર ન પહોંચવું એટલે શું ?

પણ એ ગયા, પોઢી ગયા અધવચ્ચે.

ગયા, ગળે શોષ અને જુગ જુનો ઉનવા લઈને.

આપણે ભૂલી ગયાં કે આપણે એના થકી હતાં,

એ આપણાં થકી નહોતા.

મળી શકે છે મને અને તમને

રસ્તે રઝળી પડેલી એ ચેતના.

'ને સુક્કા રોટલામાં રમમાણ રહેતો એ આનંદ.

પણ અત્યારે એ તો ગયા.

આ ગયા એ શ્રમિકો

અદલ આપણાં જેવાં જ લોહીથી લોહીને સીંચનારા હતા.

એમનાં બાળકો આપણાં બાળકોની જેમ જ

ગર્ભનાળથી માને જોડાયેલાં હતાં.

આ સદ્ગત આપણાં અંગત હતાં,

આપણા મણિકાંત!*

એટલે, સ્નાન તો માગે જ.

પણ નથી મૂક્યું પાણી ગરમ.

કારણ, ન્હાવાનું નથી.

આપણે પાણાં નાહી નાખનારાં નીકળીએ તો ?

અને સૂતક તો નહીં ઊતરે, આજનમ.

એ ઉતારશે...

આપણાં અંતિમ શ્વાસ પછીનો મૃત્યુ શૈયા પરનો મુખાગ્નિ.

(* મણિકાંત - કાલ્પનિક પાત્ર.)

ગુલાલ | એસ. એસ. રાહી

મેં મારા ઓરડાની બારી ઉઘાડી તો

વાસંતી ગુલાલ પથરાઈ ગયો આખા ઘરમાં.

હવે ઘરની ચારેય દીવાલો

થઈ ગઈ છે તરબતર.

*

પૂનમનો ચંદ્રમા

કેમ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી અગાસી પરથી ?

પેલી હોલિકાએ

ચંદ્રમાના ચહેરા પર

મુઠ્ઠી ગુલાલ તો ઢોળ્યો નહીં હોય ને !

*

મારી પ્રિયતમાએ પરબીડિયામાં

મોકલેલ ચપટીક ગુલાલના જવાબમાં

મેં મોકલી આપ્યું છે

મારું સાત ટીપાં લોહી.

હવે જોઈએ કે

કોનો વિજય થાય છે ?

ગુલાલનો કે લોહીનો ?

*

કોલસાના ઢગલા પર
 મેં ઢોળી દીધા હતા સાત રંગો.
 તેને વીતી ગયાં છે વરસોનાં વરસ.
 આ રંગોને શોધવામાં
 હું પોતે થઈ ગયો છું રાખ.
 મને શ્રદ્ધા છે કે આ રાખમાંથી
 ફૂટી નીકળશે ફીનિક્ષ પંખીની પાંખ!
 શું તે પાંખમાં ફેલાયા હશે
 મારા ખોવાઈ ગયેલા સાત રંગ ?

*

તમે છાંટ્યો હતો પ્રેમનો ગુલાલ
 માત્ર એક જ વખત.
 હવે મારા જન્મારાના છેલ્લા શ્વાસ
 ચાલી રહ્યા છે ત્યારે
 ફરીથી મોકલી દો પ્રેમનો ગુલાલ.
 જેથી પરાજિત થાય મોત અને
 જીતી જાય મારું જીવંતર.

શ્રદ્ધા | એસ. એસ. રાહી

વસંત ઋતુની કોઈ સવારે
 મારા ઘરના આંગણમાં
 જાસૂદની કળીઓ ખીલવાનું
 ભૂલી જાય છે ત્યારે
 પેલા પવનરાજના મહેલની બારીઓ
 શા માટે બંધ હોય છે ?

*

અગાસીમાં સૂકાવા નાખેલી તારી ઓઢણી
 પૂરપાટ પવનથી ઊંચે ને ઊંચે ઊડવા માંડે
 એને હું આકાશનું નામ આપું
 તો શા માટે રિસાઈ જાય છે મારી માશૂકા ?

*

વૈશાખના આકરા તડકાને
 શીશામાં કેદ કરીને રેફ્રિજરેટરમાં
 જતનપૂર્વક મૂકી દીધો છે.

આ તડકાનું હવે બરફમાં
રૂપાંતર થશે કે નહીં ?

*

સરોવરના શાંત જળમાં તરતો
તે કોઈ તરાપો નથી પણ
રેલવેના પાટા પર કપાઈ ગયેલી
બિનવારસી લાશ પર ઓઢાડેલી
સફેદ ચાદર છે તે હકીકત
પૂનમના ચાંદને કેમ સતાવતી હશે ?

*

ઘવાયેલું સફેદ કબૂતર
ગાંધીજીની જરીપુરાણી પ્રતિમા પર
ચુપચાપ બેઠું છે ક્યારનું!
શું તેને માલૂમ હશે કે આવતીકાલે
તો નિર્વાણ દિવસ છે બાપુનો ?

*

આકાશ ધરતી થઈ જાય અને
ધરતીનું આકાશમાં રૂપાંતર થઈ જાય
તો પણ
શું કવિઓ કવિતા લખવાનું માંડી વાળશે ખરા ?

*

હે ઈશ્વર !
મને મૂંઝવતા આ સવાલોના
મને જલ્દી ઉત્તરો આપ.
કેમ કે મેં હજુ
શ્રદ્ધા ગુમાવી નથી
તારા ઈશ્વરપણામાંથી !

માયાને સંકેલી લીધી | નીતિન વડગામા

છાને પગલે એમ જ ઊઠી, માયાને સંકેલી લીધી,
ધીમે સાદે ખુદને પૂછી, માયાને સંકેલી લીધી.

જીવનભર મઘમઘતા શ્વાસે સફર કરી થાક્યા ને અંતે-
ખરબચડા ધબકારા ચૂકી, માયાને સંકેલી લીધી.

મ્હોરેલા આંબાના મૂળમાં ઘા કરવાની પીડા કેવી!
લ્હેરાતી શાખાથી રૂઠી, માયાને સંકેલી લીધી.

લ્હેતાં ઝરણાના મારગમાં એકાએક જ પથ્થર આવ્યા,
આપોઆપ જ અધવચ ઝૂકી, માયાને સંકેલી લીધી.

આંખોમાં સૂરજ આંજીને, રાતોની રાતો જાગીને,
શાંત સરોવર માફક ઊંઘી, માયાને સંકેલી લીધી.

જળને જોયું-જાણ્યું પાછા મરજીવા થઈ તળને તાગ્યું,
અંતે પરપોટો થઈ ફૂટી, માયાને સંકેલી લીધી.

શબ્દબ્રહ્મની જ્યોત જલાવી જાત કરી દીધી ઝળહળતી,
અજવાળાની ડાળે ઝૂલી, માયાને સંકેલી લીધી.

(સદ્ગત સારસ્વત યોગેન્દ્ર વ્યાસને...)

મહાન ગદ્યકાર યુનિલાલ મડિયાના સ્મરણમાં

મડિયાની નવલકથાઓમાં વિષયવસ્તુનું નાવીન્ય છે. વર્ષોજૂની પ્રણયત્રિકોણ આધારિત કે કુટુંબકથાપ્રધાન વાર્તાને બદલે સંપત્તિ મેળવવા સમાજમાં ચાલતા કાવાદાવાઓ, સંતાન-ઝંખના, અવૈધ સંબંધો, આદિમ આવેગો અને ધાર્મિકતા જેવા વણખેડવા વિષયોને એમણે જરૂર કથારૂપ આપ્યું પણ તેમની બધી નવલકથાઓની રચનારીતિ લગભગ એકસરખી છે. તેઓ પ્રધાન-ગૌણ ઘણાંબધાં પાત્રોને એકસાથે લઈ આવે છે અને એમની વચ્ચે અટપટા સંબંધોનું એક જાળું રચી દે છે. કથાના તાણાવાણા ગૂંથવા માટે તેઓ ઘટનાઓનો એક મોટો ખડકલો કરી દે છે.

સૌજન્ય ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

રામપ્રસાદજી વૃદ્ધ જરૂર હતા પરંતુ હજી શ્રવણશક્તિ સારી હતી.

તેમણે પચીસ વર્ષની જાનકીને બરાબર સાંભળી હતી: ઈન્ટરવ્યૂ છે? તું તો તેજસ્વી છું. એ સ્થળ દૂર છે, પણ સંસ્થા સારી છે. બધાં પ્રમાણપત્રો લેતી જજે. એકલી જવાની છું? આગલે દિવસે જ પહોંચી જવું. હું ચિહ્ની લખી આપું છું. એક શિવય છે ત્યાં. નામ દત્તાત્રેય... મારો ભક્ત જ સમજી લે તેને. પાંચ વર્ષ પહેલા ઉપાચાર્ય હતો. અત્યારે આચાર્ય બની ગયો હશે. લખી આપું છું. તે તારાં ભોજન ઉતારાની ગોઠવણ કરશે. હવે છે કશો પ્રશ્ન? યશસ્વી બન... ને એ છોકરીએ તેમના ચરણસ્પર્શ કર્યા હતા.

માને સંતોષ થયો: ચાલો, કોઈ તો હતું ત્યાં, શું નામ કહ્યું? દત્તાત્રેય.

પાછી શિખામણો તો આપી જ: મુસાફરીમાં સાવચેતી રાખવી. અજાણી વ્યક્તિ સાથે બહું ભળવું નહીં.

જાનકી પહેલી વાર બહાર જતી હતી. છોકરીની જાત. અનેક વિચારો આવે. રાત ચિંતાઓમાં પસાર થઈ હતી.

એમ પણ થયું હતું કે નથી મોકલવી દૂર. પણ શું થયું, છેક છેલ્લી ઘડીએ સરયુ તૈયાર થઈ ગઈ હતી: હું આપું છું સાથે. તને સાથ મળશે ને મારે પ્રવાસ થશે.

બરાબર સજીવજીને આવી હતી. મા-દીકરી ખુશ થયા હતા: વાહ, સરસ...!

માની બધીય ચિંતા ઓગળી ગઈ હતી.

ચોથું જ ઘર સરયુનું. હશે એકાવનની પણ સજેધજે ત્યારે પચીસની લાગે.

‘મારે એ સંસ્થા જોવી છે. બહુ સાંભળ્યું છે.’ તે હસી હતી.

બસ પ્રવાસ આનંદદાયક રહ્યો હતો. બસ ધીમી પડી ને બારીમાંથી સ્થળનું અવલોકન થયું. ગામ ખાસ મોટું નહોતું.

જાનકીએ માહિતી આપી: માસી, ચિહ્ની છે. લખાવી છે.

‘ઉતારા, ભોજનની વ્યવસ્થા થઈ જશે.’ ને સરયુ બોલી: ઠીક. નહીં તો આ સરયુ બધું કરી શકે તેમ છે.

એ લોકો પાંચમી મિનિટે સંસ્થાને દરવાજે હતા, ને સાતમી મિનિટે ઓફિસમાં.

સરયુ તો અવલોકનમાં ડૂબી ગઈ હતી: ઈમારતો વચ્ચેથી પસાર થતાં રસ્તાઓ, ઈમારતો પરના પાટિયાઓ, બત્તીના ખમ્બાઓ, રમતોના મેદાનો, અવરજવરો, વૃક્ષો. તેની આંખો બંને તરફ ફરી રહી હતી: વાહ, સરસ છે સંકુલ.

બોલી પણ હતી: જાનકી સરસ છે સંસ્થા. દરમિયાન જાનકી ઓફિસમાં પ્રવેશી હતી, ચિહ્ની ધરી હતી. જરા ફડફડ થતું હતું કે હશે ને કોઈ દત્તાત્રેયજી અહીં.

રામપ્રસાદજીએ તો સ્મૃતિ ને આધારે ચિહ્ની લખી આપી હતી. સારું હતું સરયુમાસી સાથે હતાં. માની ચિંતા સાચી હતી.

પણ શું સાંભળ્યું? તમે ઈન્ટરવ્યૂ આપવા આવ્યાં છો? ચાલો, સારું થયું, આવી ગયાં. બેન સાથે છે? સરસ. દત્તાત્રેયજી સંસ્થાના આચાર્ય છે. તમારો ઉતારો ત્યાં, તેમના ઘરે. તમે અમારા પણ મહેમાન. બધી વ્યવસ્થા થઈ જશે.

તે ખુશ થઈ ગઈ: માસી: બધી વ્યવસ્થા છે. સરયુ તો અવલોકનમાં લીન હતી: છાત્રો કાંઈ ગ્રામ્ય જ નહોતા, શહેરી પણ હતા. સ્વચ્છતા હતી.

અવરજવર કરી રહેલા છાત્રોમાં શિસ્તને સંસ્કાર જણાતા હતા.

થયું કે જાનકી ભાગ્યશાળી ગણાય. આવી સંસ્થામાં હોવું પણ સારી વાત હતી.

ને ત્યાં જાનકીએ ધ્યાનભંગ કર્યું હતું: માસી, ચાલો ઉતારે, વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે. આ બેન ત્યાં લઈ જાય છે. શું નામ - લક્ષ્મીબેન! આચાર્યનું જ નિવાસસ્થાન છે. રામપ્રસાદજીને એ લોકો ઓળખે છે. તેમને કોણ ના ઓળખે? લક્ષ્મીબેન રસોઈ પણ કરશે. દત્તાત્રેયજી નથી. કાલ સાંજ સુધીમાં આવી જશે એ કહેતાં હતાં.

સાવ સાદાં વાક્યો હતાં, પણ સરયુ ચોંકી હતી:

દત્તાત્રેય... ?

લક્ષ્મી પાછળ જાનકી, ને તેની પાછળ તે અને તેનાં મનમાં પ્રગટ થયેલો દત્તાત્રેય!

'તે હશે? આ સૃષ્ટિમાં કેટલાં બધાં દત્તાત્રેયો હોય? અને એટલી જ સરયુઓ! ના પણ હોય! શું કહ્યું? તે નથી. તે એટલે દત્તાત્રેય નામધારી પુરુષ.

નિવાસસ્થાને પહોંચતાં પૂરી એક મિનિટ લાગી હતી પરંતુ... તે ક્યાં પહોંચી ગઈ હતી? તેની વેશભૂષા બદલાઈ ગઈ હતી. તે બાણભટ્ટની કાદંબરી હતી: ચોળી, સાળુ ને ઘેરદાર અધોવસ્ત્ર! અને દત્તાત્રેય પણ કેવો? ઉપરણા ને પીતાંબરમાં. ડાબે ખભે સૂતરનું ઉપવીત. બધાં પાત્રો સંસ્કૃતમાં સંવાદો બોલતાં હતાં. કેટલી પ્રસન્નતા મળતી હતી? નવો જ પ્રયોગ હતો.

અરે, નાટિકા ભજવાયા પછી પણ દત્તાત્રેય તેને કાદંબરી કહીને સંબોધતો હતો. ને તેને ગમતું પણ હતું. ને એ પછી...!

લક્ષ્મીએ ઘરનું તાળું ખોલ્યું હતું. સરયુને થયું કે... ઘરની કોઈ ભીંત પર એ પુરુષનો ફોટો તો હોવાનો. તે એ જોવા જ ઉત્સુક હતી. રોમાંચ થયો પ્રવેશતાં જ.

લક્ષ્મીએ કહ્યું: બેન... જમણી તરફનો ખંડ તમારો. ડાબો ખંડ તો સાહેબનો. પણ અત્યારે તો... બેય તમારાં.

પછી સહજ પૃચ્છા: ભાખરી શાક ચાલશે ને? પછી માહિતી આપી: બેનનો ઈન્ટરવ્યૂ કાલે અગિયાર વાગે છે. હું લઈ જઈશ તેમને. જુઓ, આ પલંગ. બાથરૂમમાં ચોવીસેય કલાક પાણી આવે છે. આંકડી જરા ઢીલી છે. પણ બેય સ્ત્રીઓ એટલે શી તકલીફ?

હમણાં આવું છું - કહીને ગઈ.

ને બેય એકલાં પડ્યાં હતાં.

'સારું થયું, તમે આવ્યાં, માસી' જાનકી બોલી હતી.

‘સરયુમાસી: હું તો આ ઘરમાં મૂઝાઈ જાત. તે તેની અકળામણ વ્યક્ત કરતી હતી.

પાંચેક મિનિટમાં તે સ્નાનગૃહમાં સંચરી હતી: માસી... સાફસુથરી થઈ આવું.

ને બીજી મિનિટે સરયુની શોધ શરૂ થઈ હતી. તેને આ ઘરમાં રહેતા દત્તાત્રેયની તપાસ કરવી હતી. મનમાં એક-અતીતનો દત્તાત્રેય આવી ગયો હતો ક્યારનોય. તે ગડમથલમાં પડી ગઈ હતી.

તે તો અચાનક આવી ગઈ હતી. સાવ છેલ્લી ઘડીએ આ ગભરું કન્યાને સાથ આપવા જોડાઈ હતી. કોલેજ સમયનો દત્તાત્રેય ક્યારેક ઝબકી પણ જતો હતો. કોધ જન્મી જતો હતો. બધું યાદ આવી જતું હતું. તે તેના પ્રેમમાં પડી ગઈ હતી. નાટિકા ભજવતાં ભજવતાં સાવ અજાણ્યા પ્રદેશમાં પ્રવેશી હતી. તે ગમવા લાગ્યો હતો. તે ત્રીજા વર્ષમાં હતી ને દત્તાત્રેય ચોથા વર્ષમાં. પિતાએ સંમતિ આપી હતી: રસ છે તો ભલે ભાગ લે નાટકમાં. કયું નાટક છે? ઓહો! સંસ્કૃતમાં! ગુડ. ગો ઓન.

મા કોચવાઈ હતી. રિહર્સલો મોડે સુધી ચાલે એ પણ ક્યાં પસંદ હતું? અરે, ઘરે આવ્યા પછી પણ ક્યાં અટકતી હતી? કોઈ ખૂણો મળે ને અભિનય કરવા લાગે, સંવાદો બોલવા લાગે. ફોન પર શુકલા સર, દત્તાત્રેય, રોહિણી સાથે વાર્તાલાપ થાય, વેશભૂષાની સલાહો લેવાય; દત્તાત્રેય... છે મારી પાસે સાળુ. ચોળી પણ મળી જશે અનુરૂપ. હા, અનુરૂપ, અલંકારો... પણ. શું કહે છે? ખુદ મિસીસ શુકલા શણગાર કરવા આવવાના છે? ને તારે ક્યાં ઝાઝી ખટાખટ છે? આવાં વાક્યો પણ કાને પડી જતાં હતાં. પતિ પર ચીડ ચડતી હતી: છે ભાન કશુંય? આના પરિણામો કેવાં આવી શકે? કોણ છે આ દત્તાત્રેય? તે ક્યાં જાણતી હતી, માતાના પ્રત્યાઘાતો?

તેણે તો કાર્યક્રમની સમાપ્તિ પછી ઘરે આવીને દર્શ્યોનાં વિગતવાર વર્ણનો કર્યાં હતાં. અને... માએ... એ વર્ણનમાં દત્તાત્રેયનું નામ કેટલીવાર અને કેવાં ઉમળકાથી લેવાયું એ ગણ્યું હતું.

મમ્મી... હું ને દત્તાત્રેય અજયબાબુને નમ્યાં હતાં, ને તેમણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા. મમ્મી, તું નથી ઓળખતી અજયબાબુને. નાટ્ય જગતમાં તેમનું બહુ મોટું નામ. તે ય હતા હાજર, એ સમયે.

શું કહેતા હતા - સુંદર, અતિ સુંદર. તમે લોકોએ બાણભટ્ટને ન્યાય આપ્યો છે! મા ખિન્ન થઈ હતી.

બધી તપાસ કરાવી હતી. દત્તાત્રેય બીજી જ્ઞાતિનો હતો. પરિવારની આર્થિક સ્થિતિ બહુ સારી નહોતી. ઘર પણ ભાડાનું હતું. ને ક્યાં જોયો હતો, દૂરથી પણ?

અને તે કહેવાની જ હતી કે તે દત્તાત્રેયને પ્રેમ કરતી હતી. વિમાસણમાં હતી કે કઈ રીતે કહેવું.

પેલી બાથરૂમમાં ગઈ ને તેણે તપાસ શરૂ કરી હતી: ભીંતો, ટેબલ, ટીપોઈ - બધે જોયું. ફોટો તો ત્યાં જ હોય ને? હા, મળ્યો એક ફોટો. એ જ પુરુષ હતો. ઓળખી ગઈ હતી.

ઘબ દઈને સોફા પર બેસી ગઈ હતી.

‘ઓહ! એ જ પુરુષ. તે અહીં શા માટે આવી? સારું થયું કે તે હાજર નથી. જાનકીનો

ઈન્ટરવ્યૂ પતે ને તેઓ નીકળી જશે. નહીં મળે તેને. નકામી એ પળોને છતી કરવી? તે સુખી હતી તેના પતિ સાથે. ઠરીઠામ થઈ હતી. એ સમયે તો ભાંગી પડી હતી. ક્યાં સરનામું હતું, દત્તાત્રેયનું કે અજયબાબુનું? લખે તો કોને લખે? માને રોજ સાંજે પૂછતી હતી: છે કોઈ પત્ર? કલકત્તાથી? દત્તાત્રેયનો.

મા સમજાવતી હતી: ભૂલી જા એ પરપોટાને. અભ્યાસમાં મન પરોવ. અમે જ શોધી આપીશું તને યોગ્ય પાત્ર.

તે... કશી દલીલ કરતી નહોતી. માંડ ઉત્તીર્ણ થઈ હતી.

પછી તો તેનેય થયું હતું કે મા સાચી હતી. બતાવ્યો અનુરાગ ને પરણી લીધું.

આટલા વર્ષો ગયાં. ક્યારેક ક્યારેક તેની અંદરની કાદમ્બરી કોઈ ને કોઈ રીતે જાગી જતી હતી. અનુરાગ અરસિક પતિ હતો, પુરુષ જ હતો.

તે આંસુ લૂછી રહી હતી ને... જાનકી આવી હતી. નવાં વસ્ત્રોમાં હતી. બેસી ગઈ લગ્નોલગ.

વાતો ચાલી: માસી, તમે છો એ આ જાનકીનું પરમ ભાગ્ય!

સંસ્થા ગમી હતી. બસ... ઈન્ટરવ્યૂ...! સરયુએ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

તરત અવલોકન વ્યક્ત થયું હતું: માસી, નહીં હોય કોઈ સ્ત્રી આ ઘરમાં?

પુરાવા અપાયાં: માસી... અરીસો તો મળ્યો પણ કાંસકી, તેલ, ઊનના દોરા, બકલ-બોરિયા, પફ પાવડર, સ્ને, ચાંદલા ક્યાં? વળગણીઓ ક્યાં? હિલવાળા ચપ્પલ ક્યાં?

ને સરયુ ચીડમાં બોલી હતી: કદાચ આ પુરુષના ભાગ્યમાં સ્ત્રી જ નહીં હોય. એટલી લાયકાત જ નહીં હોય!

અણધારેલા ઉત્તરથી જાનકી અવાક હતી. તેણે વિષય બદલ્યો હતો: માસી, જરા નજર ફેરવી લઈ નોટબુકમાં. ઈન્ટરવ્યૂમાં તો ગમે તે પ્રશ્ન પૂછાઈ શકે. નોટ તૈયાર કરી છે.

સરયુનો વિચાર હજી... બીજી સામગ્રીઓ જોઈ લેવાની હતી. વધું જાણી લેવું હતું આ મોશાઈ વિશે. કામ આવે. ફોટો મળ્યો હતો પરંતુ બીજી ઓળખ બાકી હતી.

રાતે તક મળી. લક્ષ્મી પરવારી ને વિદાય થઈ હતી. તે તો સંત સ્વભાવ, જણાવતી હતી સાહેબનો. તે એ પરદો ખોલી શકે તેમ હતી. છેવટે આ લક્ષ્મીને તો કહી શકાય.

રાતે... બધું ફંફોળવા માંડ્યું. જાનકી જાંપી ગઈ હતી. કદાચ ઈન્ટરવ્યૂના સ્વપ્નો જોતી હશે. એક ફાઈલ ફંફોળી. કશું ના મળ્યું. બીજામાં કાદમ્બરી મળી. એક બે ફોટા જેમાં તે હતી. ઓહ! કેવી હતી? નીચે નાનકડું વાક્ય-સરયુ ઉર્ફે કાદમ્બરી. ક્યાં ભૂલ્યો હતો? પણ પછી? એક ડાયરી મળી જેમાં બધી ઘટનાઓ હતી... ઝાંખા અક્ષરોમાં. ઓહ! નથી ભૂલ્યો!

કેટલાં પત્રો લખ્યાં, તેને સરનામે? બધાં જ અનુત્તર. શું સમજવું? સરયુ, મને ના જ ભૂલે.

લખાણ આગળ વધતું હતું.

તે અટકી ગઈ. શું તેણે પત્રો લખ્યાં હશે? ક્યાં એકેયની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.

માને પૃચ્છા તો કરતી જ હતી પણ તે ના પાડતી હતી: પત્ર? તારો પત્ર? ના, રે ના.

ને છેલ્લે તો રોષે ભરાઈ હતી: તું પેલાના પત્રની રાહ જુએ છે ને? મૂરખ ના બન. પત્ર નહીં આવે.

તે હતાશ થઈ ગઈ હતી.

‘તો... આ શું હતું? તેણે પત્રો લખ્યાં જ હતાં. અરે, પત્ર તો - લેવા ઈચ્છતા નથી, ના જવાબ સાથે પરત ફર્યો હતો જે ફાઇલમાં કવર સાથે હતો. સરયુ ચાસ રોકીને વાંચી ગઈ. ઓહ... સ્નેહ પત્ર હતો. તે તેને ક્યાં ભૂલ્યો હતો? પ્રેમથી તરબોળ હતો. તે સરયુને ઈચ્છતો હતો, ઝંખતો હતો. જોયું તો કવર પરનું સરનામું પણ સાચું જ. સમજ પડી. આ માની જ રમત. તે નહોતી ઈચ્છતી કે તેને પત્રો મળે અને...! અને તે... દત્તાત્રેયને ધિક્કારતી હતી! તે ખિન્ન થઈ ગઈ. શું થતું હશે તેને? મોમે આમ કર્યું?’

માંડ મનને શાંત કર્યું. હવે શું? પ્રશ્નાત્તાપ જીવનભરનો.

લખાણ વંચાચું: શું તેની ઈચ્છા નહીં હોય? કાદમ્બરી નાટિકા પૂરતી જ હશે? નથી માની શકતો અમારાં વચ્ચે પ્રેમનો સ્વીકાર થયો હતો. એ કાંઈ નાટક નહોતું. તે સરયુ હતી, મારી સરયુ.

‘ઓહ, કેટલો વિશ્વાસ હતો?’ સરયુ વિચારતી હતી. માએ કેવું કર્યું? પત્રો તેના સુધી પહોંચવા જ ના દીધાં!

તે રડી પડી હતી: દત્તાત્રેય તો... તેને ઝંખતો હતો. ડાયરીમાં તારીખવાર લખાણ હતું. આખો સમયકાળ તે તેના વિયોગમાં ઝૂરી રહ્યો હતો ને તે બીજા પુરુષને પરણી ગઈ હતી. એથી વિશેષ તેને ધિક્કારતી હતી.

સરયુને તેની જાત પર ધૃષ્ટા આવી: અરેરે, શું કરી બેઠી? આવા પ્રેમની અવગણના? ડાયરી ખોળામાં હતી. આપોઆપ પાનું ફેરવ્યું. લખાણ હતું જ. બીજી તારીખ હતી.

ભલે ના પ્રાપ્ત થઈ. યોગ હશે એવા. મારા મનમાં તો તે વસતી હતી. ને તે જ રહેશે.

મા કહ્યાં કરે છે કે પરણ. કેટલાં પત્રો આવે છે સંબંધ માટે? કેમ આમ... હતું? છે તારું મન ક્યાંય? અમે રાજી છીએ. શું કહું? ખુદ અજયબાબુ સુકન્યાની વાત લાવ્યા હતા: દત્તાત્રેય, નામ તો છે જ પરંતુ ગુણોમાં પણ સુકન્યા છે. સુખ આપશે.

માંડ સમજાવ્યા તેમને. પણ તેમણે ટકોર કરી હતી: તારા મનમાં પેલી કાદમ્બરી તો નથી ને? તે તો પરણી ગઈ છે. શા માટે મૃગજળ પાછળ દોડે છે? આતું તો બને.

હા... મારા મનમાં એ જ હતી, અને રહેશે. નથી કોઈને એ સ્થાને કલ્પી શકતો.

મારી રગરગમાં એ જ છે. હાથ મેલો... હૃદય પર તો સંભળાશે: તું હિ... તું હિ...

અચાનક જાગી ગયેલી જાનકી દોડી આવી. સરયુ રટી રહી હતી: ક્યાં છો દત્તાત્રેય? આવો દત્તાત્રેય. તમારી પ્રતીક્ષા કરું છું. તમને મળ્યા પહેલા કશેય નથી જવું

ખુલ્લી ડાયરીમાં વંચાતું હતું: તું હિ, તું હિ... અને પછી તો સરયુના હોઠો પર પણ.

મંત્રીશ્રીની ચેમ્બરમાં તેમની સામે રહેલી મુલાકાતીઓની ખુરશીઓ ખીચોખીચ ભરેલી હતી. સૌના ચહેરા પર તથા આંખોમાં મંત્રીશ્રીની સન્મુખ બેઠા હોવાનો અહોભાવ ભારોભાર છલકતો હતો. આ અહોભાવ સૂક્ષ્મ રીતે મંત્રીશ્રીના પ્રચ્છન્ન અહમને હળવેથી પંપાળતો હતો. મંત્રીશ્રીના મદદનીશ એન્ટી ચેમ્બરમાંથી બિલ્લીપગે રૂમમાં પ્રવેશ્યા અને અત્યંત વિનમ્રતાથી તેમના કાનમાં થોડું ગણગણ્યા. મંત્રીશ્રીનું મસ્તક હકારમાં ધૂણ્યું. પછી સૌને સંભળાવ તેમ બોલ્યા, ‘અરે હા... ભાઈ... હું તો ભૂલી જ ગયો હતો. ‘શબ્દ’ ચાલુ કરો, હું હમણાં જ આવ્યો’. મદદનીશ એન્ટી ચેમ્બરમાં ગયા પછી મંત્રીશ્રી કોટન સિલ્કનો ઝભ્ભો સરખો કરતાં કરતાં ઊભા થયા, બે હાથ જોડી મુલાકાતીઓની માફી માંગી એન્ટી-ચેમ્બર તરફ વળ્યા. અંદર પ્રવેશતાં જ તેમના મદદનીશો કમ્પ્યુટરની સાવ પારદર્શક પેપર થીન સ્ક્રીનને ઓન કરી અને નીચેના ભાગે આવેલા ટસ્કબારમાં ‘શબ્દ’ ટેકનોલોજીના આઇકન પર ક્લિક કરી મંત્રીશ્રીનું નામ બોલ્યા. સ્ક્રીન પર ‘ઝું’નું સુંદર એનિમેટેડ ડિસ્પ્લે દેખાયું અને ઓમનું ફીગર ગોળ ગોળ ફરતું ધીમેથી અદ્દશ્ય થઈ ગયું. એક મીઠા મધુર અવાજમાં સૂચના મળી ‘શબ્દની દુનિયામાં આપનું સ્વાગત છે. આપ લોગ-ઇન થઈ ગયા છો. મહેરબાની કરીને જેની સાથે કનેક્ટ થવા માંગતા હો તેનું નામ બોલો.’ મંત્રીશ્રી થોડીવાર ચંભી ગયા અને મદદનીશને સાવ ધીમેથી પૂછ્યું, ‘આજે રિટાયર થઈ રહ્યા છે તે શબ્દ વિભાગના અધિકારીનું નામ શું છે?’ પછી મદદનીશના ગણગણાટને સાંભળીને પછી સહેજ જોરથી બોલ્યા, ‘અવિનાશ નાગર.’

મંત્રીશ્રીના સ્ક્રીન પરના ‘શબ્દ’ની વિન્ડોમાં એક દ્રશ્ય ઊભર્યું. શબ્દ વિભાગના કમિશનર અધિકારી અવિનાશ નાગર પોતાની જાજરમાન ચેમ્બરમાં ખુરશીની બાજુમાં ઊભા રહીને પટાવાળાને ધમકાવતા હતા, ‘ડફોળ... કેટલી વાર કહ્યું છે તને, કે મારા મદદનીશ શબ્દમાં લોગ-ઇન કરે તે પહેલાં મારી ચેર પર બે ગાદી મુકાઈ જ જવી જોઈએ...? આ બે ગાદી ના હોય તો શ્રોતાઓને માત્ર મારું આ કપાળ જ દેખાશે... એમાં પણ આજે મારો રિટાયર થવાનો દિવસ છે.’ અચાનક શબ્દના સ્ક્રીન પર લોગ-ઇન થયેલા મહાનુભાવોના લિસ્ટમાં મંત્રીશ્રીના નામ સામે લાલ ટપકું જોઈને અવિનાશ નાગરના ચહેરા પરના રોષના ભાવો કાર્ચિંડાની માફક પ્રસન્નતામાં ફેરવાઈ ગયા...

ઓછી ઊંચાઈ, ગોળમટોળ ચહેરો, રણની માફક પ્રસરી રહેલા કપાળના કિનારે વસેલા થોડા સફેદ વાળ, લીલી આંખોવાળા અવિનાશ નાગરને ઇલેક્ટ્રોનિક વિદ્યાય સમારંભના સ્ક્રીન પ્રોગ્રામમાં ભરપૂર લોગ-ઇન દેખાતાં જ તેમના ચહેરા પર એક લુચ્ચું સ્મિત પ્રસરવા લાગ્યું. તેમણે મહાનુભાવોની લાંબી લચક યાદી સાથે ભારેખમ શબ્દો અને વિશેષણોના તોરણ ઝુલાવીને વિદ્યાયના બોલ ઉચ્ચારવાનું ચાલુ કર્યું...

‘મિત્રો, આપણા લોકલાડીલા રાષ્ટ્રપ્રમુખ વીરેન્દ્ર લોદીના વિકાસ તથા આધુનિકતાના

નારાને મૂર્તિમંત કરવાનો મોકો આપણા પ્રાંતમાં મને મળ્યો. ટેકનોલોજી આજે આકાશને સ્પર્શી રહી છે ત્યારે મને એક વિચાર આવ્યો કે, હવે તમામ કામગીરી તો કમ્પ્યુટરાઈઝડ થઈ ચૂકી છે, અને આપણા સુપર કમ્પ્યુટરો જ્યારે શબ્દો, નાદ અને આપણા અવાજને ઇશારે કામ કરતાં થયાં છે ત્યારે, કલમ, કાગળ અને અક્ષર જેવા સ્થૂળ માધ્યમોને કિનારે મૂકવામાં જ આપણા સૌનું શ્રેય છે. આમ પણ આપણી ભારતીય આધ્યાત્મિકતામાં શબ્દને જ આ વિશ્વની ઉત્પત્તિનું મૂળ માનવામાં આવે છે. આપણી બોલીઓ, તેમાંથી નીપજેલી ભાષાઓ, મૂળભૂત રીતે તો ઊંના નાદમાંથી તો જન્મ્યા છે? અક્ષરો તો નાદ, શબ્દ અને બોલીઓનું મૂર્ત સ્વરૂપ માત્ર છે. આપણે ટેકનોલોજીની મદદથી શબ્દ અને નાદને નાથી શક્યા છીએ, તો જેમ કેટલાંયે વર્ષો પૂર્વે મૂર્તિપૂજાને છોડી, તે જ રીતે સમય પાકી ગયો છે કે અક્ષરનો પણ લોપ થાય. વીરેન્દ્ર લોદી સાહેબ જેવા મહામાનવીની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન હેઠળ મને સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓનો શબ્દહિતમાં સદુપયોગ કરવાની મને તક મળી તેને હું મારું અહોભાગ્ય સમજું છું.’

‘એક શબ્દ સાધક તરીકે આજે મારે સખેદ કહેવું પડે છે કે સરકારના ‘અક્ષર વિભાગ’નું ‘શબ્દ વિભાગ’ તરીકે નામાંકન કરવામાં મને આ અક્ષર સાધકો જ સૌથી વધુ નડ્યા. પરંતુ સદ્ભાગ્યે આ અમીચંદોની મેલી મુરાદ હું સરકાર સમક્ષ ખુલ્લી કરી શક્યો. આપણા વિભાગના, મારા જ તાબાના પૂર્વ અક્ષર અધિકારી ભાઈ તન્મયને મેં, અક્ષર માટેની મમત છોડીને શબ્દને શિરોમાન્ય કરવા ઘણું સમજાવ્યા, પરંતુ અફસોસ... એ દિક્યાનુસી માણસે જીદે ભરાઈને રાજીનામું આપ્યું, પરંતુ અક્ષર સાથેનો સંબંધ ના છોડ્યો તે ના જ છોડ્યો. આજે આધુનિકતાના પ્રવાહમાં તે અને તેના જેવા કેટલાક જુનવાણી વિચારસરણીવાળાઓએ ‘ક’ મૂર્તિની આરાધ્યદેવ તરીકે સ્થાપના કરી અક્ષર મંદિર બનાવ્યું છે. નો ડાઉટ તેમનું આ મંદિર અને ‘ક’ની મૂર્તિ એવા છુપા સ્થાને છે, જ્યાં સુધી સરકાર હજુ પહોંચી નથી... કેટલો સમય? કેટલો સમય છુપાશે? આજે સન 2068ના વર્ષે, તેમના અક્ષર મંદિરનો એક માત્ર અક્ષર ‘ક’ મૂર્તિ સ્વરૂપે જ બચ્યો છે. સરકારની હવે માત્ર એક જ નેમ રહી છે... શબ્દને સર્વવ્યાપી બનાવવો અને અક્ષરનો લોપ... આજે મારા સેવાકાળના છેલ્લા દિવસે, હું સરકારશ્રીને વિનંતી કરું છું કે મને વધુ ત્રણ વર્ષની મુદત આપે, જેથી અક્ષરના છેલ્લા પ્રતીકને શોધીને તેનો પણ લોપ કરી શકું. મને આજે પણ વીરેન્દ્ર લોદીના શબ્દો યાદ આવે છે, ‘જેની શરૂઆત પણ મેં કરેલી, અંતિમ ‘ક’નો લોપ કરીને તે અભિયાનનો અંત પણ હું સ્વયં જ લાવવા માંગુ છું.’

‘મિત્રો, આજે સેવાનિવૃત્તિના દિવસે, હું આપ સૌનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. જતાં-જતાં હું વીરેન્દ્ર લોદી, માન. મંત્રીશ્રી તથા અન્ય પદાધિકારીઓનો આભાર માનવાની સાથે સાથે, મારા સમગ્ર સેવાકાળ દરમિયાન ખડેપગે મારી સેવા કરનારા મારા પટાવાળા તથા મારા સારથિનો અંતઃકરણપૂર્વક ખાસ આભાર માનું છું. જતાં જતાં એક વાત કહેવાનું નહિ ચૂકું કે, શબ્દ વિભાગને મારી જ્યારે પણ જરૂર પડશે ત્યારે, હું મારી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં મારું સદ્ભાગ્ય સમજીશ. અસ્તુ...’ થોડીવાર પહેલાં જ ગાદી મૂકવાનું ભૂલી જતાં નાગરના શબ્દનો માર ખાધેલા પટાવાળાએ શ્રી નાગરના પોતાના માટેના લાગણીસભર દંભી શબ્દો પર આવેલું હસવું માંડ માંડ ખાળ્યું.

વર્ચ્યુઅલ વિદ્યાય સમારંભ પૂરો થતાં જ અવિનાશ નાગર એન્ટી ચેમ્બરમાં આવેલી બીજી ગુપ્ત રૂમમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં શબ્દ ટેકનોલોજી વિકસાવનારી કંપનીનો જાડિયો માલિક સોફામાં બેસીને એક પેરેલલ સ્ક્રીન પર વિદ્યાય સમારંભ જોઈ રહ્યો હતો. નાગરને જોઈ, ઊભા થઈને તેમને ભેટી પડ્યો... ‘સાહેબ આલાઘાંડ... આપણા કાવતરાને તમે જે રીતે વૈચારિક સ્વરૂપ આપ્યું તે અદ્ભુત... એક વાત કહું? તમારા વિભાગના પ્રકાશનોને છાપી છાપીને થતી છુંછા જેટલી આવકથી હું થાક્યો હતો. આ તમારો અક્ષર ઓફિસર તન્મયેય પાછો સિદ્ધાંતની પૂંછડી, પોતે કંઈ લે નહીં અને અમારા ભાવ પણ બગાડતો. આ તો ‘શબ્દદેવ’ની કૃપા થઈ અને પેલા નવા સવા ડેવલોપરે વિકસાવેલી ટેકનોલોજીનું કોઈ લેવાલ નહોતું. મને તે મફતના ભાવે મળી ગયું. સાહેબ... આધુનિકતાને નામે આ મફતિવા ટેકનોલોજી આપણે અબજોમાં સરકારને પેરાવી કાઢી... તમેય માલામાલ... ને હુંયે... સમજી ગયાને? સાથે સાથે, અક્ષરલોપના તમારા નારા સાથે સહમત ન થનાર તન્મય નામનો કાંટોય નિકળી ગયો --’ અવિનાશ નાગર તેની સામે પ્રશ્નાર્થ જોઈ રહ્યા... કંપનીના માલિકે હળવેકથી સોફાની બાજુમાં પડેલી મસ મોટી બેંગ થપથપાવી. નાગરે દરવાજા તરફ જતાં આંખ મિચકારીને કહ્યું, ‘તમારા જેવા મારા ચાહકોએ ભવ્ય રથમાં મારી વિદ્યાય યાત્રા યોજી છે... બેંગ એ રથમાં મારા ખાસ માણસ અનુજને આપી દેજો, ઘરે પહોંચી જશે... જય શબ્દદેવ.’

પાતળી કાયા, ખાદીનો ઝભ્ભો, નાક પર રેટ્રો ચશ્માં સાથે તન્મય ધીમે પગલે રાજધાનીની બહાર પડતા એકિઝટ ડોર પાસે પહોંચ્યો. ડોરની બાજુમાં આવેલી ઇલેક્ટ્રોનિક પંચિંગ પેનલ પર પોતાનો પંજો મૂક્યો. પંજો સ્કેન થઈ રહેતાં, યાંત્રિક મિકેનિકલ અવાજે તેને પોતાનું નામ બોલવા જણાવ્યું. તન્મય થોડીવાર રહીને બોલ્યા, ‘મનુભાઈ સામજીભાઈ’, અને ડોર ધીમા સરસરાટ સાથે ખૂલી ગયું. શહેરની બહાર થોડે દૂર સુધી વિસ્તરેલી અસ્કાલ્ટની સડક પર ઢસડાતી ચાલે આગળ વધી રહેલા તન્મયની નજર તો રસ્તાની આસપાસ છુપાયેલા કેમેરા પર જ હતી. વળાંક પાસે બે કેમેરાની વચ્ચેના ઇલેક્ટ્રોનિક ગેપનો લાભ ઉઠાવીને તન્મય કૂદીને બાજુમાં આવેલી ઝાડીમાં ઘૂસી ગયો. ત્યારબાદ ઢસડાતી તેની ચાલ અચાનક સ્ફુર્તિલી બની ગઈ અને તે લાંબા ડગલે ત્રણેક કિલોમીટર દૂર દેખાતા પહાડ તરફ આગળ વધ્યો. તન્મયની આંખો જંગલમાં પહાડીનો રસ્તો શોધી રહી હતી, મન તો ક્યાંય ફરતું હતું. તેમના માનસપટ પર યુવાનીમાં તેનો સાહિત્ય સાથેનો નાતો, કાવ્ય, ગઝલ તથા વાર્તા લેખન તથા પોતાના મનપસંદ અક્ષર વિભાગમાં તેમની ભરતી, પ્રગતિ અને છોક ઉચ્ચ હોદ્દા સુધીની જીવન યાત્રાના અલગ અલગ ટુકડા ઝબકારાની માફક પસાર થઈ રહ્યાં હતાં.

--

અંદર ઉડાઉડ કરતાં પતંગિયા જેવી લાગણીઓને પોતીકી અભિવ્યક્તિ આપતી તન્મયની કવિતાઓ, ગઝલો તથા અછાંદસો સાહિત્ય જગતમાં ઊંચું સ્થાન પામ્યા. વર્ષો બાદ તેની વરણી સરકારની અક્ષર અકાદમીના મુખપત્રના સંપાદક તરીકે થઈ. તન્મય આ મુખપત્રને સાહિત્યની આગવી સૂઝસમજના બળે એટલું ઊંચું લઈ ગયો કે, આ મુખપત્રમાં જેની કૃતિ છપાય તે સિદ્ધ સાહિત્યકાર તરીકે સ્વીકૃત ગણાતો. તન્મયના કૃતિઓના સ્વીકાર અસ્વીકારના આકરા માપદંડની પ્રશંસા થતી, પરંતુ તેના જ માપદંડ એક દિવસ તેને જ ભારે પડશે તેવી તો કલ્પના પણ કેવી રીતે આવે? આગામી અંક માટે કૃતિઓ પસંદ કરી રહેલા

તન્મયના ટેબલ પર પડેલા ફોનની ઘંટડી થોડા થોડા સમયે વારંવાર વાગીને શાંત થઈ ગઈ. સંપાદકનું કાર્ય પૂરું થયા બાદ જ્યારે ફરી ઘંટડી વાગી ત્યારે તેણે ફોન ઉપાડ્યો, ‘જી સર... ચોક્કસ સર... હું જોઈ લઉં છું.’ ફોન મૂકી, ઘંટડી વગાડીને પટાવાળાને બોલાવી કહ્યું, ‘જો તો બહાર, હેડ ઓફિસનો કોઈ માણસ આવ્યો છે?’ થોડીવારે પટાવાળો એક બંધ કવર લઈને આવ્યો ને તન્મયને આપતાં કહ્યું કે મોટી ઓફિસેથી નાગર સાહેબે મોકલ્યું છે ને કહેવડાવ્યું છે કે આ કવરમાં સાહેબની કવિતાઓ છે, ને આવતા અંકમાં છાપવાની છે...’

‘સર, આપની કૃતિઓ કદાચ મને ગમી હોય કે ન પણ ગમી હોય, પ્રશ્ન એ નથી... પ્રશ્ન એ છે કે આપણે નક્કી કરેલા માપદંડ મુજબ આ કવિતાઓ આપણા મુખપત્રમાં છાપી શકાય તેમ ન હોવાથી પરત કરી છે’... સામે છેડેથી અત્યંત ભદ્રતાપૂર્ણ ભાષામાં અપાઈ રહેલી ધમકીઓને અવગણીને તે બોલ્યા, ‘સર, પ્રિન્ટિંગ પ્રેસવાળો એ માણસ ક્યારનો મને સમજી લેવાનું કહેતો જ હતો. પણ સર, આપ તો જાણો છો કે મારે આપને, મંત્રીશ્રીને અને તેના કરતા પણ મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે, મારે મારી જાતને પણ જવાબ દેવાનો હોયને? ઓકે સર, હું હમણાં જ ‘શબ્દ’ ટેકનોલોજીની ખરીદીની ફાઇલ લઈને આવું છું.’ અવિનાશ નાગરની ચેમ્બર બહાર ‘સાહેબ હમણાં જ બોલાવે છે’ એમ કહીને તન્મયને દોઢ બે કલાક ઊભો રખાયો. જ્યારે તેને અંદર બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે નાગર જાણે પોતે બહુ કામમાં છે તેવો દેખાવ કરીને ફરી વીસ પચીસ મિનિટ ઊભો રાખ્યો. અંતે શબ્દ સોફ્ટવેરની ખરીદી બાબતે થયેલી ચર્ચામાં નાગરનો સૂર હતો કે શબ્દ ટેકનોલોજીની ખરીદીમાં થયેલી ઢીલ પાછળ બધો વાંક તન્મયનો જ છે. નાગરે પોતાનો ફોન ઉપાડીને કોઈને ફોન જોડ્યો. ‘મંત્રીશ્રી, આ અક્ષર પૂજારી મારી સામે જ ઊભા છે, આપણે થયેલી ચર્ચા બાદ પણ તે શબ્દ ટેકનોલોજીની ફાઇલ પર નેગોટિવ જ લખવા માંગે છે. જી સર, મેં એમને બહુ સમજાવ્યા છે, પરંતુ તે ટસથી મસ થવા તૈયાર નથી. ઓકે સર, તો પેલી તેમની સામેની ઇન્કવાયરીની ફાઇલ પેન્ટિંગ છે, તે હું આપને મોકલી આપું છું. શું કહ્યું સર? તેનું રિટાયરમેન્ટ મંજૂર થાય તે પહેલાં જ બધું થઈ જશે એમ ને? ઓકે ઓકે સર, હમણાં જ મોકલાવું છું ને...’ એક હાથે ચશ્મા ઉતારી ટાલ પર હાથ ફેરવતા નાગર લુચ્ચુ હસીને બોલ્યો, ‘તન્મય, રીપ એઝ યુ સો’...

--

તન્મયને ઠેસ વાગી, અને તેણે ચારે તરફ જોયું તો પર્વતની તળેટી સાવ નજીક આવી ગઈ હતી. પર્વતની આસપાસ પથરાયેલા જંગલ પર દૂર દૂર સરકારના સ્થાય ડ્રોન્સ જાસૂસી કરતાં કરતાં નજર રાખી રહ્યાં હતાં. ક્યારેક એવું પણ બનતું કે ધર્મરાજાના રથની માફક જમીનથી થોડે ઉપર ઊડતા લેવિટેટિંગ સ્ક્રુટર્સ પર ચોકી કરતા સૈનિકો પણ આ તરફ આવી ચડતા, પરંતુ રાજ્યના સર્વે અક્ષર ચાહકોને આ બધી જાણ હોવાથી તેઓ ગમે તેમ કરીને, લપાતા છુપાતા, રાજ્યદ્રોહની પરવા કર્યા વગર અહીં અક્ષર આરાધના વાર્ષિકોત્સવમાં આવી પહોંચતા. તન્મયને યાદ આવ્યું કે આ વર્ષના ઉત્સવની તારીખ પણ નજીક આવી પહોંચી છે. પર્વતનો ઢાળ ચડતાં ચડતાં થાકી ગયેલા તન્મયે જોયું કે એક ડ્રોન અક્ષર મંદિરના ગુપ્ત ઠેકાણાથી ખૂબ નજીક પહોંચવા આવ્યું હતું.. આસપાસના દશ્યોને સતત લાઇવ ટેલિકાસ્ટ કરતું ડ્રોન આ વિસ્તારમાં થઈ રહેલી હલનચલન સીધું શબ્દ વિભાગના હેડક્વાર્ટરને પહોંચાડતું. અચાનક આ ડ્રોન તન્મય જે ઝાડીમાં છુપાયો હતો તેની નજીક આવી હવામાં

સ્થિર થયું અને તેની નીચે લગાવવામાં આવેલા કંમેરાનો લેન્સ જુદી જુદી જગ્યાઓ પર ફોકસ-ડિફોકસ થવા લાગ્યો.

હેડવાર્ટરમાં પ્રસારણ ઝીલતા મોનિટર સમક્ષ બેઠેલા યુવા કર્મચારીએ ડ્રોનને જે ઝાડીમાં હલન ચલન થતી હતી તેની ચારે તરફ ફરવા તથા રેકોર્ડિંગ પણ ચાલુ કરવાના આદેશ આપ્યા. બાજુના મોનિટર પર બેઠેલા તેના જેવા જ લબરમૂછિયાને કહ્યું, ‘જરા જો તો, મને આ ઝાડીની હિલચાલ કંઈક અજુગતી લાગે છે.’ ધ્યાનથી જોયા બાદ બીજા ઓબ્ઝર્વરે પણ કહ્યું કે ‘તારી વાત સાચી લાગે છે જો, આજુબાજુની ઝાડીઓના ડાળખાં જરા પણ હલતાં નથી, એનો મતલબ એવો થાય કે ત્યાં બિલકુલ હવા નથી. અને આ ઝાડી હલી રહી છે... જાણે કોઈ છુપાયું હોય. તું એક કામ કર, નાગર સરને તાત્કાલિક મેસેજ આપીને બોલાવી લે. અને ડ્રોન જો 937 આઈ-એસ મોડેલ હો તો તેને ઈન્વિઝિબલ કમ સાયલન્ટ મોડમાં નાખ.’

તન્મય ઝાડીઓના ડાળખાં વચ્ચેથી ડ્રોન પર નજર નાખી શક્ય એટલો સ્થિર બેઠો હતો. અચાનક જ હવામાં ઊડતું ડ્રોન દેખાતું બંધ થઈ ગયું. થોડીવાર ડ્રોનનો અવાજ સાંભળવા મથી રહેલા તન્મયને ખાતરી થઈ કે નક્કી પોતે પીઠ ખંજવાળવા રહ્યો ત્યારે ડ્રોન પાછું ફરી ગયું હોવું જોઈએ. ધીમેથી પરંતુ સાવચેતી પૂર્વક તે ઝાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો. આજુબાજુ દૂર સુધી કોઈ ડ્રોન કે લેવિટેટિંગ સ્કુટરની લાઈટ ન દેખાતાં તેણે મક્કમ પગલે અક્ષર મંદિરના પ્રવેશદ્વાર તરફ જવા ગતિ પકડી.

મોનિટરિંગ સેલમાં આવી પહોંચેલા અવિનાશ નાગર મોનિટર પરનું દ્રશ્ય જોઈને ચકિત થઈ ગયાં. ડ્રોનના રેકોર્ડિંગમાં બહુ સ્પષ્ટ તો નહીં પરંતુ કોઈને પણ ઓળખી જવાય અને આસપાસનો બધો ખ્યાલ આવે તેવું દ્રશ્ય દેખાતું હતું. કંમેરો જે ઝાડી પર ફોકસ હતો તે ઝાડીમાં થોડો સળવળાટ થયો અને એક દૂબળી પાતળી વ્યક્તિ તેમાંથી ગુપચુપ નીકળી. મોં વિરુદ્ધ દિશામાં હોવા છતાં તેની ચાલ પરથી નાગર તન્મયને ઓળખી ગયા. ‘ગોટ યુ, તન્મય...’ નાગરે એ મોનિટર સંચાલકની પીઠ થાબડી અને તેને જી.પી.એસ. ટ્રેક કરવા સૂચના આપી તમામ રેકોર્ડિંગ એક થમ્બ ડ્રાઈવમાં કોપી કરી લીધું. ત્યાંથી જ મંત્રીશ્રી સાથે શબ્દ કમ્યુનિકેટર દ્વારા વાત કરી. ‘સર, એક સારા સમાચાર છે. તમારા આ વફાદારે તન્મય અને તેના મળતિયાઓનું અક્ષર મંદિર શોધી કાઢ્યું છે. એકઝેટ તો નહીં પણ આઈ એમ સ્પોર કે હવે સ્થળ લોકેટ થઈ જ ગયું છે. તો સર, હવે ડિમોલિશનના આદેશની ફાઇલ આપના ‘શબ્દ’ના ઈનબોક્સમાં જ છે... જી સર, આપ ચિંતા ના કરો... એટકે કરતા પહેલાં બધા જ સિમ્પથાઈઝર્સને પણ રાઉન્ડ અપ કરાવી લઈશ. જી...જી...જી સર...’

--

ઝાડી ઝાંખરાઓ વચ્ચેથી માર્ગ કાઢતાં કાઢતાં તન્મય માંડમાંડ ગુફાના દ્વાર પર પહોંચ્યો, અને સંકેતોની આપ-લે બાદ અંદર પ્રવેશ્યો. સાંકડા મોઢામાં અંદર પ્રવેશ્યા બાદ ત્રણસો ફૂટ જેટલું સાંકડું બોગદું પસાર કરી તન્મય આશરે ત્રણ માળ જેટલી ઊંચી વિશાળ ગુફામાં પ્રવેશ્યો. ત્યાં જ વસતા અને થોડા પ્રવાસી અક્ષરપ્રેમીઓએ તેને ઉખાભેર આવકાર્યો. પરંતુ, તેના મોં પર ચિંતાની લકીરો જોઈને સૌએ તેને કારણ પૂછ્યું. તન્મયે કહ્યું કે ‘આ તો મને ખાતરી નથી, પરંતુ મને લાગે છે ત્યાં સુધી નાગરના કૂતરા જેવાં મશીનો આપણા સ્થળની આસપાસ ફરતાં હતાં. હું એક ઝાડીમાં સંતાઈ ગયો હતો પણ અચાનક મને પીઠમાં ખંજવાળ

આવી અને એટલી વારમાં જ પેલું ડ્રોન અદ્રશ્ય થઈ ગયું. થોડીવાર રાહ જોઈને પછી આ તરફ આવવા નીકળ્યો. મને શંકા છે કે હવામાં ભલે ડ્રોન દેખાતું નહોતું પણ એ ત્યાં હતું ખરું. કારણ કે મને હવામાં બે ત્રણ વાર ઇન્ફ્રારેડ એલ.ઈ.ડી.ના ટપકાં દેખાયેલાં.’ એક ટેકનોસેવી અક્ષર પ્રેમી બોલ્યો, ‘તો પત્યું તન્મયભાઈ, આપણી આટલા વર્ષોની મહેનત બાતલ ગઈ. મને હમણાં જ જાણવા મળ્યું છે કે નાગરે થોડા વખત પર જ ઇન્વિઝિબલ અને સાયલન્ટ મોડમાં કામ કરે તેવા ડ્રોનનો ઓર્ડર આપ્યો હતો. હવે આપણે અને આપણું આ અક્ષર મંદિર સ્મારક થોડો સમય જ અસ્તિત્વમાં છે. તમે અને આપણે બધા જેલમાં અને આ ‘ક’ની પ્રતિમા પણ નાશ પામશે! આપણી આટલાં વર્ષોની અક્ષર સાધના પાણીમાં!’

બધાના ચહેરા ઊતરી ગયા અને વાતાવરણમાં હતાશા છવાઈ ગઈ. તન્મય થોડીવાર મૌન રહ્યો અને પછી કહ્યું ‘ચિંતા ના કરો... તમને બધાને અવશ્ય યાદ હશે કે આવા કોઈ સંજોગો ઊભા થઈ જાય તો શું કરવું તે માટે આપણે એક પ્લાન વિચારી રાખ્યો હતો ને! તો આ નાગર જેવા હલકટ અને લુચ્ચા વ્યક્તિએ ઊભી કરેલી માયાજાળમાંથી પોતાને અને આપણા આ એક માત્ર અક્ષરના છેલ્લાં પ્રતીકને કેમ બચાવવું તથા સાથેસાથે આપણા આ ‘ક’નો નાશ કરવામાં પેલો લબાડ જો સફળ થાય તો તેવા સંજોગોમાં તેનું આખું શબ્દ કાવતરું નિષ્ફળ જાય તેની પણ મેં એક યોજના ઘડી અને અમલમાં મૂકી દીધી છે. હું છેલ્લા ચાર મહિનાથી મનુભાઈ સામજીભાઈ બનીને રાજધાનીમાં કંઈ ખાલી મોજ કરવા નહોતો રહેતો.’

આ ચાર મહિના દરમિયાન મેં તેમની શબ્દ ટેકનોલોજીનો તેના મૂળ સુધી અભ્યાસ કર્યો છે. શબ્દ ટેકનોલોજી જેણે વિકસાવી હતી તે યુવાન હવે આપણા ટેકામાં છે. તેની સાથે થયેલી ચર્ચામાં આ ટેકનોલોજીની એક નબળી કડી જાણવા મળી છે. આ ખામીને તમે જુવાનિયાઓ ‘બગસ’ કહો છો... પણ આ બગ કંઈ એમનો સોફ્ટવેરમાં નથી. આ બગ તો એવું છે જેની તમે કોઈ કલ્પના પણ નહીં કરી શકો. પણ આ બાબતે હું તમને કોઈને પણ કંઈ કહેવાનો નથી. કારણ કે શક્ય છે કે હુમલો થાય અને આપણે બધા પકડાઈ જઈએ તો નાગરના લોકો આપણને ટોચ પર પણ કરે. પરંતુ, જે વસ્તુ તમે જાણતા જ નથી એ બાબત એ લોકો કોઈ પણ રીતે જાણી શકે નહીં ને? ‘અક્ષર’નો લોપ કરવા નીકળેલો આ નાગર, જો સાચો હોત, તો મારે આ આખી ચળવળ શરૂ જ ના કરવી પડી હોત. પરંતુ, અફસોસ એ વાતનો છે કે એનો હેતુ ‘શબ્દ’ નામની ટેકનોલોજી સરકારને પધરાવીને અબજો રૂપિયા ઘર ભેગા કરવા હતા. હવે વાત રહી તેની ફિલોસોફીની... સાલો કહે છે કે અક્ષરનો લોપ કરો અને શબ્દ એટલે કે ધ્વનિની મહત્તા સ્વીકારો... પૃથ્વીની રચનાના મૂળમાં જ શબ્દ એટલે કે ધ્વનિ છે. માન્ય, તો એમ તો આપણે ભગવાનને પણ માનીએ છીએ. તો ભગવાનની મૂર્તિને વળગી રહેવાની જરૂર ખરી? હું રાજ્યમાં હતો ત્યાં મેં એક વાત જાણી... આ શબ્દને સર્વોપરી બનાવવાની જીદ લઈને બેઠેલા નાગર પોતાના ઘરમાં ગુપ્ત રીતે પોતાના આરાધ્ય દેવતાની મૂર્તિ રાખે છે!’

‘મિત્રો, મારી આ મમત માત્ર ‘ક’ને એક મૂર્તિરૂપે પ્રતીકને જાળવી રાખવા પૂરતી નથી, પણ આ મમત પાછળ કક્કો, બારાખડી, અક્ષરો અને તેના વૈવિધ્યપૂર્ણ કલાત્મક ઉપયોગથી સર્જાતી એક સૃષ્ટિને જાળવવાની અને સાથે સાથે સત્યને ટકાવી રાખવાનો મિજાજ પણ છે. હવે આપણે આવનારા સંભવિત ખતરા સામે એક સ્ટ્રેટેજી તૈયાર કરવાની છે. હુમલો થવાનો

છે તે લગભગ નક્કી જ છે. આપણે સૌએ પ્રતિકાર કરવાનો જ છે. સાવ એમ ને એમ તાબે થઈ જવાનું નથી. ભરપૂર પ્રતિકારને અંતે જ્યારે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય કે જ્યારે આપણે પકડાઈ ગયા હોઈશું. આવે સમયે, સૌએ જાણે આપણે પડી ભાંગ્યા છીએ એવો દેખાવ જ કરવાનો છે. બીજું, આ નાગર વિકૃત માનસિકતા ધરાવતી વ્યક્તિ છે, તેથી આપણી આ આરાધ્ય 'ક'ની મૂર્તિને આપણી નજર સામે જ નાશ કરશે. કોઈએ સહેજ પણ ડરવાનું નથી અને સ્વસ્થ રહેવાનું છે. ભલે નાશ કરે.' ત્યાં હાજર સૌ ઊંચા થઈ ગયાં... સૌ ઉશ્કેરાઈને તન્મયને ભાંડવા લાગ્યા. 'આમ સરેન્દર જ થવાનું હોય, અક્ષરના છેલ્લા પ્રતીકનો નાશ કરવા જ દેવાનો હોય, તો પછી આટલી બધી માથાકૂટ કરી જ શા માટે? ના, અમને કોઈ ભોગે આ વસ્તુ તો માન્ય જ નથી... અમારી નજરની સામે 'ક'નો નાશ થતો સાંખી લેવા અને સ્વીકારવા તૈયાર નથી... ના એટલે ના... 'ક'નો નાશ નજરોનજર જોવા કરતાં અમે જીવ દેવાનું પસંદ કરીશું!

તન્મયને હળવુંહળવું હસતો જોઈને સૌ મૂંઝવણમાં મુકાયા. તન્મયે ફરી એકવાર સૌને પૂછ્યું 'મારા પર વિશ્વાસ છે કે નહીં? જો હોય તો આંખ બંધ કરીને હું જે કહું છું તે મુજબ કરજો... મેં માત્ર 'ક'ને બચાવવાની જ નહીં, પરંતુ આ જ 'ક'ના એટલે કે અક્ષરના માધ્યમથી નાગરની 'શબ્દ' ટેકનોલોજી દ્વારા ચાલતી તમામ ટેકનોલોજીનો નાશ કરવાનું પણ કાવતરું કરી રાખ્યું છે... ભાઈઓ... જુઠ્ઠાની મા ને?' તન્મય જેવા સાહિત્યકારના મોઢે આવી ઉક્તિ સાંભળીને હસતા મોઢે અને કચવાતા મને સૌએ તેની વાત સ્વીકારી અને અંતિમ સંઘર્ષની તૈયારીમાં પડ્યા.

--

નાગરની આગેવાની હેઠળ 'શબ્દ વિભાગ'ના કટિબદ્ધ કર્મચારીઓની ફોજ પોતપોતાના લેવિટેઈંગ સ્કુટરો પર લેસર ગન્સથી સજ્જ થઈને ઢળતી સાંજે રાજધાનીના છેલ્લા આઉટ ગેઈટ પાસે એકત્રિત થયા. પોતાની સત્તાના નશામાં મગરૂર નાગર આર્મી ચીફની અદામાં ઊભો હતો અને સામે સૌ પોતપોતાના વાહનો પાસે એટેન્શનમાં ઊભા હતાં. નાગરે કડકાઈથી કહ્યું, 'મેં આપેલી તમામ સૂચનાઓ યાદ છે ને? મને તમારી સૌની ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. એટલે જ મેં 'શબ્દ'માં શ્રદ્ધા તથા તેના પ્રત્યેની વફાદારી ધરાવતાં યુનંદા શબ્દ-સૈનિકોને જ આ મહા-અભિયાન માટે પસંદ કર્યાં છે. તમે સૌ જાણો છો કે 'શબ્દ' ટેકનોલોજીને અપનાવ્યા બાદ આપણે આપણા રાજ્યમાં અક્ષર અને તેના તમામ પ્રતીકો, સ્વરૂપોનો વીણી વીણીને નાશ કર્યો છે. આપણા રાજ્યમાં તમામ કામગીરી અને વ્યવહારો, શબ્દ એટલે કે અવાજના માધ્યમથી જ થાય છે. મને કહેતાં દુઃખ થાય છે કે, આપણો જ જૂનો સાથીદાર તન્મય અને આંગળીને વેઢે ગણી શકાય તેટલાં જુનવાણી લોકો, છેલ્લા કેટલાંયે વર્ષોથી અક્ષર પ્રત્યેની પોતાની મમતને છાતીએ વળગાડીને છુપાઈ રહ્યાં છે. ઘણા વખતની તકેદારી અને અથાક પ્રયત્નો પછી આધુનિક ટેકનોલોજીના કારણે આપણે તન્મય અને તેના મળતિયાઓનું અક્ષર મંદિર શોધી કાઢ્યું છે.

આજે જ્યારે આપણે અક્ષર મંદિરમાં પ્રવેશીએ ત્યારે, ત્યાં હાજર સર્વેને આપણી ટેકનોલોજીની મદદથી નિષ્ક્રિય બનાવીને ત્યાં રહેલી અક્ષરના પ્રતીક સમી 'ક'ની મૂર્તિનો નાશ કરવાનો છે. પરંતુ, આપણા નેતા શ્રી વીરેન્દ્ર લોદીને મેં એવું વચન આપ્યું છે કે અક્ષરની છેલ્લી

મૂર્તિનો નાશ હું જાતે કરીશ. કોઈએ ભૂલથી પણ 'ક'ને સહેજ પણ નુકસાન પહોંચાડવાનું નથી. હું પોતે મારા વ્હીકલ પરની લેસર-કેનન વડે અક્ષરના અંતિમ પ્રતીક 'ક'ની પ્રતિમાનો 'શબ્દ'થી ચાલતા શસ્ત્રથી નાશ કરીશ. આ સમયે તમારે સૌએ પોતપોતાના સ્કુટરોને રેકોર્ડિંગનો આદેશ ભૂલ્યા વગર આપવાનો છે. અક્ષરના છેલ્લા પ્રતીક સમી આ મૂર્તિના નાશના દ્રશ્ય લોદી સાહેબ ખુદ લાઈવ જોવાના છે.'

--

અક્ષર મંદિરનો ગુપ્ત દરવાજો અચાનક કડાકાભેર તૂટી પડ્યો અને હવામાં સરકતાં એક પછી એક કેટલાંયે લેવિટેટિંગ સ્કુટર્સ અંદર ધસી આવ્યાં. વિશાળ ગુફામાં ચારે તરફ આછો વાદળી અજવાસ પથરાયેલો હતો. ગુફાની બરોબર વચ્ચે, પથ્થરની છતમાંથી રેલાતા પ્રકાશમાં 'ક'ની ઝગમગતી વિશાળકાય પ્રતિમા દેદીપ્યમાન લાગતી હતી. પોતપોતાનાં હથિયાર લઈને સામનો કરવાનો પાંગળો પ્રતિકાર કરી રહેલા કેટલાક અક્ષરપ્રેમીઓ, શબ્દ સૈનિકોની 'સ્ટનગન'નો શિકાર બનીને બેહોશ થઈ ઢળી પડ્યા. બાકીના સૌ ઘમાસાણ પ્રતિકાર બાદ શરણે આવતાં તેમને ગોઠણભેર બેસાડી દેવાયા. નાગરના બે હટ્ટાકટ્ટા મળતિયાઓએ સ્કુટર્સ પરથી કૂદીને તન્મયને બન્ને બાજુથી પકડી લીધો. એ તુચ્છ હઠાગ્રહીને આખરે પોતાને હવાલે થતો જોઈને, પોતાની લેવિટેટિંગ કારમાં બેઠેલા અવિનાશ નાગરની આંખોમાં સંતોષ અને હોઠ પર લુચ્ચું સ્મિત પ્રસરી ગયાં. ગુફાની અંદર રહેલા તમામ અક્ષરપ્રેમીઓ તાબે થઈ ગયા છે તેવી ખાતરી થતાં જ, અવિનાશ નાગરે પોતાનું વ્હીકલ 'ક'ની ભવ્ય પ્રતિમાની ચારેતરફ ધીમી ગતિએ ફેરવ્યું અને ધ્યાનપૂર્વક પ્રતિમાનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી મનોમન બોલ્યા કે 'સાલાએ મૂર્તિ તો અદ્ભુત બનાવી છે... સાલો માંડ મારી કસ્ટડીમાં આવ્યો છે... જે પણ શિલ્પકાર હશે તેને ઉઠાવીને મારા ઘર માટે પણ મારાં ગુપ્ત મંદિરમાં ભગવાનની આના કરતાં પણ વધારે ભવ્ય મૂર્તિ બનાવડાવીશ.'

પોતાનું વ્હીકલ બરોબર તન્મય અને 'ક'ની વચ્ચે ઊભું રખાવી તેણે ડ્રાઈવરને આદેશ આપ્યો કે 'લેસર કેનન બરોબર 'ક'ના મધ્યભાગ સામે તાકીને રાખ. લેસર તોપને વોઈસ કમાંડ મોડમાં તૈયાર રાખજે.' બે શબ્દ-સૈનિકો વચ્ચે જકડાયેલા તન્મયની એકદમ સામે સેઈફ ડિસ્ટન્સ પર ઊભા રહી, નાગર દાંત પીસીને બોલ્યો, 'તન્મય, તું ભલે એક નાનકડો પંથ ઊભો કરીને મારી સામે મોરચો માંડવામાં સફળ થયો, પરંતુ સાચી શક્તિ 'શબ્દ'ની, એટલે કે મારી પણ ગુલામ બની ચૂકી છે. તું, તારી કલમો, અને અવારનવાર છપાતા અક્ષરના ગુણગાન કરતાં બેચાર ચોપાનિયાં મારું કશું બગાડી શક્યાં નથી. હવે જો, અક્ષરના આ છેલ્લા પ્રતીક સમા 'ક'નો હું તારી અને આ બધા ડફોળિયા અક્ષરપ્રેમીઓની નજર સામે જ નાશ કરીશ. મેં અક્ષરલોપનું જે અભિયાન આદર્યું હતું તે આજે પૂરું થશે અને તમારે સૌએ પણ શબ્દની મહત્તા અને સર્વોપરિતા સ્વીકારવી જ પડશે.'

નાગરના ઝેરીલા શબ્દોથી હારીને છટપટી રહેલો તન્મય અચાનક સ્થિર થયો, બન્ને પગ જમીન પર ખોડીને તે ટટ્ટાર થયો. અવિનાશ નાગરની આંખમાં આંખ નાંખીને તેના ચહેરા પર થૂંક્યો... અને દાંત કચકચાવીને બોલ્યો, 'નાગર, તને હું છેલ્લી વાર ચેતવણી આપું છું કે ખબરદાર જો અમારી આ પ્રતિમાને નુકસાન કર્યું છે તો, અને જો તું એમ કરવાની ભૂલ કરીશ તો પછી તને પસ્તાવાની તક પણ નહીં મળે... હરામી! તન્મયની ખુલ્લી ધમકીથી સમસમી

ગયેલા નાગરે પોતાનું મોં સાફ કર્યું અને મોં પર પરાણે સ્મિત લાવ્યો. ‘તન્મય, તારી ઓકાત શું હતી કે તેં મારા જ મેગેઝિનમાં મારી જ કવિતા છાપવાની ના પાડી? મારા અપમાનનો આ બદલો છે. તને ખબર નહીં જ હોય કે સાહિત્ય અને સર્જન તો મારે માટે સહૃદય દેખાવાનો માત્ર એક ઉપાય માત્ર છે... બાકી સાચી સત્તા તો પૈસામાં જ છે. તારે કારણે તો મારી આ સાવ મફતિયા ‘શબ્દ’ ટેકનોલોજી’ સરકારને ગળે પહેરાવવામાં જે સમય બગડ્યો તે મારું નુકસાન જ હતું. શું ‘શબ્દ’ અને શું ‘અક્ષર’, મારે મન તો સરકારી લીલી, ગુલાબી નોટ્સ જ મારી ભગવાન, મારી આરાધનાનું ફળ!’

‘જો, આ ગઈ તારી અક્ષર-પ્રતિમા’... અને નાગર હોઠ ભીંસીને સહેજ જોરથી બોલ્યા ‘ફાયર’... અને તેના વ્હીકલની આગળ માઉન્ટ કરેલી લેસર કેનનમાંથી એક શારડી જેવું લેસર નીકળ્યું અને ક્ષણોમાં જ્યાં ‘ક’ની ભવ્ય પ્રતિમા હતી ત્યાં માત્ર રાખનો ઢગલો જ બચ્યો. અક્ષર પ્રેમીઓના હૈયાં કોતરાઈ ગયાં... કેટલાંયે આઘાતથી બેહોશ થઈ ગયા અને કેટલાક આર્કંદ કરવા લાગ્યા. એક માત્ર તન્મય સ્વસ્થ હતો. પોતાના આ વિનાશ તાંડવથી ખુશ થયેલા અવિનાશ નાગર, તન્મયના મોં પર પીડાના ભાવ જોવા તેની તરફ ફર્યા, પણ ઉલટાનો તેના મોં પર તો પ્રસન્નતા અને સ્મિત જોઈને તેને જ આઘાત લાગ્યો. અચાનક તેની આજુબાજુમાં હવામાં મંડરાઈ રહેલું તેનું વ્હીકલ અને તમામ લેવિટેટિંગ સ્કુટરો ધડાધડ જમીન પર પટકાયા, તેના કાંડે બાંધેલા શબ્દ કમ્યુનિકેટરનો રિક્કન અચાનક ઝબકારા મારીને બંધ થઈ ગયો. તેણે બે ત્રણ વખત હેડકવાર્ટર સાથે સંપર્ક કરવા પ્રયત્ન કર્યો... પણ કોઈ પ્રત્યુત્તર ના મળ્યો.

પોતાને પકડીને ઊભેલા નાગરના બન્ને ચમચાઓના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવીને તન્મય બે ડગલાં આગળ આવ્યો... ‘નાગર... તું ભલે ગમે તેટલો શાણો હો, પણ તારી નિયત ખોરી હતી. મેં તને ઉશ્કેરવા માટે જ ઈરાદાપૂર્વક ચેતવેલો કે ‘ક’નો નાશ કરવાની હિંમત ના કરીશ. મને ખાતરી જ હતી કે તું સત્તા અને પૈસાના મદમાં આંધળો બની ગયો છે. તને એમ કે આ મગતરાં શું કરવાનાં... સાચું ને?’ નાગર, તને આશ્ચર્ય થતું હશે કે તારી વડારે હજુ કેમ કોઈ સરકારી ફોર્સ ના આવી? પણ તું શબ્દને તારી તાકાત માને છે ને? તો સાંભળ, તારી શબ્દની આ ફિલોસોફી પરથી મને તારું કાવતરું સરકાર સમક્ષ લઈ જવામાં અને તારી સંડેલા ઈંડા જેવી દાનત ઉઘાડી પાડવાની પ્રેરણા મળી.

તું કહે છે કે શબ્દ એટલે કે રવ અથવા ધ્વનિ શાશ્વત છે. તું તો આ બધી ફિલોસોફી માત્ર તારા ભ્રષ્ટાચારને છુપાવવા માટે જ ચલાવે છે, પરંતુ તું એ નથી જાણતો કે એક પણ વાર ઉચ્ચારાયેલો કોઈ પણ શબ્દ, રવ કે ધ્વનિ કદી નાશ નથી પામતો. કોઈ પણ ધ્વનિ બ્રહ્માંડમાં સતત ગુંજ્યા જ કરતો હોય છે. આપણને નથી સંભળાતો તેનું કારણ એ છે કે તેની તરંગલંબાઈ અને આવર્તનો એટલે કે ફ્રિક્વન્સી આપણી સાંભળવાની ક્ષમતા સાથે મેચ નથી થતી. પણ શબ્દ ટેકનોલોજીના ઓરિજનલ શોધક યુવાનની મદદથી અમે બ્રહ્માંડમાં વિહરી રહેલા આવા ધ્વનિઓને સમય મુજબ શોધીને પકડી શક્યા. અને, સદનસીબે તેં શબ્દ ટેકનોલોજી જેની પાસેથી ખરીદેલી તે જાડયા સાથેનો કાવતરું ઘડતો સઘળો વાર્તાલાપ અમે અવકાશમાંથી શોધીને રેકોર્ડ પણ કરી લીધો! અને તેની એક નકલ ક્યારની તારા લોદી સાહેબને પણ મળી જ ગઈ હતી. એમણે જેમ તારા ભ્રષ્ટાચાર પર મૌન રાખેલું, એ જ રીતે આજે તારી પડતી પર પણ તેમણે મૌન રહીને સંમતિ જ આપી છે જાણે...

અવિનાશ નાગર સ્તબ્ધ થઈને નીચે બેસી ગયો, તેની વિચારશક્તિ બહેર મારી ગઈ હતી. તે માત્ર એટલું જ બોલી શક્યો ‘આ કેવી રીતે શક્ય છે?’ અને તન્મયે કહ્યું, ‘નાગર, તારી જાળમાં જ અમે તને સપડાવ્યો છે.’ અને તન્મયના ઇશારે ગુફાના એક ગુપ્ત દરવાજામાંથી ‘શબ્દ’ ટેકનોલોજીનો આવિષ્કારક બહાર આવ્યો. નાગરના ચહેરા પર કેટલાયે ભાવો બદલાઈ ગયા. તન્મયે પેલા યુવાનને કહ્યું, ‘તારી સાથે થયેલી છેતરપિંડીનો બદલો વળી ગયો છે. હવે તું જ આ શબ્દપ્રેમીને તેની હારનું રહસ્ય જણાવ.’

‘નાગર સાહેબ... મારી ખરાબ આર્થિક પરિસ્થિતિનો ગેરલાભ લઈને તમે જ્યારે મારી ટેકનોલોજી મફતમાં તફડાવી ત્યારે જ મેં તેની સ્ક્રિપ્ટમાં એક સેલ્ફ ડિસ્ટ્રિક્ટિવ સ્ક્રિપ્ટ ઉમેરી દીધી હતી. જે મારા ક્રમાંડ પર જ એક્ટિવ થાય. જ્યારે ચાર મહિના પહેલાં તન્મયભાઈએ સંપર્ક કર્યો ત્યારે મને થયું કે હવે મારી આ છૂપી ચાલને રાજ્યના હિંતમાં અમલમાં મૂકવાનો સમય આવી ગયો છે. તન્મયભાઈને મેં તેમની ‘ક’ની પ્રતિમાને ટેકનોલોજીની મદદથી છુપાવી આપી. અને તેના જ સ્થાને અમે બનાવડાવેલી એક નકલી ‘ક’ની મૂર્તિમાં મૂકી જેમાં એક વાયરલેસ ડિવાઈસ લગાવ્યું હતું. ‘ક’ની મૂર્તિનો જેવો નાશ થયો એ સાથે જ આ ડિવાઈસે એક સિગ્નલ મોકલ્યું, જેણે શબ્દ ટેકનોલોજીના સર્વરની મૂળ સ્ક્રિપ્ટનો નાશ કર્યો. હવે મિ. નાગર, તમે જે અક્ષરનો નાશ કરવા નીકળ્યા હતા, તે તમારી યોજનાનો નાશ પણ સર્વરમાં નોટપેડમાં અક્ષરો દ્વારા લખાયેલી સ્ક્રિપ્ટે જ કર્યો... પોએટિક જસ્ટિસનો તમારો લેખ બહુ જ સરસ હતો હોં!’

જે જગ્યા પર નષ્ટ થયેલી ‘ક’ની પ્રતિમાની રાખ પડી હતી તે જમીન ધીમી ગતિએ ખુલવા માંડી અને તેની વચ્ચેથી કાળા સંગેમરમરમાંથી કંડારેલી વિશાળ ‘ક’ની પ્રતિમા ધીમે ધીમે બહાર આવી. સફેદ એલ.ઇ.ડી.ના ઉજાસમાં કોન્ટ્રાસ્ટ રચતી ‘ક’ની પ્રતિમા પોતાની ધરી પર જ ગોળગોળ ફરતી હતી... ફાટી આંખે અંજાઈ ગયેલા નાગરને દેખાયું કે આ વિશાળ પ્રતિમા પર ઈંચે ઈંચ પર ‘કકકો અને બારાખડી તથા સાહિત્યના ઇતિહાસની શરૂઆતથી લઈને વર્તમાન સમય સુધીની કવિતાઓ અને ગદ્યખંડો કોતરાયેલા હતાં. આ તમામ લખાણો વચ્ચે લગાડેલા હીરા પ્રકાશમાં મૂર્તિની ભવ્યતા વધારી રહ્યા હતા... નિરાશ અને ભાંગી પડેલા નાગરને તન્મયે કહ્યું... ‘નાગર, મેં રાજીનામું આપ્યું તેના પહેલાંની આપણી છેલ્લી મુલાકાતના તારા શબ્દો યાદ છે?’ અવિનાશ નાગર તન્મય સામે જોઈ જ રહ્યો અને અવશપણે તેનાથી બોલાઈ ગયું ‘રીપ એસ યુ સો...’

તન્મય ફસડાઈ પડેલા નાગર પાસે ગોઠણભેર ઉભડક બેઠો, અને પોતાના ખિસ્સામાંથી એક ચળકતા સિસમનાં લાકડાની બનેલી ફાઉન્ટેઇન પેન કાઢીને અવિનાશ નાગરના ગજવામાં મૂકી, અને તેનું ખિસ્સું થપથપાવીને કહ્યું, ‘હવે શબ્દથી તારું કામ નહીં ચાલે. કીપ ઇટ, ધ અક્ષર ઓન્ડ ધ કલમ આર બેક અગેઇન...!’ નાગરની આંખો જાણે સિસમની પેનના ચળકાટથી અંજાઈ જતી હોય તેમ મિંચાઈ ગઈ.

સ્વપ્નવત્ | પરીક્ષિત જોશી

‘આહા, એક વધુ સપનું પૂરું થયું.’ બકો સ્વગત બોલ્યો.

--

હા, આમ તો બકા માટે એ હતું બિલકુલ સ્વપ્નવત્... પણ બકો જેનું નામ. એક અલભ્ય પ્રકારની પ્રજાતિનો જીવ, જાણે. એની ઈચ્છા થાય અને એ પૂરી કરવા એડીચોટીનું જોર લગાવીને મચી પડે. પછી એ ઈચ્છાને, એ સપનાને પૂરું થયે જ છૂટકો.

એને સપનાં પણ એવાં જ આવતાં. આ સપનુંય એવું જ હતું.

તમે બકાને ઓળખતા હો, તો પછી એના વિશે જેમ ધારણા ન કરો એમ એના સપના વિશે તો કદીય કોઈ ધારણા કરો જ નહીં. કારણકે જેવો બકો અદ્ભુત એવા એના સપનાંય, એની ઈચ્છાઓ. ક્યારે આ સપનું કે ઈચ્છા અચાનક મહત્ત્વાકાંક્ષામાં પલટાઈ જાય એમ પણ બને.

બકાના પરિચયમાં મોટાભાગના મિત્રો કંઈકને કંઈક સાહિત્ય સર્જન કરતા. કોઈ વાર્તા લખે તો કોઈ કથા, કોઈ હાઈકુ કરે તો કોઈ તાન્કા, કોઈ ગઝલ લખે તો કોઈ ગીત. બકો પાકકો ‘કાનપુરી’. આમ તો કવિતાને ‘કાનની કળા’ કહી છે, છતાં આવી શાસ્ત્રીય વાતોથી અજાણ બકો મિત્રોની રચનાઓને એક ધ્યાનથી, ચોખ્ખેચોખ્ખી સાંભળે. આમેય એના ભાગમાં હંમેશાં આ બધુંય સાંભળવાનું જ આવતું. શરૂઆતમાં તો એને થોડોઘણો રસ પડતો. પણ પછી આ ક્રિયા, પ્રક્રિયા રોજિંદી બની જતાં, એના માટે આ સમય પસાર કરવો થોડો થોડો કરતાં ઘણો મુશ્કેલ બનવા લાગ્યો.

બકાનો સીધો સંબંધ તો અર્થકારણ સાથે હતો એટલે આર્થિક સિવાય કોઈ બાબતમાં એનો ઝાઝો અર્થ સરતોય નહીં અને ઝરતોય નહીં. જોકે એને અર્થશાસ્ત્રમાં નહીં, પણ અર્થના ખરા અર્થમાં રસ રહેતો. એના શ્વાસોશ્વાસ સાથે અર્થતંત્રના હાલહવાલથી એ અવગત રહેતો અને અવગત રાખતોય ખરો. જોકે, એની આ અર્થઅનર્થની વાતોમાં મોટાભાગના મિત્રોને રસ નહોતો. એ બધા સાહિત્યરસમાં ડૂબેલા રહેતા.

આ બધી પ્રેરણામાંથી એક ઝરણું ફૂટ્યું અને બકાને એક સપનું આવ્યું.

--

બકો સ્વભાવે સંશોધક ખરો એટલે જે જાણવું જરૂરી હોય, એ સ્વભાવગત રીતે શોધી કાઢે.

બકાની અંદર વસતા સંશોધક જીવે શોધી કાઢ્યું હતું કે સાહિત્યકાર થવાની પ્રાથમિક શરત પદ્યમાં તમારી ગતિ હોવી જોઈએ એટલેકે કવિતા જોડવી એ છે, કવિ હોવું એ છે. પોતાની આ શોધ બકાને ખપ લાગે એવી નહતી. કવિતાથી એ એટલો બધો ત્રાસ્યો હતો કે હવે કોઈ પોતાની ઓળખાણ માત્ર કવિ તરીકે આપે તો કવિને પણ સોશિયલ મીડિયામાં અનફ્રેન્ડ કરવા એ હંમેશા સજ્જ રહેતો.

બકાના સંશોધનના બીજા પ્રકરણમાં એણે તારવ્યું હતું કે કવિ પછીનું બીજું ચરણ છે ગદ્યમાં તમારું સર્જન હોવું જોઈએ. પદ્યમાં કોઈ પ્રકારે કાવ્યપદ્યાર્થ ન ભાવે કે ન ફાવે તો પછી

ગદ્યમાં નિબંધ, વાર્તા, ચરિત્ર જેવા કેટલાંક સ્વરૂપો છે એમાંથી કંઈક કરી શકાય. થોડોઘણો સમય ચોરીને બકાએ જે મળ્યું એ વાંચ્યા પછી નક્કી કર્યું કે હવે કરવી તો વાર્તા જ કરવી, બસ.

સમયકાળના વિશાળ પટ ઉપર જોતાં એને એક ક્ષણ લાગેલું કે કથા એ ગદ્યમાંનો સૌથી લોકપ્રિય અને વ્યાપક ફલક પર વિસ્તરેલો પ્રકાર છે. બકો જન્મથી જ ફિલસૂફ. એણે ત્રિરાશિ મૂકીને શોધી કાઢ્યું કે જો વ્યવસ્થિત વાર્તા કરી શક્યા તો પછી કથા કરતાં કોઈ ક્યાં રોકી શકે એમ છે. કથાવાર્તામાં એને થોડોઘણો મહારથ હાંસિલ હતો. એટલે પ્રમાણમાં સરળ લાગતી ટૂંકીવાર્તા તરફ એણે નજર માંડી.

આ બધા સંશોધનમાંથી બકાને એક અનુકૂળ સપનું જડ્યું.

--

ત્રણેક દિવસની કાર્યશાળામાં બકો સમયસર પહોંચી ગયો હતો.

જીવનમાં પહેલીવાર એ કોઈ કાર્યશાળામાં ભાગ લઈ રહ્યો હતો. શહેરના કોલાહલથી દૂર, શાંત કુદરતી વાતાવરણમાં કાર્યક્રમ યોજાઈ રહ્યો હતો. બકો પહોંચ્યો ત્યારે તો હજુ માંડ ચારેક જણાં ત્યાં હાજર હતાં. એમાંથી એક વ્યક્તિ જે બાકીના બધાંના સવાલોના જવાબ આપી રહ્યો હતો, એમને કંઈક સમજાવી રહ્યો હતો એ, કદાચ, આયોજકોમાંથી કોઈક હશે, એવું બકાએ અનુમાન કર્યું.

બકાની અંદરનો અર્થજીવી હવે નવુંનવું સમજી રહ્યો હતો. આંકડાને બદલે હવે એ શબ્દોના નગરમાં પ્રવેશી ગયો હતો એના એક પછી એક પુરાવા એને મળી રહ્યા હતા. ઝાઝું ભણેલો નહીં પરંતુ જીવનની પાઠશાળામાં પાકું ગણેલો બકો એમ કંઈ પાછો પડે એમ ન હતો. અચાનક એને ‘આંખો મીચીને આગેકૂચ’ પંક્તિ યાદ આવી ગઈ. મનોમન એ હસી પડ્યો. ‘શેર’બજારના ભાવતાલમાંથી કવિઓએ લખેલા શે’ર! ખરેખર ‘અર્થ’નો અર્થ બદલાઈ રહ્યો છે...

યુવાન વયનો, લાંબી કાળીધોળી દાઢીધારી વ્યક્તિ પોતાની તરફ જોઈ રહ્યો છે એવું બકાને લાગ્યું. કાઉન્ટરની પેલે પારથી એ ભાઈએ પૂછ્યું, ‘બોલો ભાઈ શું કામ હતું?’

‘કાર્યશાળા.. વારતાની... છે ને અહીં?’

‘હા, અચ્છા, આવો. સ્થાન ગ્રહણ કરો.’ દાઢીધારીએ કહ્યું.

બકો નાનપણથી વ્યક્તિની કોઈકને કોઈક લાક્ષણિકતા પકડીને એ મુજબ નવા નામ કે ઉપનામ પાડવામાં નામકરણના કોપીરાઈટ ધરાવતી કોઈપણ ફોઈને ફિક્કી પાડી દે એટલો કાબેલ હતો. એની શાળામાં લગભગ કોઈ શિક્ષક એની આ કળાનો લાભ ચૂક્યા નહતા. બકાને આ વાત યાદ આવતા એ મનોમન હસી પડ્યો.

દાઢીધારીના આદેશને અનુસરી બકાએ સ્થાનગ્રહણ કર્યું. એ પહેલા એ બેસતો હતો હવે એ સ્થાનગ્રહણ કરતો થયો છે... આહા... બકાને લાગ્યું કે હવે પોતે સાહિત્યકાર બનવા તરફ, એક ડગલું આગળ વધી ગયો છે ખરો! મનોમન એ પોરસાયો.

‘શું નામ?’

‘બકો.’

‘બકો?’

‘હા, બકો.’

‘આખું નામ?’

‘આમ તો નામ xxx xx છે પણ સાહિત્યિક નામ આપણે આ નામ રાખ્યું. બસ ત્યારથી, બકો એટલે બકો. મૂળ નામ પણ છોડ્યું અને અટક પણ. હવે બકો એટલે કે હું, વન એન્ડ ઓન્લી.’

દાઢીધારી પણ સાહિત્યનો જાણકાર હતો પણ એણે ઝાઝી પડપૂછમાં પડ્યા વગર પોતાની પાસેના નોંધણીપત્રમાં એ નામ શોધવા માંડ્યું. મળ્યું એટલે એની પાસે ટીકમાર્ક કરી. અને નિયમ મુજબ જોખીજોખીને બોલવા લાગ્યો.

‘રૂમ નં. 420, ચોથે માળ, 20મો રૂમ. ખુલ્લો જ છે. એક વાર્તાકાર હશે ત્યાં. દાદરો ત્યાં છે, પેલી બાજુ.’ એણે કરેલા અંગુલિનિર્દેશ તરફ બકાએ જોયું.

‘લિફ્ટ નથી?’ ચોથો માળ અને આખા ઘરનો સામાન પોતે ઉપાડવાનો હતો એટલે સહજે જીજ્ઞાસાવશ બકાએ પૂછ્યું.

‘ના.’ આ મૂર્તિ સાથે ઝાઝી લપ્પનછપ્પન કરવામાં સાર નથી એવું સમજી ગયેલાં દાઢીધારીએ એકાક્ષરી ઉત્તરપ્રયોગ કર્યો.

‘ઓહ! પહેલીવાર હું ચાર દાદરા પગે ચાલીને ચઢીશ. ચાલો, બકાભાઈ, વાર્તાના શુકન તો સારા થયાં. હજુ તો ઘણાં કપરાં ચઢાણ બાકી છે.’

બકાની વાણી સાંભળીને દાઢીધારી પણ મલકી ઊઠ્યો. એ દશ્ય જોયાં વગર જ બકો ત્યાંથી સામાન ઉઠાવીને ચાર માળનું પર્વતારોહણ શરૂ કરી ચૂક્યો હતો.

--

પવનની લહેરખી આવી અને બકો એકદમ જાગી ગયો. બારી બહારથી આવેલા ઠંડા પવન સાથે એણે વાતાવરણમાં આવેલો પલટો અનુભવ્યો. ઓરડામાં આસપાસ નજર કરી તો બીજું કોઈ નહતું. કદાચ પાર્ટનર વાર્તાકાર આટલામાં ક્યાંક ગયા હશે, એમ ધારી બકો પણ વિસ્તાર અને વાતાવરણના પરિચય માટે ઊઠ્યો. ચાર દાદરા ઊતરીને નીચે ફરવા જવાના હોશ તો હતા નહીં એટલે બારી બહાર જરાક નજર કરી, દ્રશ્ય મનોરમ્ય લાગતા, બાલ્કની સુધી ખેંચાયો.

દૂર દૂર સુધી ડુંગરાળ પ્રદેશની વનરાજી આંખોને ઘારી રહી હતી. શીત લહરની અસર તળે બકાના શરીર પરની રુંવાટી પણ, પ્રાણીપક્ષીની જેમ, અચાનક થયેલો આ ફેરફાર અનુભવી રહી હતી. ઘડી-બેઘડી તો પોતે કયા કામે અહીં આવ્યો હતો એ વાત પણ ભૂલી ગયો હતો, આવા લીલાછમ વાતાવરણમાં. પાર્ટનર પરત આવ્યા અને એની આહ્વાદક અનુભવ યાત્રામાં જરાક ખલેલ પહોંચી, બકો વાસ્તવિકલોકમાં પાછો ફર્યો.

--

‘ચાલો મિત્રો, દોઢ દિવસના અભ્યાસ-ચર્ચા પછી હવે આપણે જે શીખ્યા, સમજ્યા એ વિશે એક પ્રયોગ કરીએ.’ શિબિર સંચાલકો તરફથી દાઢીધારીએ જાહેરાત કરી. બકાને ધ્રાસ્કો પડ્યો. દાઢીધારી ગોખેલી સ્કીપ્ટની જેમ આગળ બોલી રહ્યો હતો પણ બકો પ્રયોગની

વાત સાંભળીને જરાક જેટલો નહીં પણ ખાસો એવો અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો.

આંકડા વચ્ચે આયખું કાઢી નાખનારા બકાને મનોમન થયું પણ ખરું કે 'માખું, વિજ્ઞાનમાં હોય એ પ્રયોગ અહીં સાહિત્યમાં શા માટે? કદાચ આ દાઢીધારી વિજ્ઞાનનો વિદ્યાર્થી રહ્યો હશે... પણ આમ કંઈ બધા શિબિરાર્થીઓને માથે, આવનારા સમયના વાર્તાકારોને માથે કંઈ પોતાનો વિષય આમ થોપી દેવાય?'

બકાએ આસપાસ નજર ફેરવી. સહુ શિબિરાર્થીઓના ચહેરા પર પરીક્ષાની તારીખ જાહેર થતાં દેખાય એવો ઉત્સાહ જણાઈ રહ્યો હતો. બકાની દશા કુરુક્ષેત્રની વચ્ચોવચ્ચ ઊભેલા 'અર્જુન'થી સહેજે જુદી નહતી. આ યુદ્ધ કરવું જરૂરી છે શું? એવો સવાલ તો એનેય થતો હતો પણ એને જવાબ આપી શકે એવું કોઈ જણાતું નહતું. દાઢીધારી હાજર હતો પણ એ તો અત્યારે સમસ્યા ઊભી કરી રહ્યો હતો, જાહેરાતો ઉપર જાહેરાતો કરીને. વિચારવાયુ પર કાબૂ કરીને બકાએ દાઢીધારીના શબ્દો સાંભળવા કાન માંડ્યા.

દાઢીધારી બિલકુલ પ્રવચન જ કરી રહ્યો હતો. પ્રયોગની જાહેરાત પછી એણે નીતિનિયમોની સમજણ આપવી શરૂ કરી હતી. બકો વારંવાર 'અર્જુન' જેવી દ્વિધા અનુભવી રહ્યો હતો. કેટલીક વાતો સાંભળી એ આશ્ચર્યલોકમાં આવી ચઢ્યો હોય એવું એને લાગતુંય ખરું!

'અહીંથી એક વિષય અથવા પ્લોટ અપાશે, દરેક વાર્તાકારને એમાંથી પસંદગીની છૂટ રહેશે. સમગ્ર પરિસરમાં ક્યાંય પણ બેસીને આ વાર્તા આજે જ લખવાની રહેશે. આજે ભોજનના સમય પછીનો અડધો દિવસ અને આખી રાત, એટલો સમય છે આપ સૌ પાસે. કાલે સવારે ચા-નાસ્તા માટે મળીએ ત્યારે વાર્તા સબમીટ કરવાની રહેશે. જે વાર્તા ત્યારે સબમટી થઈ હશે એ જ પઠનમાં લેવાશે. આવતીકાલે, શિબિરના ત્રીજા દિવસે વાર્તાઓના પઠન અને એના વિશે શિબિરના માર્ગદર્શકશ્રીના સલાહસૂચનો પછી શિબિરાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર અને પુસ્તકોની ભેટ અપાશે.'

મહાભારતના સૂત્રધાર 'સમય'ની જેમ દાઢીધારી અસ્ખલિત બોલે જતો હતો. એણે હાથમાં કોઈ નોંધ કે એવુંય કશું રાખ્યું ન હતું છતાં એકદમ મુદ્દાસર બોલતો હતો, એનું બકાને થતું ભારોભાર આશ્ચર્ય હવે દાઢીધારી પ્રત્યેના અહોભાવમાં પરિણમી રહ્યું હતું. બકાને થયું પણ ખરું કે દાઢીધારીનું નામ પણ હવે પૂછી લેવું જોઈએ પણ એની હિંમત ચાલી નહીં.

--

દાઢીધારીએ કરેલી જાહેરાતોને લીધે બકાને બપોરનું ભોજન પણ હવે બેસ્વાદ લાગી રહ્યું હતું. દોઢ દિવસથી સ્વાદ લઈને આરોગેલા સ્વાદિષ્ટ ભોજન જેવું જ ભોજન હતું, પણ બકાની પરિસ્થિતિ જરાક જેટલી બદલાઈ ગઈ હતી. હાથમાં કોળિયો લઈને બકો ફરીથી વિચારલોકમાં વિહરી રહ્યો હતો.

'વાર્તા વિશે વિદ્વાનોના વ્યાખ્યાનો તો સમજ્યા મારા ભાઈ, પણ એ તરત જ, અહીં પ્રાયોગિક ધોરણે અજમાવવાના, એની ખરાઈ કરવાની એવી શું જરૂર છે? વ્યાખ્યાન તો જેમ નેતાઓના ભાષણો સાંભળીએ છીએ એમ સાંભળીને માંડમાંડ પૂરા કર્યા, એમાંથી તારવીને, સાંભળીને, નોંધીને, શીખીને હવે વાર્તા લખવાની હશે એવી ખબર હોત તો આ જુગાર ન

રમતો. હવે શું થાય, બકાભાઈ! જબરા ફસાયા છો આ વખતે, સપનું પૂરું કરવા જતા. આંકડાની આંટીઘૂંટીમાં તો તમને આંટે એવો કોઈ પેદા થયો નથી પણ વ્હાલા, આ શબ્દોની માયાજાળમાં, વાર્તાના વર્તુળમાં ભારે ફસાયા.’ બકો પોતાની જાતને કોસતો હોય એમ સ્વગત બબડે જતો હતો.

‘દોસ્તારોએ કયા જન્મનું વેર લીધું ખબર નથી.’ બકાને એ વખતનું દશ્ય નજર સામે દેખાઈ રહ્યું હતું.

‘શિબિરમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે તારે એકાદબે વાર્તાઓ મોકલવી પડશે.’ એક મિત્રે કહ્યું.

‘ભાઈ, તું તો જાણે છે કે મારે અને વાર્તાને માત્ર સાંભળવાનો સંબંધ છે.’

‘એમ ન ચાલે, બકા. શિબિરના નીતિનિયમો પાળવા પડે. તારે એકાદબે વાર્તાઓ લખવી પડશે. કાચી તો કાચી. પ્રકાશિત નહીં થઈ હોય તો પણ ચાલશે.’

‘અલ્યા, લખવામાં તો માત્ર ચેક લખતાં આવડે, એથી આગળ કોઈ પરિશ્રમ આપણે કર્યો નથી. હવે તમે જ ઉગારો આ મુશ્કેલીમાંથી.’

આટલું કહેતાં જ મિત્રોએ પોતપોતાની વાર્તાઓમાંથી તારવીને, શિબિરમાં પ્રવેશ લેવા માટે જરૂરી બે નવીનક્કોર વાર્તાઓ કાઢી આપી.

‘ત્યારે જ બકાભાઈ, તમારે સમજી જવા જેવું હતું કે આ ચક્રવ્યૂહમાં તમે ફસાવાના છો, બહુ ખરાબ રીતે તમને ફસાવવામાં આવ્યા છે. મારો અહીં પ્રવેશ પાક્કો કરી આપ્યો પણ એ ગર્હિયાઓમાંથી કોઈ ન આવ્યું મારી સાથે. છેલ્લી ઘડીએ છટકી ગયા. એમની કાચીપાકી વાર્તાઓને લીધે મારી તો વાટ લાગી ગઈ.’ બકાનો બડબડાટ હવે કન્ફેશન તરફ ગતિ કરી રહ્યો હતો.

‘સાહિત્યનો ‘સ’ લખતાં આવડતો હોત તો આ શિબિરમાં એક-બે વાર્તા નહીં પૂરી ચોપડી જ છાપી લાવ્યો હોત અને શિબિરના અંતે બધાને મળનારા પ્રમાણપત્ર અને પુસ્તકોની ભેટમાં એ પણ આપતો. પણ ક્યાં હું? ને ક્યાં શબ્દ? વાર્તા આંકડાના ઉપયોગથી લખાતી હોત તો ભાષા-સાહિત્ય અને અર્થશાસ્ત્રના ભેગાં વિષયનો કોઈક ઇનામ-પુરસ્કારનો જુગાડ કરી લેતો પણ...’

નરબંકો બકો ‘અર્જુન’માંથી હવે ‘અશ્વત્થામા’ બની રહ્યો હતો. વાર્તા નામનું તીર એણે શિબિરમાં પ્રવેશ મેળવવા છોડી તો દીધું હતું પણ હવે એ શબ્દાસ્ર કાગળ પર પાડવા એની ખરી પરીક્ષા હતી.

‘હવે બોળી છે તો મૂંડે જ છૂટકો!’ બકાની અંદરનો સટોડયો જાગી ચૂક્યો હતો. એનું દિમાગ ઓવરટાઇમ કરવા માંડ્યું. કટોકટીની ક્ષણે વિચારવા માટે એને હંમેશા યા જોઈતી અને ચાની સાથે ધૂમસેર ઊડાડતો બકો સમસ્યાનું એવું તો હલ શોધી કાઢતો કે તમારે એ ઉપાયને રામબાણ ઇલાજ તરીકે નવાજવો જ પડે.

બકાને ખાતરી હતી કે હજુ હમણાં જ ભોજન પતાવ્યું એટલે રસોડે તો ચાનો મેળ પડશે નહીં. એ પરિસરની બહાર આવ્યો.

ગુજરાતની આગવી વિશેષતાઓ એ હવે એક સર્જક તરીકે નોંધવા લાગ્યો હતો.

બકાએ નોંધ્યું કે ગુજરાતના છેક અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં પણ ચાની રેંકડી અને પાનમસાલાનો ગલ્લો શોધ્યા વગર પણ મળી આવે એ રીતે ઊભા જ હોય. એમનું અસ્તિત્વ કેવું! પરસ્પર અવલંબિત, બિલકુલ એકબીજાને અડોઅડ ઊભા હોય બેય સેવાવ્રતીઓ.

બકાને પરિસરથી જરાક દૂર આવી જગ્યા મળી ગઈ.

ત્યાં જઈ બકાએ પૂછ્યું, ‘ચા મળશે?’

‘જી. બેસો એટલીવારમાં તાજી બનાવી દઉં.’ રેંકડીવાળાએ કહ્યું.

ચા આવે ત્યાં સુધીમાં બકાએ ગલ્લેથી પસંદની ધૂમદંડીકા લીધી. આદતવશ એણે બેય પદાર્થોનું સેવન શરૂ કર્યું. જરાક જેટલી અસર થઈ, ન થઈને બકાના અંકોડેદાર દિમાગે પ્રતિભાવ આપવો શરૂ કરી દીધો. વિચારનો ધોધ વહેવા લાગ્યો.

ધૂમદંડીકા પર બાહેલી રાખ ખંબેરતા બકાએ એ અદાથી ચપટી વગાડી કે ગલ્લેદાર પણ સમજી ગયો કે ‘સાયેબને કાંક જડી ગ્યું સ. ગૂંચ સૂટી જઈ સ.’

ગલ્લેદાર પણ સહેજ મલક્યો. એની સાથે તારામૈત્રક રચાતા બકોય જરાક અમથું મલક્યો. બિલ ચૂકવ્યું અને પાછો પરિસરમાં પ્રવેશ્યો.

--

ત્રીજા દિવસે સવારે ચા-નાસ્તા પછીની બેઠક શરૂ થઈ.

એક પછી એક વાર્તાઓ વંચાતી ગઈ, એની પર સર્વે વાર્તાકારોની ટીકાટિપ્પણીઓ, ચર્ચાઓ સાંભળ્યા પછી અંતે શિબિર માર્ગદર્શક પણ પોતાનો મત આપતા. લગભગ બધાંયે વાર્તાઓ લખી હતી પણ કેટલાંકની વાર્તા માત્ર મુસદ્દા સુધી સીમિત રહી હતી. તો કેટલાંકે તો માત્ર ઘટનાનું વર્ણન જ કર્યું હતું. આવી અનેક ટીકાટિપ્પણી વચ્ચે બકો ફરી કુરુક્ષેત્રમાં ‘અર્જુન’ના રથ સામે ઊભેલા ‘કર્ણ’ની ભૂમિકામાં પહોંચી ગયો હતો.

દાઢીધારીએ બકાના નામનો પોકાર કર્યો પણ બકાને લલકાર લાગ્યો. બકાએ એકદમ પ્રાયોગિક સ્વભાવથી કાઢેલા હલ સ્વરૂપે રચેલી વાર્તા વાંચવી શરૂ કરી. બકાએ વર્ષો પહેલાં પરીક્ષા આપેલી ત્યારે લખેલા શબ્દો પછી, પહેલીવાર આટલું બધું એણે લખ્યું હતું. બકાની વાર્તાનું ભાવવિશ્વ અન્ય નવોદિત કે જાણીતા વાર્તાકારો કરતાં જરાક જુદું હતું. કદાચ એટલે બધાં એની વાર્તાને એક નવી વાનગી તરીકે આસ્વાદી રહ્યાં હતાં. બકાએ શબ્દસ્થ કરેલી રચના સાંભળતાં સાંભળતાં બધાંયને લાગ્યું કે આ તો પોતાની મથામણ પણ છે.

‘સરસ થઈ છે, વાર્તા.’ એક શિબિરાર્થીએ કહ્યું.

‘તમે જાણે અમારા, આપણાં મનોભાવ આલેખ્યા હોય એવું વાક્યેવાક્યે લાગ્યું.’ બીજા એક વાર્તાકારે પણ ટિપ્પણી કરી.

‘અદ્ભુત રજૂઆત. કથાવસ્તુ અને પ્રયુક્તિ બેય એકદમ નવું ભાવવિશ્વ ખડું કરે છે.’ ત્રીજા એક વાર્તાકારે પણ ટાપસી પૂરી.

શિબિરાર્થીઓના મોંઢેથી બકાની વાર્તાકળા માટે વાહવાહના પોકાર નીકળવા લાગ્યા. આવી બધી બાબતોથી સાવ અલિપ્ત અને અજાણ રહેલો બકો હવે પોરસાયો. ઢોલીના લયબદ્ધ ઘાએ નવલોહિયાના શૂરાતનને જે શૌર્ય પ્રેરે છે એમ બકો હવે ખરેખર સમરાંગણમાં વર્તી રહ્યો હતો. વાર્તા વાંચતા વાંચતાં બકો પોતાને હવે ‘અભિમન્યુ’ની દશામાં ભાળી રહ્યો

હતો. છતાં એની વીરતા પોતાની હતી, મહારથીઓ સામે પોતાનું શૌર્ય બતાવવાની આ તક હવે એને ગુમાવવી પાલવે એમ ન હતી.

--

દુરારાધ્ય ગણાતા શિબિર માર્ગદર્શકશ્રીએ પોતાના પ્રમુખીય વક્તવ્યમાં એક જ વાર્તાની વાત જરા જુદી રીતે મૂકી આપી, એ બકાની કલમપ્રસાદી હતી. પણ બકો એક જ જાણતો હતો કે આંકડામાંથી શબ્દ સુધી, એકલપંડે પહોંચવાની આ સમગ્ર પ્રક્રિયા એનો એક નવો અવતાર જ હતો. બકાએ સંતોષનો ઓડકાર ખાધો અને સ્વગત બોલ્યો, 'આહા, એક વધુ સપનું પૂરું થયું.'

મહાન ગદ્યકાર યુનિલાલ મડિયાના સ્મરણમાં

નવલકથાકાર યુનિલાલ મડિયામાં લોકમાનસની નાડ-પારખ, સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ તેમ જ વ્યાપક જીવનઅનુભવોને કલાપદાર્થ રૂપે રૂપાંતરિત કરવાની સર્ગશક્તિનો સુભગ સમન્વય છે. ચીલાચાલુ કથાવસ્તુ અને રૂઢ આલેખનને બદલે - ઉભય સંદર્ભે ચીલો ચાતરવાની, નવી કેડી પાડવાની મથામણ તેમની મોટા ભાગની નવલકથાઓમાં જોઈ શકાય છે. એમની તેર નવલકથાઓમાં સ્વતંત્ર રૂપે પ્રકાશિત થયેલી કેટલીક કૃતિઓ પુરોગામી કૃતિઓના અનુસંધાનરૂપ છે. જેમ કે 'પાવક જવાળા'નું અનુસંધાન 'ઈંધણ ઓછાં પડ્યાં'માં છે તો 'લીલુડી ધરતી'ના બે ભાગ પછીય એ કથા 'શેવાળનાં શતદલ'માં આગળ વિસ્તરે છે. વળી, પત્રકારત્વ એમનો વ્યવસાય અને શોખ હોવાથી અધઝાઝેરી નવલકથાઓ 'ચેતન', 'જનશક્તિ', 'જન્મભૂમિ', 'સંદેશ' અને 'ગુજરાતમિત્ર' જેવાં વર્તમાનપત્રોમાં ધારાવાહી પ્રગટ થયેલી છે. તેમની નવલકથાઓને પ્રદેશ અને વિષયવસ્તુ આધારિત ચાર વિભાગો - ગ્રામજીવન, નગરજીવન, હાસ્ય-કટાક્ષપ્રધાન અને ઐતિહાસિક - માં વહેંચી શકાય. આ ચારેય વિભાગમાં ગ્રામજીવનની નવલકથાઓ વિશેષ પ્રભાવક બનીને આવે છે.

સૌજન્ય ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

દર્શકનું ઇતિહાસ ચિંતન

અરુણ વાઘેલા

પ્રસ્તાવના:

આપણી ભાષાના અગ્રણી સર્જક અને ચિંતક મનુભાઈ પંચોલી (૧૯૧૪ – ૨૦૦૧) ઉર્ફે ‘દર્શક’ ના ઇતિહાસ ચિંતન કે ઇતિહાસ વિચાર વિષે પ્રસ્તુત લેખમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે. લેખનું વિભાજન

૧. દર્શકનું વિચાર ઘડતર
૨. દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના કે સમજ
૩. ઇતિહાસના સંશોધન કે પદ્ધતિશાસ્ત્ર વિષે દર્શકના વિચારો
૪. દર્શકના મતે ઇતિહાસનું શિક્ષણ
૫. દર્શકની દષ્ટિએ ઇતિહાસનો હેતુ કે ઉપયોગો

એમ પાંચ વિભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અહીં ઇતિહાસ ચિંતન એટલે ઇતિહાસનું પ્રત્યક્ષ લેખન નહિ પરંતુ સર્જનાત્મક કૃતિઓ, ઇતિહાસ લેખનની સાંગોપાંગ શિસ્તને અનુસર્યા વગર ઇતિહાસ કે માનવ ભૂતકાળ વિષે વ્યક્ત થયેલા વિચારો વગેરે સમજવું, વધુ વિસ્તારથી કહીએ તો ઇતિહાસમાં શું આવવું જોઈએ ?

અર્થાત ઇતિહાસની વિભાવના, ઇતિહાસની ઉપયોગિતા, ઇતિહાસ શું શીખવી શકે ?, ઇતિહાસની જ્ઞાન મીમાંસા વગેરે વિષે વ્યક્તિ વિશેષ કે સર્જક વિશેષના વિચારો કે ચિંતન. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મહાત્મા ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, જવાહરલાલ નહેરુ, શ્રી અરવિંદ, મહમંદ ઇકબાલ વગેરેના ઇતિહાસ વિચાર કે ઇતિહાસ ચિંતન વિષે અનેક લેખકોએ ચર્ચા કરી છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ ઇતિહાસની જૂની વાર્તાઓ (દલપતરામ) નર્મ ગદ્ય અને સુરતની મુખ્તેસર હકીકત (નર્મદ), હિન્દ અને બ્રિટાનીયા (ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ), સરસ્વતીચંદ્ર અને મનન નોંધો (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી), લીલા-સુકા પાન અને અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન (વિજયરાય વૈદ્ય), ગુજરાતની કીર્તિગાથા (ક.મા.મુનશી), ઇતિહાસ દિગ્દર્શન અને આપણા ઇતિહાસના યુગો (બ. ક. ઠાકોર) ઉપરાંત ર. છો. પરીખ, ભોગીલાલ સાંડેસરા, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને ગુણવંતરાય આચાર્ય જેવાં અનેક નામો ઉમેરી શકાય. હવે તેને સવિસ્તર જોઈએ.

દર્શકના તેમનાં ઇતિહાસ ચિંતનને સમજવા માટે તેમની સર્જનાત્મક કૃતિઓ ઉપરાંત આપણો વારસો ને વૈભવ, સદ્ભિ સંગ (આત્મકથા), ઇતિહાસ કેળવણી ઉપરાંત જ્ઞાન ગંગોત્રી જેવાં સંશોધન ગ્રંથોમાં છપાયેલા તેમના લેખો અને શ્રી રઘુવીર ચૌધરી ના “દર્શકના દેશમાં” તથા રમેશ દવે સંપાદિત ‘દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ’નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વચ્ચેના આંતર સંબંધોને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજવા માટે બન્ને

વિદ્યાશાખાના સંશોધકોએ સુધીર ચંદ્ર સંપાદિત ‘સાહિત્ય અને સામાજિક ચેતના’ અને ‘Oppressive Present’ જેવાં પુસ્તકો વાંચવા જ જોઈએ! જે “સાહિત્ય એટલે કલ્પના સભર અને ઇતિહાસ એટલે વાસ્તવિકતાના નિરૂપણનો ધોધ” માનનારાઓની ઘણી ગેરસમજો દૂર કરી શકે તેમ છે. હવે મૂળ વાત પર આવીએ.

(૧) દર્શકનું વિચાર ઘડતર:

સર્જક હોય કે સંશોધક તે સર્જન કે પુનઃ સર્જન કરે છે. અને તેના પર તેની જ્ઞાતિ - જાતિ, ધર્મ, પ્રાદેશિકતા, રાષ્ટ્રીયતા વગેરેની અમીટ છાપ હોય છે, વળી સર્જક પોતે જે સમયમાં જીવતો હોય છે તેના પ્રભાવમાંથી પણ મુક્ત રહી શકતો નથી. જે તેની વિચારધારાનું ઘડતર કરતી હોય છે. સાંપ્રતમાં તો સમાજવિજ્ઞાનીઓ પણ તેમના સંશોધનમાં ઉપરોક્ત બાબતોમાંથી મુક્ત રહી ન શકતા હોવાનું ભારપૂર્વક માનવામાં આવે છે. દર્શકના સંદર્ભમાં લાગુ પાડીએ:

૧. દર્શકનો જન્મ અને ઉછેર સૌરાષ્ટ્રના સામંતશાહી વાતાવરણમાં થયો હતો જ્યાં અનાયાસે ભૂતકાળ - સંસ્કૃતિ પ્રત્યે વારસાગત - પરંપરાગત ધોરણે આ ગુણો ઉતરતા હોય છે. દર્શક આ ઐતિહાસિક પરંપરાનો ભાગ બન્યા છે.
૨. દર્શકે પોતાના ગુરુઓ તરીકે મહાત્મા ગાંધી, નાનાભાઈ ભટ્ટ અને ગ્રીક ચિંતક સોક્રેટીસને સ્થાપ્યા છે અને તેમના વિચારો અને કાર્યો પણ ઉક્ત મહાનુભાવોના નકશે કદમ પર ઘડાયાં હતાં. દર્શકની સર્જનાત્મક કૃતિઓ અને સ્વતંત્રતા આંદોલન તથા ગાંધીવાદી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓની આ અસર સુપેરે વ્યક્ત થાય છે. દર્શક પોતાના જમાનાના સર્જતા ઐતિહાસિક ઘટનાક્રમો જેવાં કે ધોલેરા, વિરમગામ સત્યાગ્રહો અને કાઠીયાવાડ રાજકીય પરિષદ જેવી સ્વરાજ્યયુગની સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓના દર્શક પ્રત્યક્ષ સાક્ષી, કહો કે ઇતિહાસ સર્જક હતા. (સદ્ભિ સંગ: ૨૧)
૩. મનુભાઈ પંચોલી ઉર્ફે દર્શકમાં ઇતિહાસના શિક્ષક, ઇતિહાસના સર્જક અને ઇતિહાસના ચિંતક એમ ત્રિવેણી સંગમ દેખાય છે. ઇતિહાસના શિક્ષક તરીકે તેઓ વીર દુર્ગાદાસ, નર્મ ગદ્ય, ઇલિયડ -ઓડીસી, વેદ - પુરાણ, ઉપનિષદો,રામાયણ - મહાભારત જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો, ગુજરાતી, સૌરાષ્ટ્ર દક્ષિણામૂર્તિ જેવાં સામયિકો અને હિન્દ અને બ્રિટાનીયા જેવી કૃતિઓ ઉપરાંત જદુનાથ સરકાર, જી.એસ. સરદેસાઈ, ઈ. એચ. કાર, અર્નોલ્ડ ટોયન્બી, એડવર્ડ ગિબન ઓસ્વાલડ સ્પેન્ગલર અને પ્રોફેસર ટોલમોન સરીખા શાસ્ત્રીય ઇતિહાસકારોમાંથી દર્શક પોતાના ઇતિહાસ ચિંતનનું પોષણ મેળવે છે. ઉપરોક્ત યાદીમાં પ્રોફેસર ટોલમોન સાથે તો તેઓએ સાક્ષાત્કાર પણ કર્યો હતો. પોતાની ઇતિહાસ સમજ વિકસાવવામાં ટોલમોનના પ્રભાવને તેઓએ સાદર સ્વીકાર્યો છે. (ઇતિહાસ અને કેળવણી: ૬૮) તો ગીબનના “ડેકલાઈન એન્ડ ફોલ ઓવ રોમન એમ્પાયર” અને “સ્પેન્ગલરના ડેકલાઈન ઓવ દિ વેસ્ટ ” જેવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો ગહન અભ્યાસ પણ દર્શકના ઇતિહાસ ચિંતનને વિસ્તારવામાં ઉપકારક નીવડે છે.

ટૂંકમાં, દર્શકનું વિચાર ઘડતર પરંપરાગત અને પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન પરંપરાના ચોક્કસમાં થતું જણાય છે.

(૨) દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના કે સમજ:

‘આપણો વારસો અને વૈભવ’ ની પ્રસ્તાવનામાં દર્શક નોંધે છે કે “રાજાની સવારીની શોભા કરતાં પ્રજાજીવનના તારની શોભા પણ કાંઈ ઉતરતી નથી” (પૃષ્ઠ. ૧૧) રાજકીય અને મહેલાતી ઇતિહાસને, ઇતિહાસનો મુખ્ય ભાગ નહિ માનતા દર્શક નોંધે છે કે..” જે લોકોને ઇતિહાસ શિક્ષણ તરફ એક પ્રકારની સૂગ છે તેમને એમ લાગે છે કે ઇતિહાસમાં ખૂન ખરાબા, ખટપટો અને યુદ્ધો સિવાય કાંઈ નથી પણ તે ઇતિહાસની અપરિપકવ સમજ છે. ઇતિહાસમાં આ સિવાય ઘણું છે અને તે મહત્વનું છે” (દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ, ૩૮૭ -૮૮) પ્રસ્તુત વર્ણન દર્શક ઇતિહાસને કેટલા વિશાલ અર્થમાં જુએ છે તેનો પરિચય આપે છે.

“હકીકતોનો ઢગલો એ ઇતિહાસ નથી. ઇતિહાસ માત્ર નોંધ નથી, સમાજજીવનની મીમાંસા છે એ રાજાઓનું ઇતિવૃત્ત નથી, પણ સમાજનું ઇતિવૃત્ત છે.” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, પૃષ્ઠ. ૧૧૫) પરંપરાગત ઇતિહાસ લખનારાઓ સામે આકોશ ઠાલવતા દર્શક લખે છે કે “જાણે કે સારા - માઠા કરતૂતો કરીને સિંહાસને ચડી જનારાઓ સિવાય આ વિરાટ દેશમાં કોઈ અગત્યનું ન હતું; ન હોતા સામાન્યજનો કે ન હોતાં નગરજનો કે ન હોતાં શિલ્પી ગુણો. પ્રજાને કોઈ સપનું ન હોતું કે જેને માટે જીવનને મૃત્યુનો મહિમા ગવાતો હતો તેવું કશું હતું કે નહિ? હોય તો શું હતું? કેટલું એમાં સિદ્ધ થયું, કેટલું નિષ્ફળ રહ્યું? કોણ એમાં આડે આવ્યા? કોણે એ માટે ન્યોચ્છાવરી કરી. આ બધા વિષે ઇતિહાસના અભ્યાસમાં લગભગ કશું કહેવાતું નથી” (આપણો વારસો અને વૈભવ, આમુખ) “ઇતિહાસ એ માત્ર નોંધ નથી, સમાજજીવનની મીમાંસા છે. મીમાંસા વિનાનો ઇતિહાસ એ માત્ર વહીવંચો છે. જ્ઞાન પ્રદીપ નથી” (દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ, પૃષ્ઠ. ૩૭૮) “ઇતિહાસ એ સારી ભાવનાઓ આપે તેટલું બસ નથી, એટલું જ નહિ એ તેનું મુખ્ય કામ પણ નથી, તે કામ ચરિત્ર કીર્તનથી થાય. ....; ઇતિહાસ એ સામાજિક વારસો છે. તેમાં સમાજના પુરુષાર્થની છબી ઉઠવી જોઈએ” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, પૃષ્ઠ. ૮)

“સમાજને શરીર શ્રમ દ્વારા ઊંચું લઈ જનાર વર્ગના મુગટ જેવાં આગેવાનોને વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખડા કરવા જોઈએ. અર્થાત્ તેઓ ઇતિહાસના કેન્દ્રમાં લેખન, શિક્ષણ દ્વારા આવવા જોઈએ.” “ઉન્નતિ એ વ્યાપાર, સાહસને પુરુષાર્થની જોડાજોડ બંધિયાર ખ્યાલોમાંથી મુક્તિ પણ માંગે છે. જે જુના ખ્યાલો તો કેદી છે, જે બધું જ વડવાઓ કહી ગયા છે, આપણે તો ફક્ત ચીલે ચાલવાનું છે એમ માને છે, તે સમાજ વ્યાપાર કે ઉદ્યોગમાં વિકાસ સાધી શકતો નથી” (આપણો વારસો અને વૈભવ, ૧૩૫) એ રીતે દર્શક ઇતિહાસની વિભાવનામાં આર્થિક પાસાને પણ સાંકળે છે. આર્થિક ઉપરાંત વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, દવાઓ, કળા વિજ્ઞાન વગેરેને પણ દર્શક ઇતિહાસના ભાગરૂપે જુએ છે. આ સદર્ભમાં કેટલાક દાખલાઓ તેઓએ “આપણો વારસો અને વૈભવ” પુસ્તકમાં આપ્યા છે. (જુઓ: પૃષ્ઠ - ૧૨૩ -૨૪, ૧૨૭) “માણસનો ઇતિહાસ ભણાવાય પણ તેને અનુબંધ વિના ન ભણાવાય. ઉદ્યોગ ને ઇતિહાસ સાથે ભૂગોળ સાથે સંબંધ છે. તે તરફ જોતાં રહેવાની તાલીમ મળવી જોઈએ. (સદભિ સંગ, પૃષ્ઠ. ૧૫૨)” “ મોટાભાગના માણસોને ઇતિહાસમાં તો જ રસ પડે કે એ વર્તમાન સાથે એનું કાંઈક અનુસંધાન કે મળતાપણું હોય” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૧૦) પ્રસ્તુત વિધાનો બતાવે છે કે

૧. દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના પરંપરાગત નથી પરંતુ વૈશ્વિક અભિગમવાળી અને ધર્મ

નિરપેક્ષ છે.

૨. દર્શક ઇતિહાસને સ્થળ -કાળના સીમાડા ભેદીને જુએ છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે.. . “ઇતિહાસમાં એકાએક કશું બનતું નથી. એકાએક બન્યું હોય તેવું લાગે છે પણ તપાસીએ તો કાર્યકારણની સાંકળ મળી શકે!” (જ્ઞાન ગંગોત્રી, ૮૯)
૩. દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના વર્ગ વિશેષના પ્રભાવથી યુક્ત નહિ પરંતુ સાર્વત્રિક ઇતિહાસની છે. અર્થાત દર્શક સમાજના છેવાડાના લોકોની ઇતિહાસ નિર્માણમાં ભાગીદારીને સ્વીકારે છે. છતાં એ વિચારણા કાર્લ માર્ક્સની વર્ગ સંઘર્ષથી જુદી છે. એથી ઉલટું માર્ક્સના ઇતિહાસ ચિંતનને તેમણે પડકાર્યું છે. (જુઓ: ઇતિહાસ કેળવણી, ૨૧૪-૧૫)
૪. દર્શકની ઇતિહાસની વ્યાખ્યા માત્ર ગૌરવશાળી ભૂતકાળ પૂરતી સીમિત નથી સાથે પ્રજા -સ્થળ કે દેશ વિશેષની મર્યાદાઓ પણ દર્શકની ઇતિહાસની વ્યાખ્યામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે દર્શક મરાઠા ઇતિહાસના ચાહક હોવા છતાં નાના ફડનવીશ જેવા મરાઠી મુત્સદી વરુણના મંત્રથી પાણી હઠે છે તેવું માનતો હતો અને પેશ્વાઓએ બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપી પણ વ્યવહારુ વિજ્ઞાન માટે શિષ્યવૃત્તિ નહિ. (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૧૨૭-૧૨૮) જેવી બાબતો નોંધવાનું ચૂક્યા નથી.
૫. દર્શક ભૂતકાળનું અધ્યયન માત્ર ભૂતકાળ ખાતર નહિ કિન્તુ બહુમૂલ્ય વર્તમાન માટે કરવા માંગે છે. એ રીતે દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના ભૂતકાળ અને વર્તમાનના અનુસંધાન દ્વારા ભાવિ નિર્માણને તાકે છે.
૬. દર્શક ઇતિહાસ અને જીવન ચરિત્રને સ્પષ્ટપણે નોખાં ગણે છે અને સૌથી અગત્યનું તેઓ ઇતિહાસને એકાંગી દ્રષ્ટિકોણથી જોવાને બદલે આંતરશાસ્ત્રીય અભિગમથી જુવે છે. સમગ્રતયા દર્શકની ઇતિહાસની વિભાવના બદલાતા જમાના સાથે ચાલે છે. તવારીખો, રાજાઓની નામાવલિઓ, રાજાઓના જય - પરાજયો જ નહિ પ્રજા જીવનના પુરુષાર્થ અને માનવ ચેતનાના ઉત્કર્ષની રોમાંચક કહાણી છે. દર્શકે દર્શાવ્યું છે કે “ઇતિહાસ માનવજીવનની પ્રગતિયાત્રા છે - ચક્રમક લોઢીથી વીજળી અને કાર્યા માંસ ભક્ષણથી આહારશાસ્ત્ર સુધીની યાત્રા એટલે ઇતિહાસ” (ઇતિહાસ કેળવણી, ૪૬) ટૂંકમાં દર્શક ઇતિહાસને સ્થૂળ અર્થમાં સ્થિત અવસ્થા કે મૃત ભૂતકાળની રીતે જોવાના બદલે માનવ વિકાસના સાતત્યપૂર્ણ સંદર્ભમાં જોવાની દૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આ દૃષ્ટિ કે ચિંતન એમના સમયના શાસ્ત્રીય કહેવાતા ઇતિહાસકારોમાં પણ ન હતું.

૩. ઇતિહાસના સંશોધન કે પદ્ધતિશાસ્ત્ર વિશે દર્શકના વિચારો:

ઇતિહાસનું પોતાનું આગવું પદ્ધતિ શાસ્ત્ર છે. મોટા તોર પર કહીએ તો વિષય પસંદગી, માહિતી સ્ત્રોતોનું એકત્રીકરણ - તેનું પ્રાથમિક અને ગૌણ સ્ત્રોતોમાં વર્ગીકરણ, સ્ત્રોતોનું અર્થઘટન અને વસ્તુલક્ષી દ્રષ્ટિકોણથી લેખન વગેરે ઇતિહાસલેખન પદ્ધતિનો ભાગ બને છે. દર્શક વ્યવસાયી ઇતિહાસકાર નથી તેથી તેમના ઇતિહાસ ગ્રંથોમાં આ શિસ્તમાં ઇતિહાસ લખવાની અપેક્ષા ન રાખી શકાય!

ભારતમાં ૧૯મા સૈકાથી જ બ્રિટીશ ઇતિહાસકારોએ ભારતીય સંશોધકોના માનસમાં એવું

ઠસાવી દીધું હતું કે પ્રાચીન ભારતીયોમાં ઇતિહાસ લેખનની ઇન્દ્રિય ન હતી. ભારતમાં ઇતિહાસ એ અછતવાળું સાધન ગણાતું હતું. બૌદ્ધિક ગુલામીમાં આ બાબત વર્ષો સુધી ચાલતી આવી આને આજે પણ ઇતિહાસના માસ્તરો વર્ગ ખંડોમાં તેને ઘૂંટ્યા કરે છે. આજે ભારતીય ઇતિહાસ લેખન વૈશ્વિક કક્ષાએ પ્રસ્થાપિત થઈ ગયું હોવા છતાં આજે ૧૮૨૩માં એક ઝાટકે જેમ્સ મિલે ભારતના ઇતિહાસના પ્રાચીન (હિંદુ સમય), મધ્ય યુગ (મુસ્લિમ સમય) અને આધુનિક (ખ્રિસ્તી) એમ ત્રણ ટુકડાઓ પાડેલા તેને આજે પણ આપણે સાંધી શક્યા નથી. એક આડ વાત પણ બહુ જ અગત્યની વાત. યુરો કેન્દ્રી લેખકો જ્યારે પ્રાચીન ભારતમાં ઇતિહાસ લેખન ન હોવાનું મહેણું મારે છે ત્યારે કેટલાક પ્રશ્નો તેઓ સામે મુકવા જેવાં છે.

૧. અંગ્રેજી શબ્દ ‘હિસ્ટરી’ નો આપણે ‘ઇતિહાસ’ના રૂપમાં કરેલો પર્યાય વાજબી છે? શું બંને શબ્દોથી સમાન સમજ પ્રાપ્ત થાય છે?
૨. “સમય એ ઇતિહાસની કરોડરજ્જુ છે “ એમ કહી ભારતીય ઘટનાક્રમોમાં સમયનું પ્રમાણભાન ન હોવાનું પણ આપણને કહેવામાં આવ્યું છે. મારો પ્રશ્ન એ છે કે આપ મહાશયો સમયની વાત કરો છો પણ દુનિયાના કોઈ દેશમાં નથી એટલાં સંવતો ભારતમાં છે. (ભારતી શેલત.) શું આ સંવતો સમયની સમજ વગર શૂન્યાવકાશમાં સર્જાયા હશે?
૩. યુરોપિયન લેખકો “દસ્તાવેજો નહિ તો ઇતિહાસ નહિ” ની વાત કરે છે અર્થાત કોઈ પણ બાબતના સર્જનનો સજ્જડ પુરાવો હોવો જોઈએ તે સિવાય ઇતિહાસ સંભવી જ ન શકે! જ્યારે મારા દેશની પરંપરા કહે છે કે “જમણા હાથે દાન કરો તો તેની ખબર તમારા ડાબા હાથને ન પડવી જોઈએ “ આ બંને પરસ્પર અંતિમો જેવી માન્યતાનો મેળ કેવી રીતે બેસાડીશું? બહરહાલ યુરોપીય જ્ઞાન વિદ્યા સમગ્ર વિશ્વ પર હાવી હતી અને છે તેથી આજે પણ ઇતિહાસ લેખનના ક્ષેત્રે બૌદ્ધિક ગુલામી બરકરાર છે. ગુજરાતમાં ઇતિહાસ મીમાંસા કરતાં પુસ્તકો નહીંવત છે (રસિકલાલ પરીખના ‘ઇતિહાસ: સ્વરૂપ અને પદ્ધતિ’, અમદાવાદ, ૧૯૬૭ ને અપવાદ ગણતા) પ્રાચીન ભારતમાં ઇતિહાસ લેખન વિદ્યાવાળા મુદ્દાની ચર્ચા તો રસિકલાલ પરીખ સિવાય ક્યાંય થઈ હોવાનું જણાતું નથી. દર્શક ભલે વ્યવસાયી ઇતિહાસકાર નથી છતાં તેઓએ આ ચર્ચાને ઉપાડી લીધી છે. એટલુંજ નહિ તેની પૃષ્ઠભૂમિ પણ ચીંધી છે: “વિદેશી ઇતિહાસકારો અને તેમની અસર નીચે આવેલા દેશી ઇતિહાસકારો એવું માનતા થયા કે તેમનામાં મૌલિકતા કે સ્વયંભુ જ્ઞાન નથી તેવું તેમણે ઠસાવવું પડે છે. આમ કરવાથી પોતાનું ચાંડયાતાપણું અને શાસિતનું દુર્બળપણું સિદ્ધ થાય છે. પરિણામે રાજ્ય કરનારમાં આત્મવિશ્વાસ અને તાબે થનારમાં લઘુતાગ્રંથિનો ઉમેરો થાય છે.” (જ્ઞાન ગંગોત્રી, ૧૬૨) ટૂંકમાં દર્શકે આવી વિચારણા દ્વારા સવાયા ઇતિહાસકાર બની પ્રાચીન ભારતમાં ઇતિહાસ લેખનનો મજબૂત અભિપ્રાય રજૂ કર્યો છે. પરંતુ આજે દાયકાઓ થવા આવ્યા છતાં દર્શકની વિચારણાને ઇતિહાસકારોથી ધક્કો મારી આગળ વધારી શકાઈ નથી. પ્રસ્તુત બાબત ગુજરાતમાં ઇતિહાસ શાસ્ત્રની નિર્બળતાને જ જવાબદાર ગણવી રહી. ખેર! દર્શકે તો આપણને ચાલના પૂરી પાડી જ છે. ઇતિહાસ એ વિવેચનાત્મક, વૈજ્ઞાનિક અને પક્ષપાતશૂન્ય લેખન છે. ઇતિહાસલેખનમાં વસ્તુલક્ષીતાની પણ દાયકાઓથી દુહાઈ

દેવામાં આવે છે. સત્ય જેનો પાયો છે તેવા ઇતિહાસ શાસ્ત્રના લેખન બાબતે દર્શક નોંધે છે કે... “સત્ય જેમ કોઈની શોધ શરમ રાખતું નથી, સગવડિયા સત્ય જેવી કોઈ ચીજ નથી તેમ સગવડિયો ઇતિહાસ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. આનો ઉપાય એક જ હોઈ શકે કે રાજ્ય ઇતિહાસ લખાવે જ નહિ. તેનો ઉપાય એક જ છે કે લખવા – વાંચવા, પ્રગટ કરવાનું, વાદ – પ્રતિવાદ અને સંશોધન કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય અબાધિત હોય! માનવ જાતિના પુરુષાર્થ કે પછડાટની શોધ અને ચર્ચા રાજ્ય સંસ્થાના દબાણ વિના મુક્તપણે ચાલી શકે તેવું હોવું જોઈએ” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૪૧) ટૂંકમાં, દર્શક અત્રે ઐતિહાસિક સત્યની પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખવા માટે અગાઉના સમયમાં ચાલતી રાજ્યાશ્રિત ઇતિહાસ લેખન પ્રવૃત્તિઓમાંથી મુક્ત થવું અનિવાર્ય માને છે.

મનુભાઈ પંચોલી મૂળભૂત રીતે સર્જક છે છતાં તેમને ઇતિહાસલેખનવિદ્યાની શિસ્તની સુપેરે સમજ છે. ઇતિહાસલેખનમાં આત્મા રૂપ ગણાતા માહિતી સાધનોની અનિવાર્યતા, માહિતી સાધનોમાં વૈવિધ્ય અને માહિતી સાધનોનું અર્થઘટન આદિ. તેઓએ પણ તેમના ગ્રંથો ભલે અણીશુદ્ધ ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં બિરાજે તેમ નથી છતાં આધારો સમેત લેખન કર્યું છે. ઉદા. તરીકે “આપણો વારસો અને વૈભવ” પુસ્તકમાં તેમણે ૧૮ પુરાણો (અલબત્ત દર્શક પુરાણોને ઇતિહાસ નહિ કિન્તુ ઇતિહાસ લેખનની સામગ્રી જ માને છે. - ઇતિહાસ અને કેળવણી, પૃષ્ઠ. ૧૧૭) અને તેના કેટલાક શ્લોકોની ઐતિહાસિક અગત્યતાની ચર્ચા કરી છે. દર્શક કાલિદાસ, દંડી અને ભાસના સર્જનોનું અર્થઘટન આપે છે. જે સામાજિક પર્યાવરણ (સોશિયલ કોશ્મોલોજી)ના સંદર્ભમાં અગત્યનું બને છે. (જુઓ: પૃષ્ઠ. ૧૧૮ અને પ્રકરણ – ૧૩) એ જ ક્રમમાં ‘મધ્યકાલીન સંતોનું ઐતિહાસિક અર્પણ’ નામના ‘જ્ઞાન ગંગોત્રી ગ્રંથ શ્રેણી’માં દર્શકે લખેલા પ્રકરણમાં શિવાજીના પત્રો, ઝંઘરનામા અને સંત પ્રાણનાથનો હિંદવી સંદેશો જેવાં બહુપક્ષીય પુરાવાઓ દર્શકની ઇતિહાસલેખન પરત્વેની ગાઢ નિસ્બત પ્રતિબિંબિત કરે છે. (જુઓ: પૃષ્ઠ. ૧૭૩) દર્શકે ભારતીય કે યુરોપીય જ્ઞાન પરંપરાને પોતાના મસ્તિસ્ક પર ઢાલી થવા દીધી નથી. ઇતિહાસલેખનના સ્રોતોના સંદર્ભમાં પણ દર્શકનું મન ઘણું મોકળું છે. તેઓએ આજથી ચાર દાયકા પહેલાં અનુઆધુનિક ચિંતકોની પેઢે લોકસાહિત્યિક સામગ્રી અને મૌખિક સ્રોતોની ઇતિહાસ લેખનમાં અગત્યતાને પારખી હતી. દર્શકનું નિરીક્ષણ જોઈએ: પ્રજાજીવનના પરોઢને કુમળા સૂર્યના પ્રકાશમાં જે બનાવો બન્યા તેની દસ્તાવેજ સામગ્રી કદી મળે નહિ. લોકોના હૃદયમાં તેજ તેનો વણભૂલ્યો શિલાલેખ કે દસ્તાવેજ છે અને આ હૃદયે એ બનાવને સંઘરી પોતાના ભાવોનું અભિષેક સિંચન કર્યું હોય તો તેથી તે બનાવોની અવાસ્તવિકતા સિદ્ધ થતી નથી. (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૧૧૭) અહીં દર્શક મૌખિક પરંપરાનું મહાત્મ્ય પ્રતિપાદિત કરી રહ્યા છે. સાંપ્રત ઇતિહાસલેખનમાં લેખિતની સહ મૌખિક સાધનોની ઉપયોગિતા પ્રસ્થાપિત થતી જાય છે. અગાઉ ઇતિહાસકારો દ્વારા અવગણાયેલા દંતકથાઓ, અનુશ્રુતિઓ, સાક્ષાત્કાર, ક્ષેત્રકાર્ય વગેરે હમણાં ઇતિહાસ લેખનમાં મહત્ત્વના સ્થાને મુકાયા છે, પણ દર્શકે બહુ પહેલા લખ્યું હતું કે..

“દંતકથાઓ અને અનુશ્રુતિઓ એ કાળના ઇતિહાસનો મહત્ત્વનો ભાગ એટલાં માટે ગણાય – ગણાવો જોઈએ કે તે પ્રજાએ સ્વેચ્છાપૂર્વક સંઘરેલો ખજાનો છે. એ કવિઓ પાસે રચાવેલા કવિત કે પારિતોષિકો જાહેર કરીને લખાવાતા નાટકો નથી... ..; પ્રજાને પોતાને

એ બનાવોની કલામય નોંધ સાચવવાની ઇચ્છા થઈ અને ઇચ્છા ટકી, કારણકે તેમાંથી ભાવિ પ્રજાને રમણીય બોધ મળશે. પેઢી દર પેઢીની સંમતિની આ મહોર તેને ઇતિહાસની સામગ્રી બનાવવાનું મોટામાં મોટું કારણ છે.” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૧૧૨)

ઇતિહાસના આત્મા સમાન – માહિતી સાધનો બાબતે દર્શક દ્વારા રજૂ થયેલો પ્રસ્તુત મત તેઓને એડવાન્સ વિચારકની શ્રેણીમાં મુકે છે. દર્શકના મતને સમર્થન આપતાં એક સાક્ષાત્કારને ટાંકવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. ૧૯૮૫ના વર્ષે જાણીતા ઇતિહાસકાર પ્રોફેસર બિપિનચંદ્રએ લીધેલો આપણા જાણીતા કવિ અને વિચારક ઉમાશંકર જોશીનો ઇન્ટરવ્યૂ છે. ટુકડે – ટુકડે ૮ કલાક સુધી થયેલો પ્રસ્તુત ઇન્ટરવ્યૂ ઉમાશંકર જોશીની સ્મરણ શક્તિને આધારે થયેલો છે અને મૌખિક સ્મૃતિઓ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે તો ઇતિહાસનો આધારભૂત અને વિશ્વસનીય સ્ત્રોત કેવી રીતે બને તેનો જવલંત દાખલો છે. ઇતિહાસ સંશોધનમાં આજે પણ “લખાયેલું એટલે સાચું જ અને મૌખિક કે બોલાયેલું એટલે ખોટું જ “ એમ માનનારા ઇતિહાસ સંશોધકો (?)ની મોટી જમાત છે. તેઓએ દર્શકના ઓરલ સાધનો વિશેના ખ્યાલ વિષે ચિંતન કરવાની સત્વરે જરૂર છે. વળી, શિલાલેખો, દસ્તાવેજોને પ્રાથમિક સ્ત્રોતો માની તેનો આંખો બંધ કરી ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગ કરનારાઓ માટે ઉક્ત સ્ત્રોતોની ઉત્પત્તિ પ્રક્રિયા, ઉત્પત્તિસ્થાન અને વિશેષ તો તેની વિશ્વનીયતાની બારીક તપાસ થવી જ રહી.

મૌખિક સ્ત્રોતો કે પરંપરાઓની ઇતિહાસલેખનમાં ઉપયોગિતાને દર્શક વૈજ્ઞાનિક ભૂમિકા પર સ્થાપી આપે છે. “ઇતિહાસ અને કેળવણી” ગ્રંથમાં તેમણે પ્રસ્તુત મુદ્દાની ઘણી બારીક ચર્ચા કરી છે. તેઓ નોંધે છે કે.. “બહુ ઊંડા ઉતર્યા સિવાય વિચારીએ તો એટલું દેખાશે કે દરેક કાળે લોકોએ ભૂતકાળના બનાવોને સ્મૃતિમાં સંઘરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, એટલું જ નહિ ચીવટાઈથી બાળકોને તે જ્ઞાન મળે તેવી ગોઠવણ પણ કરી છે. જેને આપણે જંગલી કે પછાત જ્ઞાતિઓ ગણીએ છીએ તે પણ આમાં અપવાદ નથી. તેને ઘણીવાર આપણે લોકસાહિત્ય, કંઠસ્થ સાહિત્ય કે દંતકથાઓ કહીએ છીએ જો તેની અભ્યાસપૂર્ણ છણાવટ કરવામાં આવે તો જરૂર જણાય કે એમાંનું મોટાભાગનું સાહિત્ય આજે આપણે જેને ઇતિહાસ કહીએ છીએ તે કોટિનું છે.” (પૃષ્ઠ. ૨) પોતાની દલીલના સંદર્ભમાં દર્શકે આપણા સમાજના પરંપરાગત રીતે પેઢીનામાઓ રાખનારી જ્ઞાતિઓના હવાલા આપીને તેઓ આ જ્ઞાતિઓને સમાજની વિકાસ વાતો સાચવનારા વર્ગો તરીકે નવાઝે છે. અત્રે એક બાબત ઉલ્લેખનીય છે કે ઇતિહાસ જેમ સ્થિત નહિ પરંતુ વિકાસશીલ છે તેમ ઇતિહાસલેખનમાં સમયના અંતરાલ પર નવીન લેખન પદ્ધતિઓ કે પરિપ્રેક્ષ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. તેમાં ઇતિહાસના માહિતી સાધનોના નવતર અર્થઘટનની ચર્ચા પણ કેન્દ્રમાં રહી છે. દા. ત શ્રી રણજીત ગુહા પ્રેરિત વંચિતલક્ષી ઇતિહાસ લેખન (Subaltern Historiography). વંચિતલક્ષી ઇતિહાસકારોના જૂથે મૌખિક સાહિત્યનો કિસાનો, મહિલાઓ, દલિતો, મજૂરો અને આદિવાસીઓ જેવા વંચિત સમૂહોનો ઇતિહાસ આલેખવા માટે મહત્વના માન્યા છે. સમગ્રતયા, સાંપ્રત ભારતીય લેખનમાં લોકસાહિત્ય અને મૌખિક સાહિત્યની ઇતિહાસલેખનની કાચી સામગ્રી તરીકે દિન-પ્રતિદિન મહત્તા વધી રહી છે.

ટૂંકમાં, ઇતિહાસલેખનના માહિતી સાધનોના સંદર્ભમાં પણ દર્શક ઇતિહાસકારોના

માર્ગદર્શકો બનતા જણાય છે. દર્શકની દીર્ઘદ્રષ્ટિને શી રીતે બિરદાવવી ?

ઇતિહાસની વિભાવના, તેના માહિતી સ્ત્રોતો વગેરેની સાથે ઇતિહાસકારના પદ વિષે પણ દર્શકના મૌલિક વિચારો છે. દર્શક પોતાને ઇતિહાસકાર ગણાવતા નથી. તેમણે ઇતિહાસકાર પાસે પૂર્વગ્રહો અને બનાવટ શોધી કાઢનાર સત્ય શોધક તરીકેની અપેક્ષા સેવી છે. ઇતિહાસકારનું કાર્ય વિષે તેઓ લખે છે કે.. ” ઇતિહાસકાર માટી એકઠી કરી એને કાંઈક ઘાટઘૂટ આપે છે પણ વાર્તાકારનું કામ એને મઠારી પ્રાણ ફૂંકવાનું છે. માટી એકઠી કરવાનું કામ ભલે સંશોધનશીલ ને બહુજન સમાજથી અપરિચિત છતાં સંસ્કૃતિના સાતત્ય માટે અપરિહાર્ય એવાં વિદ્યારત ઇતિહાસકારોને હિરસે રહે. વાર્તાકાર એમનાં ખોખામાં જો રૂપનો પ્રાણ પૂરી સાર્વજનીન ભાવોથી ભીંજવી બહુજન સમાજમાં વ્યાપક કરી શકે તો એની મહેનત સાર્થક લેખાવી જોઈએ. એથી વિશેષ આગળ જવું તે સીમોલ્લંઘન ગણાશે. મેં મારી જાતને એ સીમમાં જ રાખવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલી જ ખાતરી વાચકને આપી ફરી એ શ્રદ્ધેય ઇતિહાસજ્ઞાને પ્રણમું છું “ (દીપ નિર્વાણ, ભુજ, ૨૦૦૪, પાક કથનમાંથી) એજ રીતે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસકાર પાસેથી રખાતી અપેક્ષાઓ, જેવી કે સમાજને સ્વચ્છ દષ્ટિ આપવી, ઇષ્ટની સાથે અનિષ્ટને પણ સ્થાન આપવું, એક પક્ષીયને બદલે બહુપક્ષીય પુરાવાઓને આધારે ઇતિહાસ લેખન કરવું અને વિચારસરણીઓના બંધનોથી મુક્ત રહી વસ્તુલક્ષી દ્રષ્ટિકોણથી ઇતિહાસ લખવો વગેરે દર્શકની અપેક્ષાઓ પણ છે. દર્શકે આંખો બંધ કરી સામ્રાજ્યવાદી ઇતિહાસ લેખનને અનુસરતા ભારતીય ઇતિહાસકારોની પણ તેઓએ ઘોર ટીકા કરી છે. તેઓએ ઇતિહાસકારને વહીવંચો નહિ પરંતુ સામાજિક સ્મૃતિના વહનની જવાબદારી અદા કરનાર વિવેચક અને રચનાત્મક સર્જક તરીકે બિરદાવ્યો છે. (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૬૬)

માનવવિદ્યાઓમાં ઇતિહાસનું સંશોધન કદાચ સૌથી કઠિન છે, કારણકે ઇતિહાસકારે માનવઅતીત સાથે કામ પાર પાડવાનું છે. જે જીવંત નથી પરંતુ મૃત છે. આ મૃત – વીતી ગયેલાં સમયને પુનઃ જીવિત કરવાનું કાર્ય ઇતિહાસકારનું છે. પણ ગુજરાત કક્ષાએ ઇતિહાસ સંશોધનની રજૂઆતની કળાના વ્યાપક અભાવે ઉત્તમ જ્ઞાન પણ લોક ભોગ્ય બની શક્યું નથી. અલબત્ત અણીશુદ્ધ સંશોધનને લોકભોગ્ય તરીકાથી રજૂ કરવું સરળ હોતું નથી તેવી પણ એક દલીલ થાય છે. બીજી તરફ કેટલાક ઇતિહાસકારો માને છે કે ઇતિહાસકારનો જે તેના માહિતી સાધનો પર પકડ (ઊંડાણપૂર્વકનું વાંચન અને ચિંતન) હોય તો ભાષા તો કહ્યાગરી બની ઇતિહાસકારની કલમે ટપકી આવે છે. આ બન્ને દલીલો વચ્ચે દર્શકનો અભિપ્રાય જુઓ: પ્રમાણિત હકીકતોનું નિરૂપણ શું આહ્વાદક ન હોઈ શકે? શા માટે ઇતિહાસને શુષ્ક શૈલીમાં અને ઠાંસી ઠાંસી ભરેલી હકીકતોથી રજૂ કરવો? (દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ, પૃષ્ઠ. ૩૭૭) દર્શક ચિંધ્યા માર્ગે ગુજરાતના ઇતિહાસકારો લેખનશૈલી વિકસાવશે તો માનવવિદ્યાઓમાં ઇતિહાસના લેવાલ આવશે! બાકી તો વોહી રફતાર.....

૪. ઇતિહાસ શિક્ષણ વિષે દર્શકના વિચારો:

શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાળા (૧૮૮૦ – ૧૯૫૨)એ ઇતિહાસ જ્ઞાનને નકારતા હોય તેમ નોંધ્યું છે કે “ઇતિહાસનું આટલું બધું મહત્ત્વ એ માન્યતા લગભગ વહેમની કોટિની છે. ....; મારે નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે જેટલું મહત્ત્વ ઇતિહાસના જ્ઞાનને આપવામાં આવે છે તેટલાં મહત્ત્વને તે પાત્ર નથી. પિત્તળના ઘરેણાંને સોનાનું માની લેવા જેવી એમાં ભૂલ થાય છે. ”

તેમણે ઇતિહાસને પૌરાણિક કથાઓ, નાટકો, દંતકથાઓ કરતાં વિશેષ કિંમતી ગણ્યો નથી. (કિશોરલાલ મશરૂવાળા, સમૂળી ક્રાંતિ, અમદાવાદ, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ. ૧૩૨ (પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૪૮માં છપાઈ હતી) તેમના પ્રસ્તુત વિચારોને ઘણા લેખકોએ નકાર્યા છે. દા. ત ઉમાશંકર જોશી અને અન્ય; ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ - ૪, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃષ્ઠ. ૩૫૧ અલબત્ત મશરૂવાળાના પ્રસ્તુત વલણ વિષે વિસ્તારથી કશું લખાયું હોવાનું જાણમાં નથી. પરંતુ કિશોરલાલનું સમૂળી ક્રાંતિ પુસ્તક ૧૯૪૮માં એટલે કે આઝાદી પછીની કલ્પનાઓ અને ભારત વિભાજન પછીના અફઝાતફઝીના વાતાવરણમાં લખાયું છે. તેથી સ્વાભાવિકપણે લાંબી સંઘર્ષયાત્રા પછી પણ ધાર્યા પરિણામો પ્રાપ્ત ન થાય તો શું? ટૂંકમાં મશરૂવાળાનો નિરાશાવાદ ઇતિહાસ જ્ઞાનને નકારે છે. વિશેષમાં તેમનો રોષ ઇતિહાસની બનાવટો અને કલ્પનાઓ સામે હતો તેનો ગુસ્સો મશરૂવાળા નિર્ભેળ ઐતિહાસિક સત્ય ઉપર ઉતારતા હોય તેમ લાગે છે. વિશેષમાં કિશોરલાલ કદાચ ગૌરવશાળી ભૂતકાળની વ્યાખ્યામાં માનતા હોય અને તે સાર્થક ન થતાં ઇતિહાસ જ્ઞાન પ્રત્યે તેઓમાં નિરાશા પેદા થઈ હોવાનું બની શકે!

ગુજરાતના જ્ઞાન જગતમાં આટલાં બહુમૂલ્ય વિષય બાબતે એક ગાંધીવાદી ચિંતકની વિચારણા રજૂ કરવા પાછળ એની સામે દર્શક રૂપી અંતિમ પ્રસ્તુત કરી ઇતિહાસ જ્ઞાનની મહત્તા પ્રસ્તુત કરવાનો છે. દર્શકનું એક આખું પુસ્તક નામે “ઇતિહાસ કેળવણી” તેની આજુબાજુ જ રચાયું છે. ૧૪ પ્રકરણો અને ૨૬૦ પાનાંના આ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વિદ્યાપુરુષ અને પ્રકાંડ પંડિત શ્રી રસિકલાલ પરીખે ૪૮ પાનાની મૂલ્યવાન પ્રસ્તાવના લખી છે. (પુસ્તકનું આમુખ, ઉપોત્ઘાત, પ્રસ્તાવના કોને કહેવાય તે સમજવું હોય તો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં રસિકભાઈની પ્રસ્તાવના વાંચી જવી.)

ઇતિહાસનું શિક્ષણ શા માટે તેવા સવાલ સાથે દર્શક નીચેના મુદ્દાઓ રજૂ કરે છે.

૧. વિદ્યાર્થીના માનસ પ્રમાણે, તેની ઇતિહાસ બુદ્ધિ ખીલવવા માટે
૨. વર્તમાનના પ્રશ્નોના નિવારણ માટે
૩. ઇતિહાસમાં જૂઠું ભળ્યું છે, અસત્ય ખૂબ છે એ બહાને ઇતિહાસને ન ભણાવવાની વાત સાવ ખોટી છે.
૪. શરીરના ભાગો પાડવાથી મનુષ્ય દેહ ન સમજાય તેમ માનવજીવન પણ ખંડોમાં ન સમજાય (દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ, ૩૮૮) તેથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ ખંડો પાડી ન આપવું.
૫. ઇતિહાસને અકસ્માતોની પરંપરાને બદલે કેટલાક મૌલિક વલણો અને પરિણામો તરફ જનાર વિષય તરીકે ભણાવવો જોઈએ.
૬. સ્વતંત્રતા આંદોલનના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરાવવું.
૭. સમાજમાં સાંસ્કૃતિક પુરુષાર્થ પ્રવાહ સાથે વ્યક્તિ ઐક્યાનુભાવ કરે એ પ્રવાહનું નીરક્ષીર ન્યાયે વિવેચન કરી તેનો મેળ દૂર કરવા કે અનિષ્ટ દિશા દૂર કરવા કોશિષ કરે (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૪૪)
૮. જગતના પ્રશ્નોને યોગ્ય રીતે સમજી ઉકેલ મેળવવાના સામર્થ્ય અને સૂઝ ઇતિહાસ આપે છે. (દર્શક અધ્યયન ગ્રંથ, ૩૮૭) દર્શક એ પણ નોંધે છે કે. .. સમાજને ઇતિહાસન શીખવ્યા વગર ચાલ્યું નથી પછી તે છાપેલો હોય કે કંઈથ હોય, તેનું કારણ એ છે કે

વ્યક્તિ જે સમાજની ઘટક હોય છે તેને સમાજ સાથે લાગણીને તાંતણે બાંધવી અનિવાર્ય છે. દરેક સમાજના મૂળ ભૂતકાળમાં હોય છે, આકાંક્ષા ભવિષ્યમાં હોય છે. સમાજના ઇતિહાસરૂપી સંસ્મરણ દ્વારા વ્યક્તિની સમાજ સાથે માનસિક એકતા સાધી શકાય છે. ” (અધ્યયન ગ્રંથ, ૩૮૩) બહુ મોટો વર્ગ ઇતિહાસમાં રાજકીય ઇતિહાસના દબદબાના કારણે ઇતિહાસ શિક્ષણની અવગણના કે નકાર કરે છે. તેવા લોકો માટે પણ દર્શકનો જવાબ છે.: “ઇતિહાસ વિશાલ પટનો ભણાવવો. જે રાજગ્રાહ થયો હોય તેનો અંત તો આવ્યો જ હોય, આવ્યા પછી પાણી કાંઈક આછર્યા પણ હોય ને કાળ જતાં આગ્રહ, પૂર્વગ્રહો અને આવેશો ઓછા પણ થયા હોય. વિવાદ પછી સંવાદનો જમાનો પણ હોય છે. આ બંનેનો જો આપણે અભ્યાસ કરીએ તો સર્વ સાધારણ સત્ય ન જ મળી આવે તેવું નથી.” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૭) ઉપરોક્ત બાબતો તો બૌદ્ધિક સ્તર પર ઇતિહાસના વકીલ બની દર્શકે આપેલી કેફિયત છે.

એથી આગળ વધી તેઓએ નોંધ્યું છે કે. ... “ઇતિહાસ નોકરીઓ અપાવે છે કે નહિ, ઇતિહાસમાંથી બેંક મેનેજર થવાય કે નહિ, પણ ઇતિહાસની મદદ સિવાય લોકશાહીનો કોઈપણ નાગરિક વાસ્તવિક નાગરિક થઈ શકે તે શક્ય નથી.” અને “મકાનની લાખો ઇંટોને જોડનારી વસ્તુ તરીકે જેમ સિમેન્ટ જરૂરી છે તેમ સમાજના બધા સભ્યોને એકત્વનો અનુભવ કરાવવા માટે ઇતિહાસ દ્વારા આવો ભાવાનુભાવ કરાવવો તે અનિવાર્ય છે” (ઇતિહાસ અને કેળવણી, ૩૩ અને ૮૮) મને નથી લાગતું કે ગુજરાતમાં દર્શકની ઉપરવટ જઈ ઇતિહાસના અભ્યાસની આટલી મજબૂતીથી કોઈ વિદ્વાને વકીલાત કરી હોય.

દર્શકના ઇતિહાસ ચિંતનની મર્યાદાઓ:

ઇતિહાસના શિક્ષક, જાહેરજીવનના અગ્રણી, સાહિત્ય સર્જક અને ચિંતક દર્શકની ઇતિહાસ વિશેની વિચારણા આપણે જોઈ. પોતે સીધા ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલા હોવા છતાં સવાયા ઇતિહાસકાર બની પોતાનું આગવું ઇતિહાસ ચિંતન રજૂ કર્યું છે. અલબત્ત દર્શકે રજૂ કરેલું ઇતિહાસ ચિંતન મર્યાદાથી પર નથી. તેની આછેરી ઝલક જોઈએ.

૧. “સમય એ ઇતિહાસની કરોડરજ્જુ સમાન છે” પરંતુ દર્શકના લેખનમાં રજૂ થયેલા ઘણા સમય નિર્દેશને ઇતિહાસના પ્રમાણિત સમયનો ટેકો પ્રાપ્ત થતો નથી દા.ત. તેઓ “આપણો વારસો અને વૈભવ” માં લખે છે કે. . “પુરોહિત વર્ગના હલ્લા સામે ઈ.સ. પુ. ૭૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચે બૌદ્ધ ધર્મ નબળો પડ્યો” (પૃષ્ઠ. ૧૧૮) વાસ્તવમાં દર્શક જે સમયનો નિર્દેશ કરે છે તે સમયે તો ગૌતમ બુદ્ધનો જન્મ પણ થયો ન હતો. એ જ રીતે ઘણા ખરા સાહિત્યકારોની જેમ મહાભારત અને રામાયણના સમયમાં પણ ચોકસાઈ દાખવી શકતા નથી. ઐતિહાસિક રીતે મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ.સ.પૂર્વે ૯૫૧ માં થયું હતું એટલે કે મહાભારત અને રામાયણમાં દર્શાવવામાં આવેલી ઘટનાઓ સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિ, વેદ કાળ પછીની ઘટનાઓ છે. જેનો ખ્યાલ રાખવો ઘટે. આજે તો ઇતિહાસમાં વર્ષ, મહિનાની સાથે તારીખ અને કયા સમયે ઘટના બની તેની ચોકસાઈનો પણ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે ત્યારે બિનઐતિહાસિકો પાસે પ્રાથમિક ઇતિહાસ સમયનું જ્ઞાન ઇચ્છનીય રહે છે.

૨. ઇતિહાસકાર જેમ વસ્તુલક્ષી કે તટસ્થ હોય તે કરતાં ઇતિહાસ ચિંતક પાસે વધુ અપેક્ષા

રાખવામાં આવે છે. દર્શક પાસે પણ એ અપેક્ષા રહે છે પરંતુ તેઓ ભારતીય ઇતિહાસના કાલાખંડોમાં મરાઠા ઇતિહાસના અતિ પક્ષપાતી બને છે. તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજો એ ભારતનો કબજો મુઘલો પાસેથી નહિ પરંતુ મરાઠાઓ પાસેથી મેળવ્યો હોવાનું જણાવી મુઘલ ઇતિહાસનો એક કાલાખંડ લેખે છેદ જ ઉડાવી દે છે. (જ્ઞાન ગંગોત્રી, ૮૭)

વળી એક બાબત નોંધપાત્ર જણાય છે કે ઇતિહાસને ખંડોમાં વિભાજીત કર્યા વગર ભણાવવાની વાત રજૂ કરનાર દર્શક ઇતિહાસ સંશોધન, લેખન અને અભ્યાસમાં મરાઠા ઇતિહાસ પર જ વધુ ભાર મૂકે છે. તેમણે મરાઠી ઇતિહાસ અને શિવાજીને અભ્યાસક્રમોમાં પર્યાપ્ત સ્થાન ન મળવાની ચિંતા પણ વ્યક્ત કરી છે. દર્શકે મહારાષ્ટ્રીયન સંતોએ ખેડેલી જમીન પર શિવાજી પાક્યા તે અને શિવાજીએ પ્રજામાં જગાડેલી પ્રતિકાર, સંઘર્ષની ભાવનાના સંદર્ભમાં મરાઠા ઇતિહાસને જોયો છે. અલબત્ત મધ્યકાલીન સંતો જેવાં કે તુકારામ, એકનાથ, રામદાસ, પ્રાણનાથ, જગજીવનદાસજી વગેરે વિશેના તેમના વર્ણનો ગાંધીવાદી ધર્મ નિરપેક્ષપણાની વિરુદ્ધ જાય છે. (દર્શકના દેશમ, પૃષ્ઠ. ૨૨૦) અને તે બધાની વચ્ચે તેઓ સુરત પર શિવાજીના બબ્બે આક્રમણો (ઈ. સ ૧૬૬૪ અને ૧૬૭૦) ને દર્શક વિસરી જાય તેનું આશ્ચર્ય છે. કદાચ મુઘલોના પ્રતિકારમાંથી રાષ્ટ્રધર્મ તરીકે દર્શકે મરાઠી સત્તા અને છત્રપતિ શિવાજીના શાસનને જોયું હોય પરંતુ મહારાષ્ટ્રધર્મ અને પાછળથી મરાઠી માનુષ, આમચી મુંબઈ અને બાળ ઠાકરે તથા રાજ ઠાકરે જેવાં આંત્યન્તિક પ્રદેશવાદી નેતાઓ આ જ ઐતિહાસિક પરંપરા ફરજદો હતાં તે ભૂલવું ન જોઈએ. દર્શકની ઇતિહાસ વિચારણા વિષે લાંબી ચર્ચા પછી પ્રથમ નજરે ચડેલું આ કેટલુંક.

સમાપન:

મનુભાઈ પંચોળી ઉર્ફે દર્શક વ્યવસાયી ઇતિહાસકાર નથી. તેમનું સર્જન – સંશોધન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વચ્ચે સમભાગે વહેંચાયેલું છે. એ રીતે તેમનું ઇતિહાસ ચિંતન સર્જકો અને ઇતિહાસકારો બંને માટે તાજગી સભર અને દષ્ટિ પ્રદાન કરનારું છે. આજે ભૂતકાળના બનાવો, પસંગો પસંદ કરી મનઘડંત કહાનીઓ રચી પોતાના વિવેચક મિત્રો પાસે તેને દસ્તાવેજીકરણ કહેવડાવનારા સર્જકો માટે દર્શકનું ઇતિહાસ ચિંતન પ્રેરણારૂપ કહો કે આંખ ઉઘાડી આપનારું છે અને તે ઇતિહાસ વિષે બોલવા – લખવા માટે ઇતિહાસનું અધકચરું જ્ઞાન નહિ ચાલે! પર્યાપ્ત અભ્યાસ અને નક્કર જ્ઞાન જોઈએ. અને સર્જકોએ તો હિસ્તેરીકલ ઈમેજનેશન કેવું હોય તે માટે દર્શકની જ કંઠી બાંધવી રહી.

સાહિત્યના સર્જકોની પેઠે જ દર્શકનું ઇતિહાસ ચિંતન ઇતિહાસના અધ્યાપકો અને ઇતિહાસકારોને પણ દષ્ટિપ્રદ છે. આજે ગામડામાં ખેતરના શેઢની તકરાર શેમાંથી થાય છે તે ન સમજાવી શકનારા ઇતિહાસના અધ્યાપકો વર્ગખંડની ચાર દીવાલો વચ્ચે રાષ્ટ્રોની વિદેશ નીતિઓ શીખવવાના પ્રયાસો કરે છે. તેઓએ દર્શકના ઇતિહાસ કેન્દ્રી સાહિત્યનું પારાયણ કરવા જેવું છે. ખરેખર દર્શકે પરંપરાગત ભારતીય માળખામાં રહી ઇતિહાસની અખિલાઈ શી હોઈ શકે? તે ચીંધી આપ્યું છે. આશા રાખીએ કે ઇતિહાસકારો, ઇતિહાસના અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ દર્શક જેવા સર્જકો, બિનઐતિહાસિકો પાસેથી બોધપાઠ ગ્રહણ કરી પોતાની વિદ્યાશાખાને સમૃદ્ધ કરે!

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ

૧. પંચોળી મનુભાઈ, આપણો વારસો અને વૈભવ
૨. પંચોળી મનુભાઈ, ઇતિહાસ અને કેળવણી
૩. ગાંધી ભોગીલાલ (સંપા.), જ્ઞાન ગંગોત્રી ગ્રંથ શ્રેણી -૨૧, ભારત દર્શન - ૨ (મધ્યકાલીન ઇતિહાસ), સ. પ. યુનિ; વલ્લભ વિદ્યાનગર, ૧૯૮૦
૪. દલે રમેશ, દર્શક: અધ્યયન ગ્રંથ
૫. ચૌધરી રઘુવીર, દર્શકના દેશમાં
૬. મશરૂવાળા કિશોર, સમૂળી ક્રાંતિ, અમદાવાદ, ૧૯૬૯ (બીજી આવૃત્તિ)
૭. જોશી ઉમાશંકર અને અન્ય (સંપા.), ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ -૪ (ન્યાનાલાલથી મેઘાણી),અમદાવાદ, ૧૯૮૧

પિતાની સુટકેસ | રમેશ કોઠારી

તુર્કસ્તાનના સર્જક ઓરાહન પામુકને, સાહિત્યક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન બદલ, નોબેલ પુરસ્કારથી નવાજવામાં આવ્યા ત્યારે તે સ્વીકારતી વેળા તેમણે આપેલ વક્તવ્યમાં, તેમના પિતા સાથે ગાળેલાં વર્ષોનાં સંસ્મરણો, તેમની પાસેથી રાખેલી અપેક્ષાઓ, પિતાનું લેખક તરીકેનું જીવન અને તેમનો સંઘર્ષ અને પિતા-પુત્ર વચ્ચેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધોની વાતો વણી લીધી છે.

કોઈપણ લેખકને લખવા માટે મોકળું મેદાન મળી રહે તે માટે કઈ પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ સંતોષાવી જોઈએ તેનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. પામુકના પિતા સ્વયં સર્જક હતા - જરા જુદી માટીના, ઉફરા ચાલનારા. અહીં આપણને તેમનાં આગવા વ્યક્તિત્વનો પરિચય થાય છે. પુત્રનું પોત પારખીને તેમણે પામુકનો ઉછેર કાળજીપૂર્વક કર્યો હતો અને તેની સર્જનાત્મકતાનો ઉદ્દીપન મળી રહે તે માટે વિશ્વસાહિત્યમાં ડોકિયું કરાવ્યું હતું.

પામુકને પોતાના સદ્ગત પિતા માટે ભારોભાર લાગણી હતી અને તેમના અવસાન બાદ, પામુક સતત તેમની ખોટ અનુભવતા રહ્યા હતા, તેમની સાથે ગાળેલા વર્ષોનાં સ્મરણો વાગોળતા રહ્યા હતા. આવા મુઠ્ઠી ઊંચેરા પિતાના સંતાન હોવા બદલ ધન્યતા અનુભવતા હતા. કોઈએ કહ્યું છે તેમ, શૈશવમાં સ્મરણો જીવનની પાનખરમાં અન્યથા શુષ્ક જીવનમાં, વસંતનો અનુભવ કરાવે છે.

પામુકના પિતા દીકરાને એક 'સુટકેસ' આપે છે અને તે ન ખોલવા સૂચના આપે છે. તેમાં તેમના લખાણો, નોંધપોથીઓ, હસ્તપ્રતો સચવાયેલાં હતાં. તેમનો આશય હતો કે તેમની વિદાય બાદ આ સામગ્રી તેમના સર્જક, પ્રતિભાસંપન્ન પુત્રને કદાચ ખપ લાગે.

પામુકના મતે લખવું એટલે અંદરના વિશ્વમાં ડોકિયું કરવું, ખોવાઈ જવું, બાહ્ય જગતથી વિમુખ થઈ, કોઈ ઓરડામાં પુરાઈ જવું, શબ્દોની સંગતમાં રહેવું, નવા વિશ્વનું સર્જન કરવું. સર્જકમાં અપાર ધૈર્ય અને એકપ્રકારનો હઠગ્રહ હોવો જોઈએ. પામુક કહે છે તેમ, સર્જનપ્રક્રિયા તો સોય વડે ફૂવો ખોદવા બરાબર છે. પ્રેરણાના દૂત તો આત્મવિશ્વાસથી છલકાતા, ધૈર્યવાન સર્જકના જ બારણાં ખટખટાવે છે.

પામુકના પિતા, વયભેદ ભૂલી જઈને, પામુક સાથે ફિલ્મોની અને પોતે વાચેલા પુસ્તકોની પણ વાતો કરતા હતા.

પામુક એકરાર કરતાં કહે છે કે કોઈપણ સર્જક માટે એકાંત નિતાંત આવશ્યક છે, એકાંતના અભાવમાં લખી ન શકાય તે કદાચ તેમની ભૂલભરેલી માન્યતા હોઈ શકે, કારણ કે પરિવાર અને મિત્રોથી ઘેરાયેલા હોવા છતાં, કોલાહલભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે ય ઘણા સર્જકો લખી શકે છે. પણ, પામુક એકાંતપ્રિય હતા. તેમના મતે, સર્જક દેખીતી રીતે એકાંતમાં ભલે લખે, પણ તે ક્યારેય એકલો ન પડી શકે. તેના પૂર્વકાલીન સર્જકોની પરોક્ષ ઉપસ્થિતિ, સમકાલીન સર્જકોના પુસ્તકોની અને પરંપરાની અસરોથી તે મુક્ત રહી શકતો નથી. તેના સુષુપ્ત મનમાં અનેક ગતિવિધિઓ ચાલી રહી હોય છે.

પોતાના સર્જકોના વેદનાજનિત શબ્દોને ગંભીરતાથી લેવાથી સમાજ અને સંસ્કૃતિ વધુ સમૃદ્ધ, વધુ શાણા, વધુ પ્રગતિશીલ બને છે. પુસ્તકોને સળગાવી દેવામાં આવે કે સર્જકો સાથે દુર્ઘવહાર કરવામાં આવે, તે આવી રહેલા અંધકારમાં ભાવિની ઁંધાણી છે.

પામુકના પિતાનું અંગત ગ્રંથાલય ઠીક ઠીક સમૃદ્ધ હતું અને પામુકનું સ્વપ્ન હતું કે, તે પણ પોતાનું નિજી ગ્રંથાલય વસાવે, તેમના પિતા વાંચતા વાંચતા અન્ય વિશ્વમાં ખોવાઈ જતા હતા. પોતાના અંતર્વિશ્વમાં નિહિત આકોશ. કેટલીય બાબતો અંગે અનુભવાતો રોષ, એક પ્રકારનો દિવ્ય અસંતોષ સર્જકને લેખન તરફ દોરી જાય છે. પામુક પોતાના સર્જક પિતામાં છુપાયેલા અસંતોષને ક્યારેય સમજી શક્યા નહિ અને આ પીડા તેમને કોરી ખાતી હતી.

તે લેખક બનવા ઈચ્છતા નહોતા કારણ કે તેમના દેશમાં લેખકોને માનની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવતા નહોતા. વલી ઈસ્તંબુલ, તુર્કસ્તાનના સાહિત્ય અને પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય વચ્ચે કોઈ સામ્ય નહોતું.

‘કોઈપણ સર્જક, પોતાના લેખન દ્વારા, પોતે ભીતર જે વ્રણ લઈને ફરે છે, માનવ સમુદાયનો મોટો સમૂહ જે સમસ્યામાં-રહેઠાણનો અભાવ, ભૂખમરો, બિમારી વ.નો સામનો કરે છે તે પડકારોને વાચા આપવા મથે છે, તેમના દુઃખમાં સહભાગી થવા ઈચ્છે છે. જો કે હવે સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો, ટેલિવિઝન અને વર્તમાનપત્રો વ. આ કામગીરી અસરકારક રીતે કરે જ છે.

પામુકને તેમના પિતાએ આપેલી સુટકેસ સાથે ભાવાત્મક સંબંધ હતો. પોતાના પિતાના હાથમાં તે આ સુટકેસ નાનપણથી જ જોતા આવ્યા હતા. આ સુટકેસમાં સંગ્રહિત લખાણો વાંચવા જેટલી નૈતિક હિંમતનો તેમનામાં અભાવ હતો. તે પોતાના પિતાને એક સારા લેખક તરીકે જોવા ઈચ્છતા નહોતા કારણ કે સારો લેખક અંદરથી સાવ ભિન્ન માનવી હોય છે. તે તો પોતાના પિતાને માત્ર ને માત્ર પિતાના સ્વાંગમાં જ જોવા ઈચ્છતા હતા, નહિ કે સર્જકના.

હકીકતમાં, પામુકના પિતાને તો કવિ થવું હતું પણ જ્યાં કવિતાના ચાહકો જૂજ સંખ્યામાં જ હોય, જે દેશમાં કાવ્યસંગ્રહોનું વેચાણ નહિવત્ હોય ત્યાં કવિતાના એકમાત્ર શરણે રહેવાથી જીવનનિર્વાહ કઈ રીતે થઈ શકે ?

પામુકની પહેલી નવલકથાનું વાંચન તેમના પિતાને અત્યંત સ્પર્શી ગયું, તેમણે જોયેલું સ્વપ્ન સાકાર થતું જણાયું એમને ખાતરી થઈ ગઈ કે, સાહિત્યવિશ્વમાં તેમનો પુત્ર તેમનાથી

આગળ નીકળી જશે. પુત્રથી પરાજિત થવાનો ય એક વિશિષ્ટ આનંદ હોય છે. દીકરાને ભેટી પડતાં તેમણે આગાહી કરી, ‘એક દિવસ તું જરૂર નોબેલ પારિતોષિકનો હકદાર બનીશ’ એ દેશમાં કે જ્યાં અન્ય પિતાઓ પોતાના સંતાનોને ‘પાશા’ તરીકે જોવાનું સ્વપ્ન સેવતા હોય, જેમને મન ‘પાશા’ થવા કરતાં ઉચ્ચત્તમ સિદ્ધિ બીજી કોઈ હોઈ જ ના શકે ત્યાં ધર્મગુરુઓના ઉપદેશ કરતાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકોના વાંચનને અગ્રિમતા આપનાર પામુકના પિતા જેવા અપવાદરૂપ પિતા જ પોતાનો પુત્ર નોબેલ ઈનામ મેળવે તેમાં ગર્વ અનુભવે.

પોતાના હૃદયસ્પર્શી વક્તવ્યમાં પામુક પોતાની સાહિત્યિક કારકીર્દિના ઘડતરમાં પોતાના પ્રેમાળ, સંવેદનશીલ, સ્વપ્નદષ્ટા પિતાના પ્રદાનનો ભારપૂર્વક અને વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. સામાન્યતઃ માતા એટલે લાગણીશીલ. સંતાન માટે ગમે તે ભોગ આપવા તત્પર, ઋજુ હૃદયી, પુત્રની નાની સરખી તકલીફથી જ પીડા અનુભવતી, પોતાના અંગત પ્રશ્નોની પુત્રને જાણ પણ ન થવા દેનારી, તેના માટે આખી દુનિયા સામે જંગ માંડનારી સ્ત્રી જ્યારે પિતા તો ધાક જમાવનાર, પુત્રને ભયમાં રાખનાર, ખરા કે ખોટા કારણ સર સજા કરતાં ન અચકાનાર, સત્તાવાહી, આપખુદ એવો મત પ્રવર્તે છે. પણ કોઈ સદ્ભાગીને જ પામુકને મળ્યા તેવા પિતા મળે.

આ વક્તવ્ય વિશે વાંચતા તરત સમજાઈ જાય છે કે અહીં પામુક પોતાને પાર્શ્વભૂમાં રાખે છે એ પિતાના નિર્વ્યાજ સ્નેહ, વાત્સલ્યના સ્મરણોમાં વહી જાય છે. પિતાનું સ્વપ્ન સાકાર કરી શકવાનો આ નોબેલ વિજેતાને સંતોષ છે પણ આ ક્ષણે તેમની અનુપસ્થિતિ પામુકને ખૂબ સાલે છે, તેમને એક પ્રકારનો ખાલીપો અનુભવાય છે. પિતાને માટે તો તેમનું સંતાન ક્યારેય મોટું થતું જ નથી. એટલેસ્તો, પામુક કહે છે, હું અર્ધી સદી વટાવવાને આરે હતો તો ય તે મારા માટે ચોકલેટ લઈ આવ્યા, તેમણે ના પાડી હોવા છતાં, તેમણે સૂચવેલા સમય પહેલાં જ મેં સુટકેસ ખોલી નાખી તો ય તેમણે ન તો કોઈ નારાજગી વ્યક્ત કરી કે ન ઠપકો આપ્યો, આ ઉદારમનના પિતા કેવી રીતે સ્મરણપટ પરથી ખસે ?

આ વક્તવ્ય અત્યંત હૃદયંગમ છે. અનેક સ્થળે આપણી આંખો ભીની કરી જાય છે. પિતાને યાદ કરવા/યાદ રાખવા નિમિત્તોની ક્યાં કમી છે? પામુકને મળેલી સુટકેસની જેમ-પિતા જે ખુરશી પર બેસતા હતા તે ખુરશી, તેમણે લખેલા પત્રો, તેમને ગમતાં પુસ્તકો, તેમનાં વસ્ત્રો, તેમની પેન, તેમની ડાયરી, આરામ કરતાં હતાં તે બાંકડો કે ગાદી વ. માંથી દરેક જણ પોતપોતાના સ્મૃતિચિહ્નો જાળવી રાખે છે. આ કલેશમય વિશ્વમાં પિતાના છત્ર વિના જીવવું એટલે શું. તે, જે પોતાના પિતાને કુમળી વયે ગુમાવી બેઠા હોય તે જ જાણે અને પિતા ગુમાવનાર વ્યક્તિ, કોઈ પામુક કે નિરંજન ભગત જેવા સંવેદનશીલ સર્જક હોય તો તેમને તો જીવનમાં અને લખાણોમાં ય પિતાની શોધ રહ્યા કરે છે.

પોતે શા માટે લખે છે , સર્જનનું પ્રયોજન શું છે તેવા પૂછતા રહેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પામુક જે કારણો આપે છે તે જોતાં એવું લાગે છે કે જાણે તે સમગ્ર સર્જકવૃંદ વતી બોલી રહ્યા છે.

તેમના મતે તે લખી રહ્યા છે કારણ કે તે તેમની આદત છે, બીજા કશાની ફાવટ નથી, પુસ્તકો વાંચવાનું અને બંધ ઓરડામાં જાતને પૂરી દઈ, કલાકો સુધી એકાંત માણવાનું ગમે છે, તેમને પંપર, કલમ અને શાહીની સુવાસ ગમે છે, રોષ, અજંપા, અસંતોષની અભિવ્યક્તિ માટે

લખે છે, ન લખે તો ભૂલાઈ જવાનો ભય સતાવે છે, તે લખે તેવું બીજાં ઈચ્છે છે માટે લખે છે, પોતાને બીજાં વાંચે તે તેમને ગમે છે તો એકલા પડી જવાનો ભય રહ્યા કરે છે, માટે લખે છે, લેખન તેમની આંતરિક જરૂરિયાત છે, આવેગ છે માટે લખે છે, ખુશ થવા માટે લખે છે.

પામુક આ વક્તવ્યમાં સર્જનપ્રક્રિયા સાથે વણાયેલા મહત્ત્વના મુદ્દાઓની છણાવટ કરે છે. સર્જકના અંતર્વિશ્વમાં તે અકળામણ અનુભવે છે, પામુક એક સર્જકની આવશ્યકતાઓ છતાં, કેન્દ્રસ્થાને તો તેના પિતાના સ્મરણો અને તેમની પડેલી છાપ જ રહે છે.

આ સુટકેસનો સ્પર્શ પણ ન જાણે કેટલાંય સંવેદનો જગવી જાય છે. આ માત્ર નિર્જીવ વસ્તુ નથી પણ પિતાનો અમૂલ્ય વારસો છે. પોતાને પિતા સાથે કાયમ જોડેલા રાખનારી કડી છે, મોટી સંપદા, મિરાત છે. કોઈ પણ લાગણીશીલ પુત્ર પોતાના ગુમાવેલા પિતાને હંમેશા પોતાની રીતે યાદ કરતો જ હોય છે પણ આટલી મોટી સિદ્ધિને કારણે વ્યાપક સ્વીકૃતિ મળી હોય તો ધન્ય ક્ષણે, પિતાની ગેરહાજરી સાલે જ.

“જો હું કહેતો હતો ને કે તને એક દિવસ જરૂર નોબેલ પુરસ્કાર મળશે, તારી પ્રતિભા પોંખાશે. મારી આગાહી સાચી પડી ને? લે આ ચોકલેટ. પછી કોઈ ફિલ્મ જોઈ આવીએ.” પામુકના કાન આ સાંભળવા ઝંખતા હશે. આ વક્તવ્ય નવોદિત સર્જકોને અને પિતૃસ્નેહની શોધમાં વ્યસ્ત સૌ કોઈને ઉપયોગી નીવડશે. આ વક્તવ્ય પામુકના વ્યક્તિત્વના સર્જક અને પુત્ર એમ બંને પાસાઓનો પરિચય કરાવે છે.

(ડિસે. 7, 2006ના રોજ નોબેલ પુરસ્કાર સ્વીકારતી વેળા, પામુકે તુર્કી ભાષામાં આપેલ વક્તવ્યમાં Maqureen Freely એ અંગ્રેજી ભાષામાં કરેલા અનુવાદ પર આધારિત)

અધૂરું છતાં અગત્યનું, સુસંસ્કૃત પણ (કદાચ) વિસ્મૃત (?) પુસ્તક | શૈલેશ પારેખ

જેની વાત છે તે પુસ્તકનું નામ જાણીતું છે અને જિજ્ઞાસા જગાડે તેવું રસપ્રદ છે. આશ્ચર્યની વાત તો એમ છે કે તેનું સંપૂર્ણ અને સાચું નામ પણ ક્યાંય છપાયું નથી! વધુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ચીવટ અને ઝીણવટ માટે જાણીતા તેના લેખકનાં અન્ય પુસ્તકમાં છપાયેલી યાદીમાં પણ તેનું નામ અધૂરું (અને તેથી ખોટું કહી શકાય!) છપાયું છે. જેના પ્રકાશની જાહેરાત 1974માં એક સન્માનીય સમારંભમાં થઈ હતી અને જેનું પ્રકાશન 1975માં વોરા એન્ડ કંપનીએ કર્યું હતું તે નિરંજન ભગત લિખિત પુસ્તકનું સંપૂર્ણ (અને તેથી સાચું) નામ છે: ‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા: પૂર્વાર્ધ’.

આ શીર્ષકનો અંતિમ શબ્દ, ‘પૂર્વાર્ધ’, પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ અને અંદરના પ્રથમ પાના સિવાય ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નથી. પ્રકાશનની વિગતો આપતાં પાનાં ઉપર પણ અંગ્રેજીમાં છાપેલી વિગતોમાં પણ તેને સ્થાન નથી મળ્યું. નિરંજન ભગત લિખિત, 2004માં ગૂર્જર પ્રકાશિત, ‘સાહિત્યચર્ચા’માં પણ ‘નિરંજન ભગતની અન્ય કૃતિઓ’ નીચે છપાયેલી સૂચિમાં પણ આ શબ્દ વર્જિત છે. જેથી કોઈપણ વાચક પુસ્તકના ‘ઉત્તરાર્ધ’ની અથવા બીજા ભાગની અપેક્ષા રાખે જ નહીં. અને જો કોઈ વાચક પુસ્તક મેળવીને તેના મુખપૃષ્ઠ કે અંદરનાં પહેલાં

પાનાં ઉપરનું શીર્ષક ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને ‘ઉત્તરાર્ધ’ અથવા બીજો ભાગ શોધવા પ્રયત્ન કરે તો તેને નિરાશ થવા સિવાય છૂટકી નથી કારણ કે ‘ઉત્તરાર્ધ’ અથવા બીજો ભાગ છપાયો જ નથી અને તેની ક્યાંય નોંધ લેવાયેલી નજરે નથી ચડી!

પુસ્તક વિશે થોડીક ઐતિહાસિક વિગતો જોવાનું રસપ્રદ થઈ પડશે. 1969નો રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક નિરંજન ભગતને અપાયો હતો. 1974માં ચંદ્રકની અર્પણવિધિના કાર્યક્રમમાં પોતાનો પ્રતિભાવ આપતાં નિરંજન ભગતે કહ્યું હતું,

‘આજના પ્રસંગે ‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’ વિશે વ્યાખ્યાન કરવું એવું વિચાર્યું હતું. એ અંગેનું લખાણ જેમજેમ લખાતું ગયું તેમતેમ વિસ્તરતું ગયું અને અંતે તેનું નિબંધનું સ્વરૂપ થયું. એ સમગ્ર લખાણ સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થશે.’

આ જ વાત આગળ વધારતા, 1975માં પ્રગટ થયેલા, ઉપરોક્ત ‘પૂર્વાર્ધ’માં લેખક કહે છે:

‘આ નિબંધમાં કુલ સાત ખંડો છે. એમાંથી અહીં પ્રથમ પાંચ ખંડો નિબંધના પૂર્વાર્ધ રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે... બાકીના બે ખંડો આ નિબંધના ઉત્તરાર્ધ રૂપે હવે પછી પ્રસિદ્ધ થશે.’

આજ સુધી ‘ઉત્તરાર્ધ’ પ્રસિદ્ધ થયો નથી. ‘ઉત્તરાર્ધ’ વિનાના ‘પૂર્વાર્ધ’ને, અને શીર્ષકમાં ‘પૂર્વાર્ધ’નો ઉલ્લેખ ન કરતા પુસ્તકને અધૂરું પુસ્તક કહેવામાં કોઈ અનોચિત્ય નથી.

સહજ રીતે પ્રશ્ન થાય કે એક અધૂરાં પુસ્તકને ‘અગત્યનું’ અને ‘સુસંસ્કૃત’ જેવાં વિશેષણોથી નવાજવા માટેનાં કારણો શું છે? એના જવાબમાં હું વાચકનું ધ્યાન પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘પૂર્વાર્ધ’ના અનુક્રમ પ્રતિ દોરીશ:

‘અનુક્રમ

- ખંડ 1 પ્રાસ્તાવિક
- ખંડ 2 યંત્રવિજ્ઞાનના તાત્ત્વિક પ્રશ્નો
- ખંડ 3 યંત્રવિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ: ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ
- ખંડ 4 ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ: ભારતવર્ષની ત્રિવિધ પરાધીનતા
- ખંડ 5 ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ: ગુજરાતી ભાષાની પાંચ ‘ગદ્યપદ્યકૃતિઓ’

અંતિમ ચાર ખંડનાં શીર્ષકો જ સમગ્ર પુસ્તક પ્રતિ કુતૂહલ જાગૃત કરે તેવાં છે. સાથે જ્યારે નિરંજન ભગત જેવા ઇતિહાસ-રસિક અને વિદ્વાન સાહિત્યકારનું નામ જોડાયેલું હોય ત્યારે આ પુસ્તક વાંચવાની જિજ્ઞાસા વધી જાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. યંત્રવિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને સાહિત્યને એક સાથે પ્રસ્તુત કરતું અન્ય કોઈ પુસ્તક ગુજરાતીમાં જોવા મળે તેવી શક્યતા ઓછી છે.

પુસ્તક વાંચતાં, સુજ વાચક વિગતોનાં પ્રાયુર્યથી, તર્કબદ્ધ વિચારધારાથી, વાગ્મિતાસભર વાણીના પ્રવાહથી, વિદ્વતાપૂર્ણ વિશ્લેષણ અને તારણથી પ્રભાવિત થાય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. યંત્રવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાથી આરંભ કરી તેના વિકાસના ઇતિહાસનો (પ્રાગ્-ઐતિહાસિક યુગથી વર્તમાન સુધીનો) આલેખ કરી, ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનું ઐતિહાસિક અને સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિગતવાર આલેખન કરીને લેખક ભારતને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ સાથે સાંકળી લે છે. ભારતના તત્કાલીન રાજકારણને કારણે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની ભારત ઉપર થયેલી આર્થિક,

રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક અસરનું વર્ણન અને વિશ્લેષણ કરીને લેખક અંતે ગુજરાતી સાહિત્યની 'પાંચ ગદ્યપદ્યકૃતિઓ'નું - દલપતરામનું. 'હુંનરખાનની ચઢઈ', ગાંધીજીનું 'હિંદ સ્વરાજ', રણજિતરામનું 'માસ્તર નંદનપ્રસાદ', બલવન્તરાય ઠાકોરનું 'ઈતિહાસ દિગ્દર્શન' અને ઉમાશંકર જોશીનું 'આત્માનાં ખંડેર' - તત્કાલીન સંજોગોના સંદર્ભમાં વિશ્લેષણ અને વિવેચન કરે છે.¹

યંત્રવિજ્ઞાનનો અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો ઈતિહાસ, તેના સમાજ અને અર્થકારણ તેમ જ ભારતના રાજકારણ, અર્થકારણ અને સંસ્કૃતિ ઉપર પડેલા પ્રભાવને સમજ્યા પછી, ગુજરાતી સાહિત્યની પાંચ કૃતિઓમાં ઝીલાયેલી તેની છાયાનો આસ્વાદ લીધા પછી - ટૂંકમાં, આખું પુસ્તક વાંચ્યા અને માણ્યા પછી, વાચક સ્વાભાવિક રીતે વિચાર કરે કે હજી તો બે ખંડ બાકી રહી ગયા છે - તો તેમાં શું આવવાનું હતું? એને યાદ કરવું પડે છે કે લેખકે 'નિવેદન'માં કહ્યું હતું કે,

‘છઠ્ઠા ખંડમાં આજે યંત્રવૈજ્ઞાનિક ક્રાંતિની પૂર્વસંધ્યાએ મનુષ્યજાતિ યંત્રવૈજ્ઞાનિક યુગના ઉંબર પર ઊભી છે અને એથી ભવિષ્યમાં, નિકટના જ ભવિષ્યમાં યંત્રવૈજ્ઞાનિક સમાજ, મનુષ્ય અને સંસ્કૃતિનું સર્જન થશે ત્યારે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ સમક્ષ જાણે કે જીવન-મૃત્યુ જેવા અંતિમ વિકલ્પો રજૂ થશે અને આ અંતિમ વિકલ્પોમાં મનુષ્ય માત્રએ જે પસંદગી કરવાની રહેશે એ અંગેનો અંગુલિનિર્દેશ છે. સાતમા અને અંતિમ ખંડમાં યંત્રવિજ્ઞાન સાથે મંત્રકવિતાને શો સંબંધ છે? અને યંત્રવૈજ્ઞાનિક યુગ, મનુષ્ય, સમાજ અને સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં મંત્રકવિતાનો શો ધર્મ છે? - આ ગહનગંભીર પ્રશ્નો પૂછવાનું નર્થુ સાહસ છે.’

જો ‘ઉત્તરાર્ધ’ છપાયો હોત તો આપણે નિરંજન ભગતને એક આર્ષદષ્ટાના અવતારમાં જોયા હોત અને તેમની અભ્યસ્ત ભવિષ્યવાણીમાં યંત્રવૈજ્ઞાનિક યુગની પ્રગતિ અને તેની અસરનો અણસાર પામ્યા હોત તેમજ આપણને ‘જીવન-મૃત્યુ જેવા અંતિમ વિકલ્પો’ની આગોતરા જાણ થઈ હોત. વધારે અફસોસ એ વાતનો છે કે ‘મંત્રકવિતા’ની વાત અધૂરી રહી ગઈ. સદ્ભાગ્યે, લેખક સંક્ષિપ્તમાં મંત્રકવિતાની મહત્તા સમજાવે છે અને તેની ઝાંખી પણ કરાવતા જાય છે. બીજા ખંડનાં આરંભે, મંત્રકવિતાની મહત્તા સમજાવતાં તે કહે છે,

‘...આપ સૌની જેમ હું પણ એવા યુગમાં જીવી રહ્યો છું કે જેમાં યંત્રવિજ્ઞાન અકલ્પ્ય ગતિથી અસંખ્ય પરિવર્તનો દ્વારા સમગ્ર મનુષ્યજીવનને એવું તો વ્યાપી વળ્યું છે કોઈપણ ક્ષણે સમસ્ત મનુષ્યજાતિ સમક્ષ જાણે કે જીવન-મૃત્યુ જેવાં અંતિમ વિકલ્પો રજૂ કરશે એવો ભય અનુભવી રહ્યો છું. તો સાથેસાથે મંત્રકવિતા આ અંતિમ વિકલ્પોમાં મનુષ્ય માત્રએ જે પસંદગી કરવાની છે એમાં સહાયરૂપ થવાનો એનો ધર્મ બજાવશે એવી શ્રદ્ધા અનુભવી રહ્યો છું.’

પુસ્તકના અંતે ઉમાશંકર જોશીનાં બે કાવ્યો - ‘વિશ્વશાંતિ’ અને ‘આત્માનાં ખંડેર’ - દ્વારા નિરંજન ભગત વાચકને મંત્રકવિતાની ઝાંખી કરાવતાં લખે છે,

‘વિશ્વશાંતિમાં એક આદર્શ પ્રતિ અભીપ્સા છે. એમાં જે ભાવનામયતા કાવ્યની એકતારૂપ છે એ ભાવનામયતાને માનવજાતિએ વાસ્તવિકતા બનાવ્યા વિના છૂટકો નથી એવું દર્શન છે. એમાં... વિશ્વશાંતિ એ માનવનિયતિ છે એવું દર્શન છે... ‘આત્માનાં

1 આ પાંચેય કૃતિઓનું વિવેચન અને વિશ્લેષણ શબ્દશઃ સ્વાધ્યાયલોક ભાગ 5 અને 7માં પ્રગટ થયું છે.

ખંડેર’... માં આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ, સમાજ અને મનુષ્યની વાસ્તવિકતા છે, એમાં કેન્દ્રમાં વ્યક્તિની અશાંતિ છે. પણ આ વિશ્વશાંતિ અને આ વ્યક્તિની અશાંતિ વચ્ચે વિરોધ નથી. આ અશાંતિનો અનુભવ એ નરક છે પણ એના યથાર્થનો સ્વીકાર શોધન છે... વ્યક્તિની અશાંતિના આ યથાર્થના સ્વીકાર દ્વારા જ વિશ્વશાંતિની શક્યતા છે... ‘વિશ્વશાંતિ’ અને ‘આત્માનાં ખંડેર’ એ સંક્રાંતિયુગની કવિતા છે. યંત્રવૈજ્ઞાનિક યુગમાં યંત્રવૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ, સમાજ અને મનુષ્યના સંદર્ભમાં, હવે પછીની કવિતામાં ‘વિશ્વશાંતિ’ અને ‘આત્માનાં ખંડેર’નો સમન્વય થશે. આ બન્ને પ્રકારની કવિતા એક કૃતિ રૂપે, એક-આકૃતિ રૂપે સિદ્ધ થશે અને એ કવિતા યંત્રવિજ્ઞાનના સંદર્ભમાં મંત્રકવિતા હશે.’

આ અધૂરાં પુસ્તકની ઉપરોક્ત રૂપરેખા તેને એક અગત્યના અને સુસંસ્કૃત પુસ્તક તરીકે સ્વીકારવા માટે પર્યાપ્ત છે. હવે વાત રહી અંતિમ વિશેષણ, ‘વિસ્મૃતિ’ની. લેખકનાં લખાણોની પ્રત્યેક સૂચિમાં સ્થાન પામતાં - ભલે અધૂરાં (અને તેથી ખોટા (!) શીર્ષકથી) - પુસ્તકને ‘વિસ્મૃત’ કહી શકાય? આ પુસ્તકનું નામ/શીર્ષક એકવાર જોયા/સાંભળ્યા પછી ભૂલાય એવું નથી. માટે, આ પુસ્તકનું નામ/શીર્ષક વિસ્મૃત નથી પણ પુસ્તક અવશ્ય વિસ્મૃત છે - ભૂલાઈ ગયું છે, કદાચ પ્રકાશનના થોડા જ સમય પછી ભૂલાઈ ગયું હશે. જો તેમ ન હોત તો તેના ઉત્તરાર્ધ માટે લેખક પાસે તકાદો થયો હોત, લેખકે પોતાના બચાવમાં તેનો જવાબ આપ્યો હોત ઈત્યાદિ. જેનો સંદર્ભ શક્ય નથી તેવી ‘જો’ અને ‘તો’ની વાત જવા દઈએ. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એકાદ બે અપવાદ સિવાય આ પુસ્તકની સમીક્ષા કે અવલોકન ક્યાંય નજરે નથી પડતાં. એટલું જ નહીં, નિરંજન ભગતના સાહિત્યની વિસ્તૃત સ્વરૂપે વાત થતી હોય ત્યાં પણ આ પુસ્તક વિશે એક પંક્તિ પણ વાંચવા નથી મળતી.

અલબત્ત વિસ્મૃતિ જ જેની અનિવાર્ય અને નિશ્ચિત નિયતિ હોય પુસ્તકો પણ છપાય છે અને તેની નોંધ ન લેવાય કે સમીક્ષા ન થાય તે સ્વાભાવિક અને કદાચ ઈચ્છનીય પણ છે. પણ યંત્રવિજ્ઞાનના ઈતિહાસથી આરંભ કરી તેના વ્યાપની મનુષ્યજીવન ઉપર પડતી અસર તેમ જ સાંસ્કૃતિક સ્તરે સાહિત્યમાં તેની છાયાની વાત કરતા ગુજરાતીના આભૂષણ સમાન આ પુસ્તકની અવગણનાના પાયામાં વિસ્મૃતિ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

અંતમાં આ અધૂરા પણ અગત્યના અને સુસંસ્કૃત પણ વિસ્મૃત પુસ્તકની, જવલ્લે જ જોવા મળતી એક સમીક્ષામાં સમીક્ષક, પ્રફુલ્લ રાવલનું અંતિમ વિધાન ટાંકીને વિરમીશ:

‘મંત્રકવિતાનું દર્શન વ્યક્ત કરવાની નિરંજન ભગતની આ મથામણ સ્તુત્ય છે, પરંતુ દીર્ઘસૂત્રિતા મૂળને પામવામાં જાણે આડરૂપ બને છે. છતાંય વીસમી સદીની છેલ્લી પચ્ચીસીના આરંભે વિવેચન સાહિત્યની સંપદા છે. એ દષ્ટિએ આ કૃતિનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય છે અને રહેશે.’

નિરંજન ભગત અને યંત્રવિજ્ઞાનની સમસ્યા, ‘પરબ’, જાન્યુઆરી 1983માં નટવર ગાંધી અને ‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’ વિશે, પ્રફુલ્લ રાવલ, 2019, ‘કાળની કેડીએ ઘડીક સંગ’, (નિરંજન ભગત અધ્યયન ગ્રંથ), સં. રઘુવીર ચૌધરી, રમેશ ર. દવે, કિરીટ દૂધાત, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 2020. અહીં પણ ‘પૂર્વાર્ધ’ શબ્દ વર્જિત છે! આ જ અધ્યયન ગ્રંથમાં ‘કેવલમ્ જ્ઞાનમૂર્તિમૂર્માં સંજય શ્રીપાદ ભાવે યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’ને ઓછું જાણીતું થયેલું અજોડ પુસ્તક ગણાવે છે. □

(સમકાલીન હિન્દી કવિ તથા ખ્યાત અનુવાદક - જન્મ: 16 મે 1948, ઉત્તરાખંડના ટિહરી જિલ્લાના કાફલપાનીમાં. શિક્ષણ દેહરાદૂનમાં. ભારત ભવન, ભોપાલથી પ્રકાશિત 'પૂર્વગ્રહ' સામયિકના પૂર્વ સહાયક સંપાદક. શ્રીકાંત વર્મા પુરસ્કાર, શમશેર સમ્માન, 'પહલ' સમ્માન, સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર આદિ પુરસ્કારોથી સન્માનિત. લગભગ બધી ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત એમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી, રશિયન, જર્મન, સ્પેનિશ, પોલિસ્ક, બલ્ગારી આદિ ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયેલા છે. કવિતા ઉપરાંત સાહિત્ય સિનેમાં સંચાર-માધ્યમો અને સંસ્કૃતિના પ્રશ્નો અંગે સતત લેખન વિમર્શ કરતાં રહ્યા છે. યાત્રાવૃત્ત અને પટકથા લેખન પણ કર્યું છે. અમેરિકાની આયોવા યુનિવર્સિટીના ઇન્ટરનેશનલ રાઇટીંગ પ્રોગ્રામની ફેલોસશીપ હેઠળ યુએસએ ઉરાંત બલ્ગારીયા, ઝેકોસ્લોવાકિયા રશિયા, મોરેશિયસ, નેપાલ, જર્મનીની સાહિત્યિક યાત્રાઓ કરેલી છે. એમનાં લખાણોમાં સામંતી અને મૂડીવાદી શાસક શક્તિઓ અને છલનાઓનો પ્રતિકાર સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય બોધ સાથે પારદર્શી ભાષામાં સ્પષ્ટ રૂપે નજરે ચડે છે. કોરોનાને લીધે હાલમાં અવસાન: 9 ડિસેમ્બર 2020નાં રોજ.)

1. છૂટી ગયાં છે

ભારે હેયે ગયા નીકળી
તજીને બાપીકાં ઘરબાર
પાછળ માટોડું ધસમસતું
પાણા ગબડે અનરાધાર
જરાક ઓછો વળીને જો, ભૈ
કેમ વખાઈ ચાલ્યાં દ્વાર
એની ભીતર છૂટી ગયાં છે
એક એક કોઠાર

2. વર્ણમાળા

હું ભાષામાં અ લખવા ઈચ્છુ છું
અ-થી અનેનાસ અ-થી અખરોટ
પરંતુ લખવા લાગું છું અ-થી અનર્થ અ-થી અત્યાચાર
કોશિશ કરું છું રે ક-થી કલમ કે કરુણા લખું
પરંતુ હું લખવા માંડું છું ક-થી કૂરતા ક-થી કુટિલતા
અત્યાર સુધી ખ-થી હવે ખતરાના ભણકારા વાગવા માંડે છે
મારો ખ્યાલ હતો કે ફ-થી ફૂલ જ લખી શકાતું હશે

ઘણાં બધાં ફૂલ

ઘરોની બહાર ઘરોની ભીતર મનુષ્યોની ભીતર
પરંતુ મેં જોયું તો બધાં જ ફૂલ જઈ રહ્યાં હતાં
જાલિમોના ગળામાં માળા રૂપે પહેરાવવા માટે

કોઈ મારો હાથ જકડે છે ને કહે છે
ભ-થી લખો ભય જે હવે બધી જગ્યાએ મોજૂદ છે
દ દમનનો ને પ પતનનો સંકેત છે
આતતાથી છિનવી લે છે આપણી આખી વર્ણમાળા
એ ભાષાની હિંસાને બનાવી દે છે
સમાજની હિંસા
હ-ને હત્યા માટે સુરક્ષિત કરી દેવામાં આવ્યો છે
આપણે કેટલુંય હળ અને હરણ લખતા રહીએ
એ લખતા રહે છે હ-થી હત્યા, હર વખત

૩. હોટલ

જે જે હોટલોમાં હું રહ્યો, એ બધી સમજવી કઠિન હતી
જો કે લોકો એમાં એક સરખી મુદ્રામાં એવી રીતે પ્રવેશતા હતા
જાણે પોતાના ઘરનો કબજો લેવા જઈ રહ્યા હોય
ને માલિકીહકના દરસ્તાવેજ એમની બ્રિફકેસમાં રાખેલા હોય.
પણ મારે માટે તો એ પણ સમજવું અઘરું હતું
કે કઈ લાઈટ ક્યાંથી થાય છે ને કઈ રીતે બંધ થાય છે
અને કેટલાક લેમ્પ તો એટલા પેચીદા હતા કે એમને ચાલુ કરવામાં
એક પ્રહેલિકા ઉકેલવા જેટલી ખુશી મળતી હતી.
બાથરુમના નળ સુંદર ફંદાઓની જેમ લટકતા હતા
અને કયા નળને કઈ તરફ ઘુમાવવાથી ઠંડુ
ને કઈ તરફ ઘુમાવવાથી ગરમ પાણી આવતું હતું અથવા આવતું ન હતું
એ સમજવામાં મારી આખી જિંદગી જતી રહે એમ હતું
પથારી નિદ્રા કરતાં વધારે તો અટકચાળાં માટે બનેલી હતી
અને એની પર ઓશિકાંઓનો વિકટ સ્વપ્નિલ સંસાર
હાલ તો આરામ ફરમાવી રહ્યો હતો

આ એ જ જગ્યા છે, મને વિચાર આવ્યો કે
જ્યાં લેખકોએ મસમોટી ભારેખમ નવલકથાઓ લખી

જેને એ પોતાના ઘરોના કોલાહલમાં ના લખી શક્યા
 કવિઓએ કાવ્યો રચ્યાં, જે પાછળથી પુરસ્કૃત થયાં
 અહીં જ કેટલાક ભલા લોકોએ પ્રેમ અને શક્તિશાળીઓએ બળાત્કાર કર્યા
 બહુ બધાં ચુંબન અને વીર્યનાં નિશાન અહીં સૂઈ રહ્યાં હશે
 એક દોસ્ત કહેતો હતો કે બધી હોટલો એક જેવી છે
 બલ્કે દુનિયા જેવડી વિશાળકાય એક જ હોટલ છે
 જેના હજારો હિસ્સા ઠેર ઠેર ઊભા કરી દીધા છે
 અને એ માણસ પણ એક જ છે
 જેના લાખ લાખ હિસ્સાઓ અહીં પ્રવેશ કરતા રહે છે
 કેવળ એમનાં નામ અલગ અલગ છે
 છેવટે નસીબજોગે મારી નિદ્રાને એક જગા મળી
 જે એક નાનકડી હોટલ જેવી હતી, જેનું કોઈ નામ ન હતું
 એક પથારી હતી, જેની પર કદાચ વર્ષોથી કોઈ સૂતું ન હતું
 એક બલ્બ લટકતો હતો, એક બાથરૂમ હતો
 જેના નળમાં પાણી ક્યારેક આવતું તું ક્યારેક ન'તું આવતું
 જ્યારે મેં પૂછ્યું - નહાવા માટે ગરમ પાણી મળશે કે
 તો થોડી વારે એક છોકરો આવ્યો ચુપચાપ
 એક જૂની લોઢાની બાલદી લઈને
 અને ઈશારો કરીને જતો રહ્યો

4. ઘટતો જતો ઓકિસજન

ઘણીવાર વાચવામાં આવે છે
 દુનિયામાં ઓકિસજન ઘટી રહ્યો છે
 ક્યારેક તો બિલકુલ સામે જ જોવા મળે છે કે એ કેટલી તેજીથી ઘટી રહ્યો છે
 રસ્તાઓ પર ચાલુ છું, ખાઉં છું વાંચું છું સૂઈને ઊઠું છું
 તો એક શક્તિશાળી વ્યક્તિ પાસે જાઉં છું
 તો તાત્કાલિક ઓકિસજનની જરૂરિયાત વર્તાય છે
 વધી રહ્યા છે નાઇટ્રોજન સલ્ફર કાર્બનના ઓક્સાઇડ
 અને હવામાં ઝૂલતા અજનબી ને ચમકદાર પણ
 વધી રહી છે ધૂણા દમન વેરવૃત્તિ અને થોડી ચાલુ કિસમની ખુશીઓ
 ચારે બાજુ ગરમી સ્પ્રેની બોટલો અને ખુશબૂદાર ફુવારા
 વધી રહ્યા છે

હોસ્પિટલોમાં જોવા મળે છે ઓક્સિજન ભરેલા સિલિન્ડર
 અર્ધબેહોશીમાં ડૂબતા તરતા દર્દીઓના મોં પર લાગેલા માસ્ક
 અને પાણીમાં પરપોટા બનાવતો ચપટીક પ્રાણવાયુ
 એવી જગ્યાઓની સંખ્યા વધી રહી છે
 જ્યાં શ્વાસ લેવો જહેમતનું કામ લાગે છે
 અંતર ઘટી રહ્યું છે પણ એમની વચ્ચે શૂન્યાવકાશ વધતો જઈ રહ્યો છે
 દરેક વસ્તુએ પોતાનું એક કબૂતરખાનું બનાવી દીધું છે
 દરેક મનુષ્ય પોતાના કબૂતરખાનામાં કેદ થઈ ગયો છે
 સ્વર્ગ સુધી ઊઠેલાં ત્રણ ચાર પાંચ સિતારા મકાનો
 ચારે તરફ
 મહાશક્તિઓ એક લાત મારે છે
 અને આસમાનનો એક ટુકડો નીચે ખરી પડે છે
 ગરીબોએ પણ બંધ કરી દીધા છે પોતાના ઝૂંપડાનાં દરવાજા
 એમની છતો પડું પડું છે
 એની અંદરની હવા ત્યાં દબાઈ જવાની છે.

આબોહવાની ફિકરમાં આલિશાન વિમાનોમાં બેઠેલા લોકો
 જઈ રહ્યા છે એક દેશથી બીજે દેશ
 આવામાં મને થોડો ઓક્સિજન જોઈએ છે
 એ ક્યાં મળશે
 પહાડો તો હું ક્યારનો છોડીને આવ્યો છું
 અને ત્યાં પણ એ થોડા ઢોળાવો ને ખીણોની આસપાસ ઘૂમી રહ્યો હશે
 અધ્ધર શ્વાસે હું એક સત્તાધીશની પાસે જાઉં છું
 એને સારી રીતે ખબર છે દુનિયાની દશાની
 મરકતાં મરકતાં એ મને કહે છે તું શું કરવા ફિકર કરે છે
 જ્યારે જરૂર પડે તું માંગી શકે છે મારી પાસે થોડો
 ઓક્સિજન

અંગ્રેજીમાં એક જાણીતું વિધાન છે: ‘Literature reflects society.’ સમાજનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં બનતી ઘટનાઓ, સામાજિક ઉથલપાથલો, વલણો અને આંદોલનો સાહિત્યમાં કોઈને કોઈ સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થતાં રહે છે. ખાસ કરીને લેખકના જીવનકાળ દરમ્યાન આકાર લેતી સામાજિક ઘટનાઓ વિશેષ રૂપે એની કૃતિઓમાં ઝીલાતી હોય છે.

વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધનું ઈંગ્લેન્ડ રશિયન કલા અને સાહિત્યથી તો પ્રભાવિત હતું જ સાથેસાથે રશિયાના રાજકીય પ્રવાહો પણ એને આકર્ષતા હતા. ઈ.સ. ૧૯૧૭ની બૉલ્શેવિક ક્રાંતિથી રશિયામાં ઝારશાહીનો અંત આવ્યો. કાર્લ માર્ક્સના આદર્શો સાથેની સામ્યવાદી રાજ્યવ્યવસ્થા અમલમાં આવી. લેનિનના નેતૃત્વ હેઠળ સોવિયત સંઘ આગળ વધતો હતો. કમનસીબે, થોડાં જ વર્ષો (ઈ.સ. ૧૯૨૪)માં લેનિનનું મૃત્યુ થયું. લેનિનના મૃત્યુ પછી સ્ટાલિન અને ટ્રોટ્સ્કી નામના બે પ્રભાવશાળી રાજનેતાઓ ઊભરી આવ્યા. વધારે મહત્વાકાંક્ષી અને સત્તાલોલુપ સ્ટાલિનના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં. આદર્શવાદી ટ્રોટ્સ્કી સ્ટાલિનની નીતિઓની કડક આલોચના કરતો. ટ્રોટ્સ્કીને પ્રથમ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો અને પછી એની હત્યા થઈ ગઈ. એ પછી સ્ટાલિન વધારે બેફામ બન્યો. બ્રહ્મચારી માઝા મૂકી. પ્રજાના ભોગે સ્ટાલિન અને એના અંગત સાથીદારોનાં હિત સધાતાં હતાં. પ્રજા ત્રસ્ત હતી; ત્રાહિમામ્ પોકારતી હતી. પરંતુ સ્ટાલિનનું પ્રચારતંત્ર સક્રિય હતું. અન્ય દેશોમાં તો સોવિયત સંઘની ‘સબ સલામત’ની વાત જ પહોંચાડવામાં આવતી હતી.

આ સમય દરમ્યાન ઈંગ્લેન્ડના સાહિત્યજગતમાં રશિયન સામ્યવાદના હિમાયતીઓ પણ હતા તો સામે પક્ષે એનો વિરોધ કરનારા પણ હતા. એક વર્ગ એવો પણ હતો જે શરૂઆતમાં રશિયન સામ્યવાદની તરફેણ કરતો પણ પાછળથી એનો વિરોધી થયેલો. જ્યોર્જ ઓરવેલ આ સમયગાળાના ખ્યાતનામ લેખક હતા. મૂળ નામ એરિક આર્થર બ્લેર. ઓરવેલના પિતા ભારતીય મુલકી સેવામાં અધિકારી હોવાને કારણે એમનો જન્મ ભારતમાં થયેલો. નિબંધકાર, નવલકથાકાર, વિવેચક અને પત્રકાર એવા ઓરવેલ વિશેષ જાણીતા છે એમની ‘એનિમલ ફાર્મ’ અને ‘૧૯૮૪’ નામની બે નવલકથાઓ માટે. ‘એનિમલ ફાર્મ’ સોવિયત સંઘની તત્કાલીન રાજકીય પરિસ્થિતિની વાત લઈને આવે છે. સ્ટાલિનની આપખુદશાહી અને રશિયન સામ્યવાદની નિષ્ફળતાને દુનિયા સમક્ષ મૂકવાનું કામ ઓરવેલને પોતાનો લેખકધર્મ લાગ્યો. ફળસ્વરૂપે ‘એનિમલ ફાર્મ’નું સર્જન થયું. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન મહાસત્તા તરીકે ઊભરી રહેલું રશિયા ઈંગ્લેન્ડનું

મિત્રરાષ્ટ્ર હતું. એની મજાક કરવી ઈંગ્લેન્ડને પોસાય એમ નહોતું એટલે ૧૯૪૪માં આ લઘુનવલ લખાઈ ત્યારે લેખકને પ્રકાશક મેળવવામાં ભારે તકલીફ પડેલી. ચારેક પ્રકાશકોના ઈનકાર પછી ૧૯૪૫માં એનું પ્રકાશન થઈ શકેલું. પરંતુ પ્રકાશિત થતાં જ એને બહોળો વાચકવર્ગ પ્રાપ્ત થયો. અનેક ભાષાઓમાં એના અનુવાદ થયા. પ્રાણીઓની વાર્તા કહેતી આ કૃતિએ બાળકોને પણ આકર્ષ્યા તો મોટેરાંઓ માટે તો એ રાજકીય ગતિવિધિઓ પર વેધક કટાક્ષ કરતી એક ગંભીર કૃતિ હતી.

ઓરવેલ પોતે જ સ્પષ્ટ કરે છે એમ આ કૃતિ પ્રાણીઓની વાતને મિષ્ટે રશિયન સામ્યવાદની નિષ્ફળતાને તાકે છે. મિ. જોન્સ નામની વ્યક્તિના ફાર્મ પર કાળી મજૂરી કરી માલિકને શ્રીમંત કરતાં પ્રાણીઓ મનુષ્યોની જેમ જ વિચારે છે, બોલે છે, વ્યવહાર કરે છે. ઓલ્ડ મેજર નામનો એક વયોવૃદ્ધ ડુક્કર આ ગુલામ પ્રાણીઓને સ્વતંત્રતાનું સ્વપ્ન બતાવે છે. નવલકથાની શરૂઆત ઓલ્ડ મેજરે બોલાવેલી પ્રાણીઓની સભાથી થાય છે. સભામાં ઓલ્ડ મેજર પ્રાણીઓને સ્વતંત્રતાનું ગીત સંભળાવે છે. પ્રાણીઓ તાનમાં આવી જાય છે; સ્વતંત્રતાની લડાઈ માટે પ્રતિબદ્ધ બને છે. મનુષ્યોની ગુલામીમાંથી આઝાદ થયા પછી પ્રાણીઓએ કેવી રીતે રહેવું એ વિશે ઓલ્ડ મેજર પાસે સ્પષ્ટ આયોજન છે, આચારસંહિતા છે. કમભાગ્યે એણે બતાવેલું સ્વપ્ન સાકાર થાય એ પહેલાં જ ઓલ્ડ મેજર મૃત્યુ પામે છે. એના મૃત્યુ પછી પ્રાણીઓ એણે ચીંધેલી રાહ પર ચૂપચાપ આગળ વધે છે. પ્રાણીઓને લખતાં-વાંચતાં શીખવવામાં આવે છે જેથી એ સૌ ઓલ્ડ મેજરના વિચારો સારી રીતે સમજી શકે. કાંતિના માર્ગમાંય અનેક વિઘ્નો છે. મોલી નામની ઘોડી પોતાની ટાપટીપમાં જ રચીપચી રહે છે. બળવાની કે સ્વતંત્રતાની વાતમાં એને કોઈ રસ નથી. મિ. જોન્સનો પાલતુ રેવન (કાગડા જેવું પક્ષી) મોઝીઝ પોતે તો કાંઈ કરતો નથી પણ બળવા માટે પ્રવૃત્ત અન્ય પ્રાણીઓને વાદળોથી ઉપર આકાશમાં આવેલાં સાકરના પહાડોની વાતો કર્યા કરે છે. પ્રાણીઓ મૃત્યુ પછી આ પહાડ પર જશે જ્યાં માત્ર સુખ જ સુખ છે, દુઃખનો ઓછાવો પણ નથી. ત્યાં કાંઈ કામકાજ કરવાનું હોતું જ નથી. કેટલાંક પ્રાણીઓ એની વાતમાં આવી જાય છે. એમને મૂળ કાર્ય તરફ પાછા વાળવાનું આગેવાનો માટે મુશ્કેલ બની જાય છે. અહીં મોઝીઝ નામ સૂચક છે. આ પાત્ર દ્વારા લેખક ધર્મજગતને સપાટે લે છે. કાર્લ માર્ક્સે ધર્મને અફીણ કહ્યું છે એ વાત અહીં યાદ આવી જાય. (આશ્ચર્યની વાત એ છે કે નેપોલિયન સત્તામાં આવ્યા પછી પણ ફાર્મ પર મોઝીઝનો દબદબો કાયમ રહે છે.) ખેર, એક દિવસ પ્રાણીઓ બળવો કરીને ફાર્મ પરથી મનુષ્યોને ભગાડી મૂકી ગુલામીમાંથી મુક્ત થાય છે. અન્ય પ્રાણીઓની તુલનામાં ડુક્કર વધારે હોશિયાર છે. સ્નોબેલે અને નેપોલિયન નામના બે ડુક્કરોની આગેવાની હેઠળ પ્રાણીઓના જીવનનો નવો અધ્યાય શરૂ થાય છે. અત્યારસુધી પ્રાણીઓ માણસજાત માટે કામ કરતાં હતાં. હવે પોતાને માટે કામ કરવાનું શરૂ કરે છે. બળવા પછી તરત નેપોલિયન પ્રાણીઓને ખેતરોમાં કામ કરવા મોકલી દે છે. પોતે, અન્ય ડુક્કરો સાથે, ગાયોને દોહવાની જવાબદારી લે છે. પ્રાણીઓ કામ કરીને પરત આવીને જુએ છે કે ગાયો દોહવાઈ ગઈ છે પરંતુ દૂધ ક્યાંય નજરે પડતું નથી. લેખક આટલા સંકેતથી ભ્રષ્ટાચારની શરૂઆત ચીંધી દે છે.

શરૂઆતથી જ બે નેતાઓ વચ્ચેના મતભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. બંનેની વિચારધારા અને કાર્યપ્રણાલી અલગ છે. ઓલ્ડ મેજરના આદર્શોને વરેલો અને પરિણામે દિવસ-રાત પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે મથતો સ્નોબોલ નેપોલિયનને ગમતો નથી. શરૂ થાય છે સત્તાનો સંગ્રામ. જૂઠા આક્ષેપો હેઠળ સ્નોબોલની હકાલપટ્ટી કરી એને ગાયબ કરી દેવાય છે. સંપૂર્ણ સત્તા નેપોલિયનના હાથમાં આવી જાય છે. બીજાં પ્રાણીઓ તનતોડ મહેનત કરે છે અને નેપોલિયન અને એના સાથીદારો (જેમાં મોટેભાગે ડુક્કરો છે) એશોઆરામની જિંદગી જીવે છે. સમયની સાથે નેપોલિયનની જોહુકમી વધતી જાય છે. વિરોધનો સૂર ઊઠે એ પહેલાં જ દાબી દેવામાં આવે છે. નેપોલિયનનો આતંક એટલો છે કે પ્રાણીઓ ડરના માર્યા કશું બોલી શકતાં નથી; ચૂપચાપ મજૂરી કરે જાય છે. કોઈ વાતે સામો પ્રશ્ન કરનારની જાહેરમાં નિર્મમ હત્યા કરવામાં આવે છે. હક્ક-અધિકાર છીનવાતા જાય છે. સ્થિતિ બદલતર થતી જાય છે. પ્રાણીઓની કાળી મજૂરીને કારણે ફાર્મની સમૃદ્ધિ વધતી જાય છે પરંતુ પ્રાણીઓ ભૂખમરાનો ભોગ બની રહ્યાં છે. પ્રમુખપદનો એકમાત્ર ઉમેદવાર નેપોલિયન સર્વાનુમતે પ્રમુખ તરીકે વરણી પામે છે! ઓલ્ડ મેજરે શીખવેલું અને હંમેશાં ગવાતું સ્વતંત્રતાનું ગીત ગવાતું બંધ થાય છે. નેપોલિયન ભાગ્યે જ જાહેરમાં દેખાય છે, મુશ્કેલીના સમયમાં તો દેખાતો જ નથી પણ એની વિશાળ પ્રતિમા ફાર્મ પર મૂકાઈ છે. એનો પ્રચારમંત્રી સ્કિવલર જબરી વાકૂપટ્ટતા ધરાવે છે. નેપોલિયનના દરેક ખોટા નિર્ણયને એ પ્રાણીઓ સમક્ષ યથાર્થ ઠેરવે છે, દરેક અપ્રિય ઘટના માટે સ્નોબોલને જવાબદાર ઠેરવે છે. સ્કિવલર સતત એવું સાબિત કરવાની કોશિશ કર્યા કરે છે કે મિ. જોન્સના સમયમાં પ્રાણીઓની જે સ્થિતિ હતી એમાંથી નેપોલિયન એમને બહાર લાવ્યો છે. ભૂખ અને ભયથી પ્રાણીઓ સ્તબ્ધ છે. બોક્સર જેવાં કર્મઠ પ્રાણીઓ ‘નેતા હંમેશાં સાચો જ હોય’ એવી દૃઢ માન્યતા લઈને બેઠાં છે એટલે કોઈ પ્રશ્ન કર્યા વગર ચૂપચાપ પોતાના ભાગનું કામ કરતાં રહે છે. પરંતુ કામ કરવા અક્ષમ થાય ત્યારે એમને કતલખાને મોકલી દેવાય છે. બેન્જામિન જેવાં પ્રાણીઓ તિર્યક દૃષ્ટિથી બધું નિહાળે છે - સમજે છે પણ મૌન સેવે છે.

ઓલ્ડ મેજરે મનુષ્યજાતિ સાથે હંમેશની દુશ્મનીની જાહેરાત કરી હતી પરંતુ નેપોલિયન મનુષ્યો સાથે દોસ્તી બાંધે છે; વ્યાપારિક સંબંધો કેળવે છે. ઓલ્ડ મેજરે આપેલા સૂત્રોમાં સગવડ પ્રમાણે ફેરફાર થતા રહે છે. (‘All animals are equal but some animals are more equal than others’ તો બહુ પ્રચલિત બન્યું છે.) ઓલ્ડ મેજરે નિષિદ્ધ કરેલી માણસજાતની અનેક બૂરી આદતો નેપોલિયન અને એના સાથીદારોમાં નજરે પડે છે. એ સૌ હવે પાછલા બે પગ પર ચાલે છે. મનુષ્યો જેવા પોષાક ધારણ કરે છે. પંજામાં ચાબૂક રાખે છે. શિકારી કૂતરા નેપોલિયનના રક્ષક તરીકે સતત એની સાથે હોય છે. ઘેતાંનું તેળું ગોખાવેલાં સૂત્રો બોલે છે. નેપોલિયનની પ્રશસ્તિ કરતાં ગીતો રચાય છે; ગવાય છે. નેપોલિયનનો જયજયકાર વ્યાપી રહ્યો છે. નેપોલિયન આણિ મંડળી ટેલિફોનનો ઉપયોગ કરે છે, આંખો પર ચશ્મા ચડાવી સમાચાર પત્રો વાંચે છે. નવલકથાના અંતિમ પ્રકરણમાં ફાર્મહાઉસ પર યોજાયેલી પાર્ટીનું વર્ણન છે. મનુષ્યોને પાર્ટીમાં આમંત્રિત કરાયા છે. એમના જેવા જ પોષાકમાં સજ્જ નેપોલિયન અને એના

અંગત સાથીદારો એમની સાથે ખુરશીમાં બેસીને શરાબની વિજ્જત માણી રહ્યા છે. પત્તાની રમત રમાઈ રહી છે. પ્રવચનો થઈ રહ્યાં છે. નેપોલિયનના મનુષ્યમિત્રો પ્રાણીઓ સાથે સન્નાઈથી કામ લેવા બદલ એની પ્રશંસા કરે છે. મનુષ્યો સાથે કાયમી મિત્રતાની જાહેરાતો થાય છે. નવલકથાની શરૂઆતમાં ફાર્મનું નામ ‘મેનર ફાર્મ’ હતું. બળવા પછી એ નામ બદલીને ‘એનિમલ ફાર્મ’ રખાયું હતું. હવે પુનઃ ‘મેનર ફાર્મ’ નામ અપાય છે. સમયનું એક ચક્ર જાણે પૂરું થયું! ફાર્મહાઉસનાં બારણાં અને બારીઓની તિરાડોમાંથી અન્ય પ્રાણીઓ અંદરનું દૃશ્ય જુએ છે. બહુ પ્રયત્નો પછી પણ એ સૌ મનુષ્યો અને ડુક્કરોને અલગ તારવી શકતાં નથી. પ્રાણીઓને સમજાય છે કે એમની સ્થિતિમાં ક્યારેય કોઈ ફરક પડ્યો નથી. મિ. જોન્સના સમયમાં ગુલામી હતી, નેપોલિયનના સમયમાં પણ ગુલામી જ છે.

આમ, પ્રાણીઓની વાતને બહાને ખરેખર તો ઓરવેલ રશિયન સામ્યવાદની વાત જ માંડે છે. આ અર્થમાં ‘એનિમલ ફાર્મ’ રૂપકકથા (allegory) છે. આટલી પૂર્વભૂમિકા પછી રશિયન ક્રાંતિ અને એ પછીના ઐતિહાસિક બનાવોની વિગતોથી અજાણ વાચક પણ સરળતાથી ઓલ મેજરમાં કાર્લ માર્ક્સ અને લેનિન, સ્નોબોલમાં ટ્રોટ્સ્કી તેમજ નેપોલિયનમાં સ્ટાલિનને જોઈ શકશે. ફાર્મનો માલિક મિ. જોન્સ સમાજના શ્રીમંતવર્ગનું જ્યારે પ્રાણીઓ સમાજના ગરીબ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. માર્ક્સના મતે દુનિયામાં બે જ જાતિઓ છે - ગરીબ અને તવંગર. શ્રીમંતો ક્યારેય ગરીબોને એમના હક્ક પ્રેમથી આપનાર નથી. આ હક્ક છીનવીને જ મેળવી શકાય એમ છે. આ કૃતિમાં રશિયન ક્રાંતિ પ્રાણીઓનો બળવો બનીને આવે છે. પવનચક્કી તેમના (Windmill Project) સોવિયત સંઘની પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજનાની યાદ અપાવે છે. ફેડરિકનો પ્રાણીઓ પરનો હુમલો હિટલરના રશિયા પરના આક્રમણનો નિર્દેશ કરે છે. નવલકથાના અંતે યોજાતી નેપોલિયનની નજીકના ફાર્મ માલિકો સાથેની બેઠક જર્મની સામે રણનીતિ ઘડવા સ્ટાલિને ચર્ચિલ અને રૂઝવેલ્ટ સાથે કરેલી બેઠક તરફ ઈશારો કરે છે. આમ, નવલકથાના મોટાભાગના પ્રસંગોને એ સમયના સોવિયત સંઘમાં બનેલી ઘટનાઓના પ્રતીકાત્મક આલેખનની રીતે મૂલવી શકાય એમ છે.

આ કથાના મુખ્ય પાત્ર નેપોલિયનનું નામ સાંભળતાં જ એ નામનો ફાંસનો સરમુખત્યાર શાસક સ્મરણમાં ઝબકે. પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં જોઈએ તો આ નેપોલિયન વિશ્વના કોઈપણ પ્રદેશમાં લોકોના હિતોને, લાગણીઓને કચડતો બ્રષ્ટ સરમુખત્યાર છે. ‘power corrupts and absolute power corrupts absolutely.’ લોર્ડ એક્ટનનું આ વિધાન જાણે આ કૃતિનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર છે. સંપૂર્ણ સત્તા હાથમાં આવતાં જ સત્તાધીશો કેવાં રંગરૂપ દેખાડે છે એ અહીં સુપેરે રજૂ થયું છે. આ સંદર્ભે ઓરવેલ પોતે જ નોંધે છે: ‘History consists of a series of swindles, in which the masses are first lured into revolt by the promise of Utopia, and then, when they have done their job, enslaved, over again by new masters.’

ઈસપની બોધકથાઓ જગપ્રસિદ્ધ છે. આપણે ત્યાં પંચતંત્રની વાર્તાઓ જાણીતી છે.

એમાંની દરેક પ્રાણીકથા કશોક સંદેશ આપી જાય છે. ‘એનિમલ ફાર્મ’ એ અર્થમાં પ્રાણીકથા (beast fable) છે. અહીં મોટાભાગનાં પાત્રો પ્રાણીઓ છે. જે માણસોની જેમ જ વાણી-વર્તન-વ્યવહાર કરે છે. ગમે તેવા આદર્શો સાથે રાજ્યવ્યવસ્થા શરૂ થાય પરંતુ સુકાન યોગ્ય હાથમાં ન હોય તો વહાણ ડૂબે જ, નિરાશા જ સાંપડે એવો સંદેશ ઓરવેલ આપણને આપે છે. કાર્લ માર્ક્સના વિચારોને પાયામાં રાખીને ઊભી થયેલી રશિયન સામ્યવાદની ઈમારતને એક શાસકની સત્તાલોલુપતા, અંગત સ્વાર્થ તેમજ ભ્રષ્ટ દાનતનો લૂણો લાગ્યો. આદર્શ રાજ્યનો ભ્રમ ભાંગીને ભુક્કો થયો. એ સંદર્ભે આ કૃતિ નિભ્રાંતિની કથા (antiutopian novel) બની રહે છે.

‘એનિમલ ફાર્મ’માં ઓરવેલની ભાષા સાવ સરળ અને અલંકારરહિત છે. એક વિવેચકના મતે તો અઢારમી સદીના લેખક જોનાથન સ્વીફ્ટ પછી આટલું સુંદર ગદ્ય ઓરવેલ સિવાય બીજા કોઈએ લખ્યું નથી. આમ છતાં કેટલાક વિવેચકો ઓરવેલને નવલકથાકાર તરીકે સ્વીકારવા જ તૈયાર નથી. એડવર્ડ એમ. થોમસને તો ઓરવેલમાં નવલકથાકારનો મિજાજ જ દેખાતો નથી. ગમે તેમ, ‘એનિમલ ફાર્મ’ લખાઈ ત્યારથી આજપર્યંત અત્યંત લોકપ્રિય રહી છે. ટૂંકા-ટૂંકા દસ પ્રકરણોમાં વિભાજીત, સોથી થોડાંક જ વધારે પૃષ્ઠોમાં સમાયેલી ઓરવેલની આ યશોદા કૃતિને પ્રતિષ્ઠિત ‘ટાઈમ’ મેગેઝિને ૧૯૨૩થી ૨૦૦૫ દરમ્યાન અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી શ્રેષ્ઠ નવલકથાઓમાં સ્થાન આપ્યું છે.

મહાન ગદ્યકાર યુનિલાલ મડિયાના સ્મરણમાં

વાર્તામાં ટેકનિકનું મહત્ત્વ દેખીતું ન સ્વીકારવા છતાં મડિયા વાર્તાકથનની વિવિધ રીતિઓ કુશળતાથી પ્રયોજે છે. મોટે ભાગે તો તેઓ કથનાત્મક, વર્ણનાત્મક કે નાટ્યાત્મક રચનારીતિ પસંદ કરે છે પરંતુ ક્યારેક આત્મકથનાત્મક, ડાયરીલેખન, સ્વગતોક્તિ અને પત્રલેખન જેવી પદ્ધતિઓ પણ પ્રયોજે છે તો પીઠ ઝબકાર કે સંનિધીકરણ જેવી આધુનિક રચનારીતિને પણ ઉપયોગમાં લે છે. ‘યાત્રીગણ’ વાર્તામાં દ્વિરેફની ‘મહેફિલે ફેસાને ગુયાન - ઉર્ફે વાર્તાવિનોદમંડળ’ની યાદ આપતી, ગોષ્ઠિરૂપ પાંચ વાર્તાઓનું જૂથ છે. જોકે આ પ્રકારની રચનારીતિ વાર્તાની અનિવાર્ય માંગને વશ વર્તીને આવતી નથી એટલે રૂપનિર્માણમાં તેનો કશો વિશેષ જણાતો નથી. આ ઉપરાંત ‘રામશી નૈયાનો માળો’, ‘અલકાપુરી’, ‘પુરંદર પરાજય’ અને ‘પથિકાશ્રમ’ એ ચાર વાર્તાઓની શ્રેણી પણ એમણે આપી છે.

સૌજન્ય ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

બોદવેર, રિલ્કે આદિ કવિઓનાં કાવ્ય-વાચન પ્રભાવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યકાવ્ય-સર્જનની આબોહવા ઊભી કરીને એ ધારાને વેગ આપનાર કવિ રાધેશ્યામ શર્માએ આપણી વચ્ચેથી 23મી સપ્ટેમ્બર, 2021ના રોજ ચિરવિદાય લીધી. એમનું પ્રયોગશીલ સર્જકમાનસ એમને ગદ્યકાવ્ય-સર્જનની દિશા ભણી લઈ આવ્યું તે એમની નોખી રીતિમાં અભિવ્યક્ત થવાની મથામણ હતી. અલબત્ત, ત્યારે એમનું મનોવલણ છંદનાં ઝાંઝરના પરિત્યાગનું નહોતું એટલે ગદ્યકાવ્યના સર્જનમાં સહજ છંદાંશો પ્રવેશ્યા હતા અને એનો રાધેશ્યામ શર્માએ સહજ સ્વીકાર કર્યો હતો. તેમણે એ છંદાંશોને ‘અતિથિ’ રૂપે ઓળખાવ્યા છે. અલબત્ત કાળક્રમે એ ગદ્યકાવ્યની વિભાવના સંદર્ભે વધુને વધુ સ્પષ્ટ થતા રહ્યા. આથી એમનાં ગદ્યકાવ્યોમાં ગદ્યકાવ્યના પરોઢની તાજગી પમાય છે. એ દષ્ટિએ રાધેશ્યામ દીર્ઘકાળ લગી સ્મરણીય રહેશે. વળી વિવેચનના સંદર્ભે પણ એમને યાદ કરવા પડશે. ગુજરાતી વિવેચનારથનું સારથિકર્મ એમણે કર્યું છે. પૂર્વકાલીન સર્જકોની કૃતિઓની વિવેચના રાધેશ્યામ શર્માએ ભાવથી અને અભ્યાસથી કરી છે તો સમકાલીન સર્જકોને મૂલવવામાં એ સક્રિય રહ્યા છે. વળી અનુકાલીન-નવોદિત સર્જકોના વિવેચનમાં એમનો ઉમંગ ઓછો નથી રહ્યો. સર્જકલક્ષી, કૃતિલક્ષી કે સ્વરૂપલક્ષી વિવેચના એમની પાસેથી મળી છે. અહીં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે ખપના ગ્રંથો ‘સાક્ષરનો સાક્ષાત્કાર’નું મૂલ્ય ન ભૂલાવું જોઈએ.

આધુનિકતાની વિભાવના એમણે બરાબર આત્મસાત્ કરી હતી. એમની ટૂંકી વાર્તાઓમાં પણ એમનું પ્રયોગશીલ માનસ આવિષ્કાર પામતું રહ્યું. એમણે સુરેશ જોશીના પ્રભાવે ટૂંકીવાર્તામાં ઘટનાના તિરોધાનનો ખ્યાલ સ્વીકાર્યો હતો. એમની નોખી ને કંઈક અંશે અનોખી કથનરીતિએ એમને સમકાલીનોમાં વિશિષ્ટનું સ્થાન અપાવ્યું છે. લઘુનવલ ‘ફેરો’ વિચારયાત્રા છે. કિશોર જાદવ, શ્રીકાન્ત શાહ, મુકુન્દ પરીખ ઇત્યાદિની લઘુનવલ સાથે ‘ફેરો’નું સ્મરણ થાય જ. ‘સ્વપ્નતીર્થ’ કલાકૃતિ બની છે એ રાધેશ્યામ શર્માની શૈલીનો કમાલ છે. આધુનિકતાનો પ્રવાહ ઓસર્યો પછી પણ એમની આ દિશાની સર્જકતા ભલે મંદ પણ ચાલતી જ રહી. ‘પ્રાસની રાસલીલા’ (2019)નું પ્રકાશન રાધેશ્યામની કાવ્યસર્જન અવિરત રહેલી ધારાને નિર્દેશે છે. ‘સાંસુ એ ચાંદરણું’ (1963)થી ‘પ્રાસની રાસલીલા’ (2019) સુધીના આઠ કાવ્યસંગ્રહોમાં એમની કવિતા પથરાયેલી છે. ‘કલ્પનગંધ’ અને ‘પ્રતીકગંધ’ કવિતાના રાધેશ્યામ સ્વામી હતા. ક્યારેક એક શબ્દની પંક્તિ લખીને એમણે ચમત્કૃતિ આણી છે. એમની કવિતાને પામવી અને જાણવી સહેલી નથી. ક્યારેક દુર્બોધતાને સ્પર્શતી એમની કવિતા ગુજરાતી કવિતાનું કાઠું દર્શાવે તો ક્યારેક આલાપ જેવી ભાસે! સ્વયં રાધેશ્યામે નોંધ્યું છે:

‘સ્વાભાવિક છે મારી કાવ્ય-આકૃતિઓ પ્રથમ દષ્ટિએ દુર્બોધ લાગે, સામાન્ય સમજને ઊડતી લાગે પણ ભાવક જો સજ્જ, પરિષ્કૃત અને સંનિષ્ઠ હોય તો દૂર-બોધ રસોત્કર્ષ તરફ ગતિ પ્રેરી શકે.’

ભલે, કાવ્યક્ષેત્રે રાધેશ્યામ શર્મા લોકપ્રિય ન બન્યા પરન્તુ એમને કવિ કહેવામાં કશુંય અનૌચિત્ય નથી. કાવ્ય કરતાં વાર્તાક્ષેત્રે રાધેશ્યામ નોંધપાત્ર રહ્યા છે. કથાસાહિત્યમાં ડગ ભરવા મથતા નવોદિતે રાધેશ્યામ શર્માની ટૂંકી વાર્તાને વાંચવી રહી! પ્રયોગ પછી પણ ઘટના ને શૈલી દષ્ટિએ રાધેશ્યામ શર્મા ખાસ્સા સિદ્ધ વાર્તાસર્જક રહ્યા છે.

જેને સર્જન ઉહાપોહ લેખાય એ કાળ પાર કર્યા પછી રાધેશ્યામે સર્જતા સાહિત્યને પામવા-પ્રમાણવા જે ગતિ આદરી એ ગુજરાતી વિવેચનાનો હિલ્લોળ બની રહી. ‘વિવેચક રાધેશ્યામ શર્મા’એ અલગ અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ છે. ક્યારેક તોફાની વિધાન કરતા રાધેશ્યામ શર્માએ કરાવેલા કાવ્યાસ્વાદ સર્જન માટે પ્રોત્સાહક રહ્યા છે. ઉત્તરવયે દાદા ભગવાનની વિચારધારામાં રત આ સર્જકે ‘અકમવિજ્ઞાન’નું સંપાદન કર્યું. એમનો દૂરભાષ ટહુકો ‘જય સચ્ચિદાનંદ’થી થતો. સાહિત્યિક પત્રકારત્વમાં એમનો પાટલો અવશ્ય પડે. ચિંતન-વિચારશીલ ટૂંકા લેખોમાં રાધેશ્યામ શર્માની વિચારક છબી પમાય છે એ એ એમની બહુશ્રુતતાને દર્શાવે છે. રાધેશ્યામ રસાત્મક વિવેચનલેખ સાથે કોઈ પશ્ચિમી સર્જક-વિવેચકની ઉક્તિ અવશ્ય આમે જ કરે. ક્યારેક વિવેચકનું વિધાન એવું મૂકે કે વાચક વિસ્મયમાં સરી પડે. વાત આપણી પણ સંધાન-અનુસંધાન પશ્ચિમના સર્જક-વિવેચકનું. એમના લેખનમાં કોઈ નવો મુદ્દો તો હોય જ! છેક જીવનના અંતિમ વર્ષ સુધી એમની લેખિની ગતિશીલ રહી. જેના વિષે લખ્યું હોય તેને લેખની નકલ અવશ્ય મોકલે. લગભગ આજીવન સાચકલ પર સવાર થઈને જવું હોય ત્યાં જાય. ‘કુમાર’ કાર્યાલય પર વીસેક દિવસે આવે. અમે છૂટા પડીએ ત્યારે સાચકલ પર સવાર થઈને રાધેશ્યામ શહેરની ભીડમાં ભળી જાય. ભારે પ્રેમાળ. સાહિત્યિક ચર્ચા કરે પણ કોઈના વિષે ઘસાતું બોલવાની ન વૃત્તિ, ન ભાવ. સત્યજિત રેની ફિલ્મના ચાહક. પોતે જુએ તો મિત્રો માટે પણ સિનેમાની ટિકિટ લઈ આવે.

સર્જન-વિવેચન સાથે અનુવાદ અને સંપાદનક્ષેત્રે રાધેશ્યામ શર્માનું પ્રદાન યશસ્વી રહ્યું છે. એમનું લેખન અવિરત ચાલ્યું અને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં સામયિકોમાં ભાગ્યે જ કોઈ સામયિક હશે જેમાં એમની કૃતિઓ-લખાણો ન પ્રસિદ્ધ થયાં હોય! ‘કુમાર’માં વર્ષો સુધી એમની જુદી જુદી કોલમ આવતી રહી. ‘પરબ’ને ‘શબ્દસૃષ્ટિ’માં એમનાં લખાણો પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં.

રાધેશ્યામ શર્માની સર્જકપ્રતિભા પુરુષ્કૃત પણ થતી રહી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગરનાં પારિતોષિકો એમને પ્રદાન થયાં છે. કુમાર ચંદ્રક, ધનજી, કાનજી ચંદ્રક, રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક ઇત્યાદિ એમને એનાયત થયા હતા.

જીવનભર શબ્દ સાથે નાતો રાખનાર રાધેશ્યામ શર્મા છેલ્લાં વર્ષોમાં એકાકી હતા પરન્તુ લેખન અને દાદા ભગવાનની પ્રવૃત્તિમાં સમય પસાર કર્યો. પોતાના વિશે કશો ઉહાપોહ ન કરનાર આ સર્જક જાણે ચુપચાપ આપણી વચ્ચેથી સરકી ગયા!

(‘ગોખરૂ’, પ્રો. મનુભાઈ એચ. મકવાણા, પ્રથમ આવૃત્તિ, 2021, પ્રકાશક: સુરભી અને વંશ પ્રકાશન, વડોદરા, મૂલ્ય, 200)

ગુજરાતી ભાષામાં ડાહ્યાભાઈ ર. દિનબંધુની ‘જીવન સંઘર્ષ: એક આદર્શ કાંતિકથા’, બી. કેશરશિવમની ‘પૂર્ણસત્ય’, પી. કે. વાલેરાની ‘થોરનું ફૂલ’ ભાગ-1 થી 4, વિહ્વલરાય શ્રીમાળીની ‘બજતા જાયે એકતારા’, લલિત પરમારની ‘આત્મકથા’, મણિલાલ રાનવેરિયાની ‘વડફળિયું’, નટુભાઈ પરમારની ‘મનસ્થ’, વિનુભાઈ મોગરિયાની ‘.મારું જીવતરનું ગાડું’, ભાનુપ્રસાદ પુરાણીની ‘સ્મરણવીથિકા’ વગેરે દલિત આત્મકથાઓમાં પ્રો. મનુભાઈ એચ. મકવાણાની ‘ગોખરૂ’ (આત્મકથા ભાગ-1) આત્મકથાના પ્રકાશનથી ઉમેરો થયો છે. પ્રો. મનુભાઈ એચ. મકવાણા સમાજશાસ્ત્રી તરીકે જાણીતા છે, આથી આ એક દલિત સમાજશાસ્ત્રીની આત્મકથા છે. ‘વડફળિયું’ સિવાયની આત્મકથાઓના લેખક મુખ્યત્વે અધિકારી છે, જ્યારે ‘ગોખરૂ’ના લેખક અધ્યાપક છે, વળી ‘વડફળિયું’ આત્મકથામાં મુખ્યત્વે મુંબઈના અનુભવો આલેખવામાં આવ્યા છે, જ્યારે આ આત્મકથામાં ચરોતર, દક્ષિણ ગુજરાત અને વડોદરાના અનુભવો આલેખવામાં આવ્યા છે, એટલે પરિવેશની રીતે પણ નોખી પડે છે. આત્મકથાકારે કેટલીક સ્પષ્ટતાઓ પણ નિખાલસતાથી કરી છે, ‘કોઈપણ આત્મકથામાં સત્ય કહેવું અનિવાર્ય હોય છે. ‘સત્ય લખાય છે. પરંતુ બધું જ સત્ય લખાતું નતી.’ ગોખરૂ પણ આનાથી મુક્ત નથી. છતાં, જે કાંઈ લખાયું છે તે લેખકના સંદર્ભે સત્ય છે. આત્મકથા લખવી અઘરી છે. તે ફક્ત પોતાની જ કથા નથી; લેખક સાથે સંકળાયેલા અનેક માનવજીવન અને સામાજિક વાતાવરણની કથા છે. સામાન્ય રીતે દલિત સમાજમાંથી આવનાર લેખકની પાસે આત્મકથામાં તેની વંચિતતા, દુ:ખ-દર્દ, તેની ઉફર ગુજારાયેલા અત્યાચાર અને લેખકના સંઘર્ષની અપેક્ષા રખાય છે. છતાં આ સમાજમાં પણ કેટલાક જણ એવા હોય છે જેઓ આ બધાંથી અન્ય લોકોની તુલનામાં ઉપરોક્ત બાબતોની નહીંવત અસર પામ્યા હોય છે અને છતાં તેઓ દલિત સમાજમાં જીવતા જીવનને જીવ્યા હોય છે. આ પણ આવા જ અનુભવોની યાદોની કથા છે.’ (પૃ. લેખકની કલમે...)

‘ગોખરૂ’માં આત્મકથાકારના જન્મ (1લી મે, 1954)થી માંડીને નવેમ્બર 1995માં દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ. સુરતમાં સમાજશાસ્ત્ર વિષયના વ્યાખ્યાતા તરીકે રહ્યા ત્યાં સુધીની હકીકત છે. મનુભાઈનો જન્મ આંકલાવ નજીકના ગામ જોષીકુવામાં 1લી મે, 1954માં થયો હતો. ગાયકવાડી સમયથી ચાલતી જોષીકુવા ગામની પ્રાથમિક શાળામાં નાતજાતના ભેદભાવ વિના શિક્ષણ અપાતું તેથી લેખકને દલિત હોવાને કારણે વેઠવાનું નથી આવ્યું. લેખકની માતા

પણ આ જ શાળામાં ચાર ધોરણ સુધી ભણ્યાં હતાં. બાળપણમાં જ માતાની છાયા ગુમાવી પડી અને મોસાળમાં ઉછેર થયો. ત્યારપછી પિતાનું અવસાન. મા-બાપના છત્ર વગરનું, દાદી-માના ખોળે અને ગામના પટેલોના ખેતરને શેઠે તેમનું બાળપણ વીત્યું હતું. ગામ ગાયકવાડી એટલે આભડછેટ નહીં. લેખક નોંધે છે કે, ‘દેખીતી રીતે મને ક્યારેય આ શાળામાં અસ્પૃશ્યતાનો અનુભવ થયો નથી. હા, શાબ્દિક વાકુબાણ એ વક બોલીથી અસ્પૃશ્ય હોવાનો અહેસાસ, ભાન થયા કર્યું છે ખરું.’ (પૃ.4) લેખકને અભડાવવું એટલે શું તેનો પહેલો અનુભવ તો તેને જોષીકુવાથી તેની પિતૃભૂમિ ખેડા જિલ્લાના બોરસદ તાલુકામાં આવેલું નાની શેરડી ગામમાં ચાલીને જતા રસ્તામાં થયો હતો. લેખકને તરસ લાગતા તેના પિતા રસ્તામાં આવતા કૂવે પાણી પીવા માટે લઈ જાય છે અને કોઈ બહેનને કહે છે, ‘કાકી, આ છોકરાને થોડું પાણી પીવડાવો, ‘બહેન પાણી પાવાની હા કહી, મને કહે, ‘અલ્યા, ખોબો ધર.’ હવે તે શું કહે છે તે હું સમજ્યો નહીં. ચુપચાપ ઊભો રહ્યો. બહેને ફરીથી કહ્યું. મેં કહ્યું પાણી પીવડાવો. ત્યાં મારા બાપુએ મને ખોબો કેવી રીતે ધરવો તે ખોબો ધરીને બતાવ્યું. મેં કહ્યું, પણ મને પેલો લોટો (કળસ્યો) આપોને! આ સાંભળતા જ બહેન તો ગુસ્સે થઈ, બોલવા લાગી, ‘લાટસાહેબનો કુંવર હોઈશ. કળસ્યો જોઈતો હોય તો ઘરેથી લઈને નીકળતા શું કાંટા વાગતા હતા? જાવ અહીંથી, પાણી બાણી કંઈ નઈ મળે. કૂવો અભડાવવા નીકળી પડ્યા છો તે.’ (પૃ. 10) આ બનાવ બન્યા પછી લેખકને અસ્પૃશ્યતાનો સીધો અનુભવ થયો નથી! પણ હા લેખક નોંધે છે તેમ, ‘અધ્યાપક થયા પછી ખૂબ જ ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલાઓ અને સાક્ષર, વિદ્વતજન ગણાતા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ તેમજ અન્ય ઉચ્ચ અધિકારીઓ દ્વારા પળાતી માનસિક અસ્પૃશ્યતાના અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થયો છું.’ (પૃ. 11) અન્ય દલિત આત્મકથાકારો જેવા કે બી. કેશરશિવમ, પી. કે. વાલેરા, વિહ્વલરાય શ્રીમાળી વગેરેને દલિત હોવાને કારણે જેટલું વેઠવું પડ્યું હતું તેટલું મનુભાઈને વેઠવું પડ્યું નથી, તેનું એક કારણ તેઓ જે જગ્યાએ રહ્યા ત્યાં ગાયકવાડી શાસન હતું, અને બીજું તેઓ ગામડું છોડીને શહેરમાં વસવાટ કરવા માટે આવ્યા હતા. લેખકે નોંધ્યું છે કે દલિતોની આર્થિક સમૃદ્ધિ, પરંપરાગત વ્યવસાય અને રીતિરિવાજોમાંથી મુક્ત થવા પાછળનું મુખ્ય કારણ દલિતોનું ગામડામાંથી શહેરમાં થયેલું આગમન હતું. આઝાદી પહેલા બોરસદના ઘણા બધા દલિતો વડોદરામાં આવ્યા અને તેનો પરંપરાગત વ્યવસાય છોડીને જુદાજુદા કારખાનાઓમાં મજૂરી કરવા લાગ્યા. લેખકના પિતા પણ ગામડું છોડીને વડોદરામાં જ્યોતિ લીમીટેડ કંપનીમાં કામ કરતા હતા. દલિતો માટેના વ્યવસાય પરિવર્તન માટે 86 ગામ વણકર સમાજના આગેવાનોની સુધારાવાદી કામગીરી મહત્ત્વની હતી, લેખક તેમની કામગીરીથી પ્રભાવિત થાય છે. લેખકની શહેરીકરણની શરૂઆત વડોદરાના રામવાડીથી થઈ હતી. 1968થી 1974 દરમિયાન લેખકનું હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ રામવાડીમાં રહીને થયું. શહેરીકરણની પ્રક્રિયા અને તેના પ્રભાવની વાત કરતા લેખક નોંધે છે કે, ‘રામવાડી વસાવનાર પ્રથમ પેઢીના વડીલો મજૂર તરીકે આવેલા. તેમના બાળકો તાલીમ પામેલા કારીગરો કે રેલવેમાં એન્જિન ડ્રાઈવર સુધીની જગ્યાએ જવાય તેવી નોકરી કરતા થયા. અને ત્યારપછી થોડી નાની ઉંમરના શિક્ષિત યુવાનો વ્હાઈટ કોલર, સામાજિક ઊંચો દરજ્જો એ સારું આર્થિક વળતર આપતા વ્યવસાયોમાં શિક્ષણ લેવાથી જઈ શક્યા.’ (પૃ. 61) આમ, દલિત સમાજની આર્થિક, સામાજિક અને શૈક્ષણિક સુધારાની ભીતર શહેરીકરણ હતું.

લેખક શહેરમાં રહી ભણ્યા એટલે સુધારાવાદી બન્યા હતા, તેમના પિતાનું અવસાન થયું ત્યારે સ્વજનોની ઈચ્છા છતાં તેમણે કાણ-મોકાણ કરવાની ના પાડી હતી! એ જ રીતે તેના પિતા જ્યારે બીમાર પડ્યા હતા ત્યારે તેના સગાઓએ તેના મનમાં પ્રેતાત્મા તેને હેરાન કરે છે એવું ઠસાવી દીધું અને તેમને ભગત-ભૂવા પાસે પ્રેતાત્મા કાઢવા માટે લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે લેખકે તેનો વિરોધ કર્યો હતો. એ જ રીતે પિતાના મૃત્યુ પછી માથું મુંડાવ્યું નહીં! આમ, સમાજની પરંપરાઓને તોડતા તે તેમના સમાજમાં બાપુનું નામ બોળનાર તરીકે ઓળખાયા છતાં તેની પરવાહ કર્યા વિના તેઓ સતત સામાજિક સુધારા કરવા માટે મથામણ કરતા રહે છે, તેઓ અન્યાય કે અત્યાચાર સામે વૈચારિક સંઘર્ષ કરે છે. નાની વયે જ માતા-પિતાની છત્ર છાયા ગુમાવનાર આત્મકથાકારને ભણવા માટે પણ સંઘર્ષ કરવો પડે છે. રેશનમાં મળતું કેરોસીન કાંઈ ભણવામાં થોડું વેડફાય એવી દાદીમાની સમજને કારણે લેખકે લાઈટના જાહેર થાંભલાના બલ્બના અજવાળે અને બાગના ખેતરમાં બેસી, વાંચી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી હતી. એમ. એસ. યુનિ.માંથી સોસિયોલોજી વિષય સાથે 1976માં બી.એ. અને 1978માં એમ.એ. પાસ કર્યું. ત્યાર પછી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં એમ.ફિલ. કર્યું. ભણવાનો ખર્ચ કાઢવા માટે કોલેજના અભ્યાસકાળ દરમિયાન દાણચોરીના ઘડિયાળ વેચવાનો ધંધો પણ કર્યો હતો. વડોદરાના અભ્યાસકાળ દરમિયાન તેઓ દલિત સમાજના આગેવાનો અને અધિકારીઓના સંપર્કમાં આવ્યા હતા, અને ત્યારપછી તેઓ પણ સામાજિક કાર્યોમાં ધીમેધીમે આગળ વધે છે. ગુજરાતના 1981ના અનામત વિરોધી આંદોલનમાં પણ તેઓ સક્રિય રહ્યા હતા, લેખક નોંધે છે કે, ‘આંદોલનનો મને અંગત ફાયદો એ થયો કે હું શહેરના દલિત અને જે તે સમયના કોંગ્રેસીના બિનદલિત નેતાઓમાં એક યુવાન શિક્ષિત, સામાજિક આગેવાન તરીકે ઓળખાતો થયો.’ (પૃ. 131) ત્યારપછી તો તેઓએ વિવિધ સંસ્થાઓ જેવી કે, ‘વડોદરા શહેર એસ.સી./ એસ.ટી. સરકારી કર્મચારી મંડળ’ના કાર્યકારી મંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. આત્મકથાકાર વિવિધ નોકરીઓનો અનુભવ ધરાવે છે. જેમ કે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્રમાં, મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના પોપ્યુલેશન રિસર્ચ સેન્ટરમાં રિસર્ચ સુપરવાયઝર, જંગલ ખાતામાં સંશોધન મદદનીશ તરીકે, ત્યારબાદ જુલાઈ 1984થી નવેમ્બર 1995 દરમિયાન સુરતની દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ.માં વ્યાખ્યાતા તરીકે કામ કર્યું. તેમણે નોકરી દરમિયાન થયેલા ખટમધુર સંસ્મરણો આલેખ્યાં છે. દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ.માં યુનિ.ની એસ.સી.; એસ.ટી. કર્મચારીઓ માટે તેમણે ક્વાર્ટર્સ ફાળવવા માટે અનામતની જોગવાઈ કરાવી. તેમણે ‘ગુજરાત રાજ્ય એસ.સી.-એસ.ટી. કોલેજ અને યુનિવર્સિટી અધ્યાપક મંડળ’માં પણ સક્રિય ભૂમિકા નિભાવી હતી. તેમણે વિવિધ સંસ્થાઓમાં અનામતની જગ્યાઓ ભરવા માટે પણ મથામણ કરી હતી. તો દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના એકાઉન્ટ વિભાગના કર્મચારીઓ દ્વારા આદિવાસી-દલિત વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપના નિયત પૈસા કરતા ઓછા પૈસા ચુકવવામાં આવતા, આ બાબતની જાણ આત્મકથાકારને જ્યારે થઈ ત્યારે તેમણે વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપના પૂરા પૈસા અપાવ્યા હતા. તેમની વિદ્યાર્થીલક્ષી કામગીરીને કારણે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં ‘શહેનશાહ’ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમની સમાજમાં અને સંસ્થાઓમાં એક સ્પષ્ટ વક્તા તરીકેની ઓળખ ઊભી થઈ હતી. ‘ગુજરાત સમાજશાસ્ત્ર પરિષદ’ના પ્રમુખપદે તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી ચીમનભાઈ પટેલના પત્ની ઉર્મિલાબેન પટેલને પરંપરા તોડીને પ્રમુખ

બનાવા ઈચ્છતા વિદાય લેતા પ્રમુખની ભલામણનો તેઓ જાહેરમાં વિરોધ કરે છે. હા, લેખકને જે જે બિનદલિત સમાજના વ્યક્તિઓનો સહકાર મળ્યો છે તે વ્યક્તિઓને તેમણે શ્રેય પણ આપ્યો છે, ‘મને ડૉ. પરથી, પ્રો. ઘનશ્યામ શાહ, શ્રી ઇન્દુકુમાર જાની, જેવા બ્રાહ્મણો અને વાણિયાએ મદદ કરી મારા લેખક બનવામાં મને પ્રોત્સાહિત કર્યો હતો, ખરેખર આનું શ્રેય તો મારા વિભાગના ગૌરાંગ જાનીને જાય. કારણ કે, એ જ એ વ્યક્તિ છે જેણે તેમના ‘તણખા’ નામના ચોપાનિયા જેવા મેગેઝીનમાં મારા સમાજ (અનુસૂચિત જાતિ) અંગે લખવા પ્રેર્યો, લખાવ્યું અને મારું પ્રથમ વખત લખાવેલું લખાણ છાપ્યું...’ (પૃ. 149-150) આ આત્મકથા નિમિત્તે લેખકની લેખનયાત્રાનો પણ પરિચય સાંપડે છે.

આત્મકથાકારના જીવન ઘડતરમાં ભાગ ભજવનાર અંબાલાલ સાહેબ, ધનલક્ષ્મીબેન સુથાર, ત્રિવેદી સાહેબ વગેરે વ્યક્તિઓના ફાળાની વાત કરી છે. તો જોષીકુવા ગામના ખુશાલભાઈ પટેલ કે જેઓ સમગ્ર જિલ્લામાં ‘મોટાભાઈ’ તરીકે ઓળખાતા. ગાંધીવાદી વિચાર ધરાવતા મોટાભાઈ અશ્વપૂશ્યતામાં માનતા નહિ, તેઓ વણકર વાસમાં આવતા અને વણકરની રકાબીમાં જ ચા પીતા. લેખકે ખુશાલભાઈ પટેલનું નખશીખ રેખાચિત્ર આલેખ્યું છે.

લેખક સમાજશાસ્ત્રી હોવાને નાતે તેમના વણકર સમાજની સમાજવ્યવસ્થાનું આલેખન કર્યું છે, લેખકે જોષીકુવા ગામમાં વસવાટ કરતા ભંગી, મે’તર (વણકર), ચમાર, ધારૈયા, બારૈયા, પટેલ, બ્રાહ્મણ, વાણિયા, દરજી, લુહાર વગેરેની સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિનો નિર્દેશ કર્યો છે. તેના વ્યવસાયની પણ માહિતી આપી છે. દા.ત. વણકરમાં લગ્નમાં દહેજપ્રથા નહોતી, પણ કન્યાશુલ્ક લેવામાં આવતું. ગામમાં વાસનું અલાયદું પંચ રહેતું, જે લગ્ન અને ફારગતી જેવા પ્રસંગોએ મળતું. આત્મકથાકારના લગ્ન માટે છોકરી પસંદગી કરવા બાબતે જે અનુભવો થયા તે રસપ્રદ છે. છોકરી પસંદગી-લગ્ન પ્રસંગ નિમિત્તે વણકર સમાજનું લોકમાનસ પ્રગટે છે, સમાજના લોકોની બદલાની ભાવના, વેરઝેર, ઈર્ષા, કાન ભંભેરણી, આંતરદ્વંદ્વ વગેરે તાદૃશ થયું છે. તળના લોકોની વિલક્ષણતાઓનું વર્ણન ધ્યાનપાત્ર છે. તેમના સમાજમાં નાત આગેવાનોનું માન સાચવવું પડતું, દા.ત. લેખક તેમની સગાઈ સંદર્ભે છોકરી પક્ષના લોકોને મળવા ગયા તે પ્રસંગ બાબતે નોંધે છે કે, ‘બધા જ નાત આગેવાનોને ખાટલા ઉપર જ બેસાડવા પડતા. દરેકના ખાટલા એક સરખી ઊંચાઈના રાખવા પડતાં. નહિ તો આગેવાન રિસાય કે મારો ખાટલો તેના ખાટલા કરતા નીચો કેમ? શું સમાજમાં મારું સ્થાન નથી? અને આવા પ્રસંગે રિસાયેલા આગેવાનને મનાવવું અઘરું પડતું.’ નાત આગેવાન મેતરિયાની સામે વેવાર કરવાનું કામ ખૂબ જ કઠિન રહેતું. વડીલોની ચડસાચડસીમાં આખરે લેખકની સગાઈની ‘વાત નક્કી કરવાનું’ રહી જ ગયું! આખરે કંથારિયા ગામે લેખકની સગાઈ નક્કી થઈ, લેખકના લગ્ન નિમિત્તે પહેલી વાર કોઈ પટેલો વણકરવાસમાં વર જોવા-મળવા આવવાની ઘટના બની!! લેખકની લગ્ન સમયની માનસિક સ્થિતિ ડામાડોળ થઈ ગઈ હતી, કારણકે તેમણે જે છોકરી-લલીતા જોઈ હતી તેનાથી જુદી છોકરી ચોરીમાં જોતા જ આઘાત લાગે છે, પણ આખરે તે પડ્યું પાનું નિભાવી લે છે!! દામ્પત્ય જીવનની ખટમધુર યાદો અહીં છે. પત્ની લલિતા ઓછું ભણેલા પણ તેમની કરકસર અને ઘરરખું સ્ત્રી તરીકેની છબી આલેખાઈ છે. સામાજિક વ્યવહારોની આંટીઘૂંટી, કુટુંબ અને વસ્તીના રાજકારણને વિસ્તારથી આલેખ્યું છે. ચરોતરના તમાકુની ખળીમાં સ્ત્રીઓનું થતું શારીરિક શોષણ હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખાયું છે.

આત્મકથાનું શીર્ષક ‘ગોખરૂ’ છે, આ આત્મકથાના શીર્ષક સંદર્ભે જાણીતા દલિત સાહિત્યકાર દલપત ચૌહાણે ઉચિત નોંધ્યું છે કે, ‘ગોખરૂ એક જંગલી વનસ્પતિનું નાનું બીજ છે. તેની ઉપર સતત પાંચ-સાત કાંટા હોય છે. જે બીજનું રક્ષણ કરે છે અને કાંટાથી અન્યને વેદના પહોંચે છે. સમાજ ગોખરૂના બીજ જેવો છે. જેનું કવચ દલિતોને પીડા પહોંચાડે છે, તેનાથી જે પીડા લેખકને પહોંચી તેમાંથી પાર પડ્યાની આ ‘આત્મકથા’ છે.’

આ આત્મકથા નિમિત્તે આત્મકથાકારની શૈક્ષણિક તેમજ લેખક તરીકેની સફર તો મળે જ છે, સાથોસાથ અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી અને ન ગમતા અને કમને રાખવા પડેલા સોસિયોલોજી વિષયમાં અભ્યાસ કરીને સમગ્ર ભારતમાં એક સમાજશાસ્ત્રી તરીકેની પોતાની ઓળખ કેવી રીતે ઊભી કરી તેની માહિતી પણ સાંપડે છે. અહીં આત્મકથાકારના અંતરંગ વ્યક્તિત્વ-આંતર સંઘર્ષ-સ્વ સંઘર્ષ-સંબંધોની સંકુલતા કરતા તેઓ જેમના સંપર્કમાં આવ્યા તેમના વિશેની માહિતી વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે! જે સમયમાં જીવ્યા હોય એ સમયનું પ્રતિબિંબ ઝીલાય એ મહત્ત્વની બાબત છે પણ આત્મકથામાં આત્મકથાકારનું જીવન-આંતર-બાહ્ય સંઘર્ષ કેન્દ્રમાં હોવો જોઈએ. આ આત્મકથાની સૌથી મોટી મર્યાદા સંકલનની છે, ઘણી બધી વિગતોનું પુનરાવર્તન થયું છે! દા.ત. ‘હા, શાબ્દિક વાકુબાણ એ વકબોલીથી અસ્પૃશ્ય હોવાનો અહેસાસ, ભાન થયા કર્યું છે ખરું.’ (પૃ. 4)

‘હા, શાબ્દિક વાકુબાણ અને વકબોલીથી અસ્પૃશ્ય હોવાનો અહેસાસ, ભાન થયા કર્યું.’ (પૃ. 22)

આત્મકથામાં વાક્યદોષ અને જોડણીદોષ પણ અસંખ્ય છે. ‘ગોખરૂ’ આત્મકથાના માધ્યમથી ગુજરાતના વણકર જાતિનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક સંદર્ભ પ્રાપ્ત થાય છે એ દષ્ટિએ આ આત્મકથાનું મૂલ્ય છે. શહેરીકરણ ગ્રામીણ દલિત સમાજમાં કેવું પરિવર્તન લાવી શકે છે તે પણ આ આત્મકથા નિમિત્તે જાણવા મળે છે. ‘ગોખરૂ’ના બીજા ભાગમાં આત્મકથાકારનો આંતર સંઘર્ષ વિશેષ નિરૂપાય એવી આશા સાથે...

નાકર કૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન | કિશોર વ્યાસ

(નાકર કૃત ચંદ્રહાસ આખ્યાન-સં. હસુ યાજ્ઞિક, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન્સ, 102, નંદન કોમ્પ્લેક્સ, મીઠાખળી ગામ, અમદાવાદ, 380006, પ્ર. આ. 2017, ડેમી, પૃ. 152, કિં. રૂ. 135.)

લોકવિદ્યા અને મધ્યકલીન સાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક હસુ યાજ્ઞિકે શામળ કૃત પદ્યવાર્તાઓ ‘નંદબત્રીસી’ અને ‘રૂપાવતી’, માધવ કૃત ‘રૂપસુંદર કથા’, જયવંતસૂરિ કૃત ‘શૃંગારમંજરી’ અને પ્રેમાનંદ કૃત ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ જેવાં સંપાદનો આ અગાઉ આપ્યા છે. નાકરની ભક્તિ અને એમના સુરુચિપૂર્ણ આખ્યાનોમાં દેખા દેતું લાઘવ, કથાવેગને નિરૂપવાની અસાધારણ શૈલીને કારણે સંપાદકને કવિ નાકરમાં વિશેષ રસ પડેલો. ચંદ્રહાસની કથાને આખ્યાનના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચાડનાર કવિ નાકર છે. 33 કડવાની આ આખ્યાનકૃતિનો અભ્યાસ આપવા એમણે ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ સંપાદિત ‘બૃહદ

કાવ્યદોહન'ની પુનર્મૂલિત આવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. આધારરૂપ હસ્તપ્રત સંપાદકને ક્યાંક ખંડિત તથા એમના કેટલાક પાઠ દોષપૂર્ણ લાગ્યા છે. જેમકે કવિ નાકરના આ આખ્યાનમાં આરંભે મંગલાચરણ રૂપે ઈશ્વરસ્તુતિ કે પ્રાર્થના જોવા મળતી નથી. મધ્યકાલીન પરંપરા અને કવિ નાકરની વૈષ્ણવ ભક્ત તરીકેની છબી હોવાથી એ ઈશ્વરપ્રાર્થના વિના આખ્યાનનો આરંભ કરી દે એ અસંભવિત જણાય છે. શેષ ભાગની કથામાં પણ કેટલોક ભાગ ખૂટે છે. પ્રેમાનંદના ચંદ્રહાસઆખ્યાનનો આધાર બનેલી નાકરની આ કૃતિમાં જ્યાં - જેવું અપૂર્ણ છે કે ખૂટે છે એને સમજી શકાય. આખ્યાનનો નાયક ચંદ્રહાસ અશ્વમેઘ યજ્ઞના ઘોડાને પોતાની પાસે બાંધી મૂકનાર બંને પુત્રોને લઈને શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવે અને ભક્ત-ભગવાનનું ભાવસભર મિલન યોજાય એવી ભૂમિકાકથાનો આ અંશ નાકરનો જ હોવો જોઈએ કેમકે, અંતમાં એ ન હોય તો આગળની અશ્વમેઘની કથાનો તાંતણો અપૂર્ણ રહી જાય. આ વિગતોની ચર્ચા સંપાદકની સૂઝ અને મધ્યકાળના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય એવી સમજને વિંધે છે. સંપાદકે નાકરની પ્રસ્તુત આખ્યાન રચનાની બીજી હસ્તપ્રત મેળવવાનો ને પાઠને પૂર્ણ કરવા કોઈ યુવાન અભ્યાસી આગળ આવે એવી ટહેલ નાખેલી છે. એ અભ્યાસ કોઈ કરવા તૈયાર થાય તો સોનામાં સુગંધ ભળે.

આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીલક્ષી સંપાદન હોવાથી આખ્યાનકાર નાકરનો સૌ પ્રથમ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. અન્ય આખ્યાનકારો રસ, વર્ણનો, સંયોગવિયોગના શૃંગારને ખીલવતાં હતા. પ્રજાને ધર્મોપદેશ સાથે મનરંજનનો પણ ઉદ્દેશ હતો. જ્યારે ભાલણ અને નાકર એવા સર્જકો છે કે જે ભક્તિ અને મૂળકથાને જ વળગી રહેવામાં માને છે આ કારણે કવિપક્ષે મર્યાદાઓ પણ દાખલ થઈ છે તો પણ નાકર મૂળકથાને વફાદાર રહેતો આખ્યાનકાર છે. નાકરના જન્મ અને અવસાનના વર્ષોની વિગતો પ્રાપ્ય નથી પરંતુ એમની કૃતિઓના આધારે એ લગભગ ઈ.સ. 1516થી 1568ના સોળમી સદીના બીજાથી સાતમા દાયકા સુધી હયાત હતો. વળી કવિ નાકરની એક વિશેષતા એ છે કે ભાલણથી પ્રેમાનંદ સુધીના તમામ આખ્યાનકારો પોતે જ પોતાની કૃતિઓ શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરતા હતા. કવિ નાકર એક અપવાદ રૂપ આખ્યાનકાર છે કે એ ખુદ આખ્યાન રજૂ કરતો ન હતો. એ આખ્યાનો રચીને પોતાના પરિચિત એવા વડોદરાના નાગર બ્રાહ્મણ મદનસૂતને શ્રોતાઓ સામે રજૂ કરવા આપી દેતો એટલે કે જે આખ્યાનો કવિ નાકરે રચ્યા એની ગાન સમેત રજૂઆત મદનસૂતે કરી. વૈશ્ય કવિ હોવાને કારણે પરંપરા મુજબ એ આખ્યાનો શ્રોતાઓને ગાઈ સંભળાવી શકે એમ નહોતો એટલે અન્યનો ઉદરનિર્વાહ શક્ય બને, જ્ઞાન ભક્તિનો પ્રચાર થાય અને પોતાની કૃતિ સમૂહ સુધી પહોંચે એવો આશય એમાં રહ્યો હશે. નાકરની સંગીત અને રાગ રાગિણીનું જ્ઞાન, ધર્મકથાઓના માધ્યમ વડે ભક્તિનીતિનો મહિમા કરવાનો મુખ્ય હેતુ અને મહાભારત, ભાગવતમાં રસપ્રદ ઉપાખ્યાનો કે મુખ્ય કથાઓની કેટલીક મહત્ત્વની ઘટનાઓને પસંદ કરવાને બદલે નિશ્ચિત પર્વોની કથા આપવાનું પ્રયોજન એને અન્ય આખ્યાનકારોથી જુદો પાડે છે. કવિ નાકરની આખ્યાન અને અન્ય કૃતિઓ વિશેની માહિતી પણ સંપાદકે પ્રથમ પ્રકરણમાં આપી છે. જ્યારે બીજા પ્રકરણમાં આખ્યાન સ્વરૂપ, ઉદ્ભવ અને વિકાસની ચર્ચા આપવામાં આવેલી છે. એ ચર્ચામાં સ્વરૂપની લાક્ષણિકતાને પ્રગટ કરતાં સંપાદકે વીસ મુદ્દાઓ ચર્ચ્યાં છે એ પરંપરાગત આખ્યાન સ્વરૂપની જે ચર્ચાઓ થતી રહી છે એને લાઘવથી પણ અભ્યાસપૂર્ણ

રીતિએ તેઓ આપે છે. ચંદ્રહાસઆખ્યાનના કથાસ્ત્રોતમાં તેઓ મૂળ કથા, આ કથામાં નાકરની મૂળ પાઠને જાળવી સરળ બનાવતી શૈલી તેમજ મધ્યકાળના શ્રોતાને રસ પડે એવા સમકાલીન રંગો કે તત્કાલીન સમાજને ઉમેરવા તરફની એમની સ્પષ્ટ સમજને સંપાદક આગળ કરે છે. આ કથાની અન્ય રચનાઓની પણ નોંધ લઈ પ્રેમાનંદ જેવા કવિની ખ્યાત કૃતિમાં કવિ નાકરની પ્રેરણા કેવી કામ કરી ગઈ છે એ વિગતે નોંધે છે. સંપાદકે કવિ પ્રેમાનંદ અને નાકરના ચંદ્રહાસઆખ્યાનને જોડાજોડ મૂકી એની સમીક્ષા કરીને આ અભ્યાસને રસપ્રદ બનાવ્યો છે. ચંદ્રહાસઆખ્યાન કવિ પ્રેમાનંદની પણ પ્રારંભકાળની કૃતિ હોવાથી એમાં કયાશ હોવા છતાં કવિ નાકર સમેત જેટલા પણ કવિઓએ આ કૃતિ રચી છે એમાં કવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ જ પરિપૂર્ણ છે અને રસદષ્ટિએ વિશેષ સંતર્પક છે એમ સંપાદકે તારવ્યું છે. આ પ્રકરણમાં હસ્તપ્રત, કથાસંકલન અને કથાનક પૃથક્કરણ, કથાઘટકોની એક પછી એક વિગતે નોંધ આ સંપાદન અભ્યાસની વિશેષતા છે. કૃતિના અન્ય અંગોની ચર્ચા કરતાં મુદ્દાઓમાં વાચક જો વિષયાએ ચંદ્રહાસ પાસે રહેલા પત્રમાં કરેલા ફેરફારની નોંધ જોશે કે દેશીબંધ અને ઊર્મિલા-રચના જેવી નોંધ જોશે તો પણ સંપાદકની ઊંડી અભ્યાસપ્રીતિને પામી શકશે. મૂળ પાઠ સાથે અંતે અપાયેલું કડવાવાર ટીપ્પણ આખ્યાનને તેમ કવિ નાકરની પ્રતિભાને સમજવા ઉપયોગી બને એમ છે. સંપાદકે કવિ નાકર, આખ્યાન પરંપરા અને કૃતિવિષયક આપેલો વિશદ અભ્યાસ આ સંપાદનને મહત્ત્વનું બનાવે છે.

દલિત સમસ્યાનો 'વંટોળિયો' ફરી એકવાર | ડંકેશ ઓઝા

[વંટોળિયો લે. અઝીઝ ટંકારવી, પ્રકાશક આર. આર. શેઠ, ખાનપુર, અમદાવાદ, પ્ર. આ. 2020, પાનાં 150 કિં. રૂ. 150]

અઝીઝ ટંકારવી આપણા જાણીતા કવિ, વાર્તાકાર સંપાદક અને પત્રકાર છે. આ તેમની પહેલી નવલકથા છે. આપણા દેશણાં દલિતો પ્રત્યે જે અપર્વતન થાય છે તે સદીઓથી ચાલતું આવ્યું છે. દેશમાં આવેલી આઝાદીને કારણે આ સમસ્યા ઊકલશે એવું કેટલાક ડાહ્યા દલિતો અને બીજા પણ માનતા હતા. જો કે આઝાદીના છ-સાત દાયકાના અંતે દલિત પ્રશ્ન ઊકલ્યો નથી. ગમે ત્યારે, ગમે ત્યાં, એમના પર અત્યાચાર અને દમન પ્રગટતાં જ રહે છે.

એવો જ બીજો પ્રશ્ન મુસ્લિમ કોમવાદનો પણ છે. ભારતના રાજકારણે જે વળાંક લીધો છે ત્યારપછી તે પ્રશ્ન પણ વધુ વકર્યો છે. ગુજરાતના એક માત્ર મુસ્લિમ દૈનિક 'ગુજરાત ટુ ડે'ના તંત્રી તરીકે કામ કરતા લેખક આ બાબતે નવલકથા લખશે એવી મારી ધારણા ખોટી પડી છે. મુસ્લિમ બૌદ્ધિકો પોતાના પ્રશ્ને સદાયને માટે શાહમુગીવૃત્તિ કેળવતા આવ્યા છે. જેમાંથી આ લેખક પણ બાકાત નથી એવું નિરીક્ષણ કરતાં ચિંતા ઘેરી બને છે.

હરોલ્ડ પ્રિન્ટર તો માનતા કે કોઈપણ ભાષાના સાહિત્યકારનું કામ સમાજના હાંસિયાના, સીમાંત, છેવાડાના, વંચિત, શોષિત, અછૂત અને હડધૂત માનવોની પીડા-વ્યથા-વેદના-યાતનાને વાચા આપવાનું છે. માણસ જેમ અતિશય સંવેદનશીલ હોઈ શકે છે. તેમ

ઘણીવાર આસપાસની સામાજિક પરિસ્થિતિ વિશે તદ્દન ઉપેક્ષાભાવ સેવતો હોય, તેને જે કંઈ દેખાય છે તે સહેજે અડતું જ ન હોય એવી સંવેદનબહિરતા પણ નજરે પડતી હોય છે. લખનારા લખ્યા કરે છે પણ સમસ્યાનો અંત આવતો નથી.

લેખકે પ્રસ્તાવનામાં આ નવલકથા લખવાનું નિમિત્ત પણ પ્રગટ કર્યું છે. ગિરધર વસાવાએ બિનદલિત ખેડૂત માટે એક દલિત ચાકર લાવી દીધેલો. પેલો ચાકર માલિકની પાંચ-સાત હજારની રકમ લઈને ભાગી ગયેલો. હવે આ ખેડૂત માલિકે ગિરધરને રૂમમાં પૂરીને બેર માર મારવો શરૂ કરેલો. આ લેખકના બાળપણની વાત છે. લોકો ભેગા થઈ ગયા. ગિરધરને છોડાવ્યો. અઝીઝભાઈના પિતાએ પેલી ચોરાયેલી રકમ ખેડૂતને ભરપાઈ કરી આપેલી. આ વિષયવસ્તુ લેખક ને સંકોરે છે. તેમાંથી આ દલિતકથા નામે ‘વંદોળિયો’ સર્જાઈ છે. સ્વાભાવિક છે કે તંત્રીના ટેબલ પર દલિતોના શોષણની જાતભાતની ઘટનાઓ સમાચારરૂપે આવી પડતી હોય. તેણે પણ તેમાં કંઈક ઊંચેરો કર્યો હોય.

આ દલિતપ્રશ્ન વિશેની નવલકથા વાચકને હલબલાવી મૂકે તેવી છે. આઝાદી પછી ગોપુદાદાના સ્વપ્ન મુજબની આબાદી તો આવતી નથી પરંતુ વંચિતવર્ગને સશક્ત કે બળવત્તર કરવાને બદલે તેને કઈ રીતે નબળો જ રાખવો, પામર બનાવવો, દબાયેલો જ રાખવો એવા બધા પૈતરા સમાજનો અગ્રવર્ગ કર્યા જ કરે છે.

આપણે બધા જાણીએ છીએ કે ઈંગ્લેન્ડના વડાપ્રધાન ચર્ચીલ ભારતને આઝાદ કરવાના મતના ન હતા. વળાંક એવો આવ્યો કે એટલી સત્તામાં આવ્યા ને ભારતને આઝાદી મળી. ઈસાપુરા ગામ ગાંધીની કલ્પના મુજબનું તો નથી. કારણ તેમાંથી હજુ ભેદભાવો દૂર થયા નથી. હવે ગાંધી તો નથી પણ ચર્ચીલની પેલી ભવિષ્યવાણી સદાય સાચી પડતી રહી છે! સમયે સમયે સચિન, સ્વરા, ધીરુભાઈ માસ્તર, વિપુલ જેવા બધા આગળ આવતા રહે છે, સવર્ણો સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરતા રહે છે પરંતુ અંધકારની ચાદર દૂર થતી નથી. બધાની આશા અંધકાર ગાયબ થાય અને પ્રકાશનો પૂંજ રેલાય એની છે. મનની એ આશા સાથે નવલકથા પૂરી થાય છે.

જોસેફ મેકવાનથી લઈને મોહન પરમાર અને તેમની પછીની પેઢીના લેખકોએ પણ આ વિષયને લઈને સાહિત્યના જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં ઘણું ઘણું લખ્યું છે. દલિતોને હવે દયા કે ઉપકાર નથી જોઈતા. હવેની પેઢી અધિકાર માંગે છે, સામાજિક ન્યાય માંગે છે, બંધારણે સૂચવેલી જોગવાઈઓનો અમલ માંગે છે. ટૂંકમાં, એ નવો સમાજ માંગે છે જે શોષણવિહીન હોય. પણ આ બધું દલિતો, વંચિતોને નસીબ થતું નથી. સામંતશાહીમાં અને અંગ્રેજશાસનમાં અથવા કહો કે કોઈપણ કાળમાં મલાઈ તો ઉપરનો વર્ગ જ ઓળવી જતો હોય છે. નીચેના વર્ગને ભાગે ખાસ કંઈ આવતું હોતું નથી. બાબા સાહેબ આંબેડકરની તેજસ્વિતા અને બુદ્ધિમત્તાના ગુણગાન ગવાય છે. પણ હજુ આપણા સમાજને આંબેડકરની વાત પૂરી સમજાતી નથી. નવો દલિતવર્ગ આંબેડકરને ભગવાન માને છે. એ માર્ગે અધિકાર અને ન્યાય માંગે છે, ગાંધીને ગાળો ભાંડે છે. એ વાતની સૂક્ષ્મતા હજુ આપણને પકડાતી નથી.

‘વંદોળિયો’ નવલકથા ચોવીસ પ્રકરણોમાં પથરાયેલી આમ તો નાની નવલકથા છે. નવલકથાની શરૂઆત ગોપુદાદાનો પૌત્ર પ્રકાશ નિશાળે જતો થયો ત્યાંથી શરૂ થાય છે. હજુ ઊંચ-નીચના ભેદ ખતમ થયા નથી. સરપંચ અને માસ્તર બધાં હજુ શિક્ષણનો અધિકાર

બધાંનો છે એવું સમજ્યા જ નથી. પ્રકાશ-સપના હોંશિયાર છે. પણ એમનો અભ્યાસ આખા વર્ગથી અલગ બેસીને ચાલે છે. દલિતોની હોંશિયારી સવર્ણ સમાજ સાંખી શકતો નથી. બિરદાવવાની વાત તો બાજુ રહી એ હવે તેમાં આડશો ઊભી કરતો થયો છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, આપણે વિકાસ, સમૃદ્ધિને નીચે સુધી ઝમવા દેવા જ માગતા નથી. બુદ્ધિમત્તા પર, સંપત્તિ પર આપણી પક્કડ કાયમી રાખવા માંગીએ છીએ. માર્ક્સ સાચો છે કે લડાઈ આર્થિક હિતોને કારણે જ થાય છે. વડોદરાના મહારાજાએ આંબેડકરને નોકરી આપી, વિદેશ જવાની સ્કૉલરશીપ આપી, પણ વડોદરાએ તેમને રહેવા ઘર ન આપ્યું! કમાટીબાગમાં એકલા બેસીને રડતાં રડતાં આંબેડકરે વડોદરા છોડેલું - એ ઇતિહાસે નોંધાયેલી વિગત છે.

સારું છે કે હજુ એવો યુવાવર્ગ આવતો રહે છે જે ગતાનુગતિક પરંપરાગત બાબતોને સ્વીકારી લેવાને બદલે દુઃખો વેકીને પણ માથું ઊંચકીને સંઘર્ષ કર્યા કરે છે. સંઘર્ષ પરિણામ તો નથી આપતો, એના દુઃખોને વધારે છે, એની મુશ્કેલીઓમાં ઉમેરો કરે છે. આવી કેટકેટલી ઘટનાઓ આ નવલકથાના પ્રકરણમાં પડી છે. નિયતિ તો એ છે કે સમાજમાં જ્યાં સુધી શોષણ કરનારો વર્ગ રહેશે ત્યાંસુધી તેનો સામનો કરનારો વર્ગ પણ પેદા થતો રહેશે. આખા સમાજમાં જૂનવાણી માનસ અને નવા વિચારો અને એ મુજબની દુનિયા વચ્ચેનો સંઘર્ષ સદાય ચાલતો રહે છે, ચાલતો રહેવાનો છે. પ્રસ્તુત નવલકથા એ પરિસ્થિતિ અને એમાંથી ઊભા થતા સવાલોને ફરી એકવાર વાચકના મનમાં રોપે છે અને તેનો વિકાસ કરે છે. સંવેદનશીલ વાચકના મનમાં પેદા કરતો આ સંઘર્ષ પ્રગતિનો સાચો માર્ગ છે. સમાધાન ઘણાને ગમતી વાત હોય છે. પણ એ આખરે ગુલામીને કાયમી કરનારી પણ છે. લોકકનું ચિંતન, સર્જન યોગ્ય દિશાનું છે, વંચિતવર્ગની વેદના સમાજને પહોંચાડવામાં તેઓ સફળ નીવડ્યા છે.

સિદ્ધિ હજી દૂર છે/ધીરજ અને નિષ્ઠા જરૂરી છે... | સંધ્યા ભટ્ટ

['ત્રિદલ' (સોનેટસંગ્રહ) કવયિત્રી પારુલ બારોટ. પ્ર. સુનીતા ચૌધરી, રંગદ્વાર પ્રકાશન, ૭-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં પાસે, નવરંગપુરા, અમદાવાદ. પ્ર. આ. 2018, મૂલ્ય-100-001]

કવિતાના ભાવકોની રુચિ અનુસાર અને સમયના વહેણ પ્રમાણે કવિતાના સ્વરૂપો જ્ઞાત-ખ્યાત બનતાં હોય છે. પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગમાં સોનેટ ખૂબ પ્રચલિત થયાં. સ્વરૂપની ગહનતા, તત્સમ શબ્દોનો સુગ્રાહુ વિનિયોગ અને વિષયોની ઊંચાઈએ સોનેટને ગરવાઈ આપી.

આજે ગઝલયુગ ચાલી રહ્યો છે. તત્ક્ષણ સંવાદ રચવાની ક્ષમતા ધરાવનાર આ સ્વરૂપના છંદ માત્ર શીખીને કવિપદ વાંછનારાનો રાફડો ફાટ્યો છે. આવા સમયમાં સોનેટ માટે જરૂરી સંસ્કૃતવૃત્ત શીખવાનો ઉદ્દેશ કરીને પારુલ બારોટ આપણી સમક્ષ સોનેટસંગ્રહ લઈને આવ્યાં છે જે ઘટના નોંધપાત્ર છે. સોનેટ આપણે ત્યાં આવ્યું ત્યારથી માંડીને તે આજ દિન સુધી કોઈ કવયિત્રીએ સોનેટસંગ્રહ આપ્યો નથી. પારુલબહેનને આ પહેલ કરવા માટે અભિનંદન આપીએ.

પોતાના નિવેદનમાં તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે તેમણે બી. એ. , એમ. એ. , બી. એડ્.ની પરીક્ષા ઘરે અભ્યાસ કરીને આપી. સોનેટના છંદ શીખવા માટેના સ્વાધ્યાયમાં પણ આ અનુભવ તેમને કામ લાગ્યો જ હોય. તો ચાલો, આપણે 'ત્રિદલ'ના સોનેટવિષયમાં પ્રવેશીએ. કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક જે સોનેટ પરથી લીધું છે તે પ્રથમ સોનેટ 'ત્રિદલ' પોતાના સંતાનોને અનુલક્ષીને લખાયેલું છે. માતૃસહજ વાત્સલ્યને વ્યક્ત કરતા આ સોનેટમાં પોતાના માતા-પિતાનો સંદર્ભ પણ છે. સ્ત્રીસહજ ભાવની અભિવ્યક્તિ અને અંતિમ બે પંક્તિમાં 'ઝળહળે-ફરફરે' અંત્યાનુપ્રાસ કાવ્યાનંદ આપી રહે છે.

શૃંગારરસની છાલકથી ઓપતું 'શયનગૃહ' સોનેટ મધુર દામ્પત્ય દર્શાવે છે. સોનેટની શરૂઆત લજ્જાભાવથી થયાં પછી નાયિકાની ચેષ્ટાઓ કંઈક મુખર રીતે મિલનભાવોને વ્યક્ત કરે છે. લગ્ન પછી દીકરીની વિદાયવેળાને વિષય બનાવતાં બે સોનેટ 'પ્રથાઓ' અને 'શુભાશિષ' શીર્ષકથી મળે છે. પંખી અને ડાળના પ્રતીકોનો ઉપયોગ બંને સોનેટમાં છે. 'પ્રથાઓ' અને 'વ્યથાઓ' નો અંત્યાનુપ્રાસ યથોચિત છે. માતૃપ્રેમના બે સોનેટ છે, 'પેટી' અને 'ઓ મા... મારી! સમયના ચરખામાં કંતાતી જતી મા પેટીમાં બહુમૂલ્ય મૂડી મૂકી જાય છે. 'નોટ વરસા' અને 'ખૂંધું પેટી' જેવી અભિવ્યક્તિ રસક્ષતિ કરે છે. 'દિવાળી આવી' અને 'સાચી દિવાળી' દિવાળીના તહેવારને વિષય બનાવતાં સોનેટો છે.

'વડલો', 'વસંતો', ગંગાનદી વિષયક સોનેટો, સપ્તપર્ણી - એમ પ્રકૃતિના તત્ત્વો પર પારુલબહેન સોનેટયત્ન કરે છે. સાહજિક ઉઘાડ બાદ બોલચાલના શબ્દોમાં વિષયનું નિર્વહણ કરતા તેમને ફાવ્યું છે.

સોનેટ એક એવું સ્વરૂપ છે જેના છંદો કેટલીક વખત ત્રણ કે પાંચ લઘુ અક્ષર ધરાવતા શબ્દો તો કેટલીક વખતે ત્રણ કે પાંચ ગુરુ અક્ષર ધરાવતાં શબ્દો માગે છે. આ માપના શબ્દોનો યથોચિત અને કાવ્યને ઉપકારક એવો ઉપયોગ સોનેટકાર માટે મોટો પડકાર છે. અહીં સોનેટકારની સજ્જતા અને ક્ષમતાની કસોટી થાય છે. પારુલબહેનની કેટલીક પંક્તિઓ આ દષ્ટિએ જોઈએ.

- 'લોભાવે છે, લટક લટકા ચેન ચાળા કરીને' (પૃ. 24)
- 'રે... રે... ખોટા દલદલમાં શીદ આવી ફસાયા' (પૃ. 30)
- 'બધી મર્યાદાઓ, પરિપુરણ થૈને જ વિનવે' (પૃ. 42)
- 'ફૂટી ડાળી, અવધ વચમાં શ્વાસ જેમાં ભરાયા' (પૃ. 46)
- 'કરે ગંધાતીને, બુંદ બુંદ વિષે વેચી હરખે' (પૃ. 56)
- 'સૂંઘી સ્વાદીને મેં અવધ પર મૂકી જ રમવા' (પૃ. 31)
- 'નથી રણી હવે નથી ઘણી વળી દિસે રાંકડી' (પૃ. 32)

માત્ર છંદ સાચવવા માટે અર્થ વગરના શબ્દોના ઉપયોગ તેમના એકાધિક સોનેટમાં વાંચી શકાશે.

છંદમાં થોડીક છૂટ લેવાય તે સહ્ય છે. પરંતુ વારંવાર આવી પંક્તિઓ દેખાય તો છંદક્ષતિનો દોષ ગણવો પડે.

ઉદાહરણ સાથે વાત કરીએ.

- 'વામણો' સોનેટની પ્રથમ પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'શોભે છે, ગિરિરાજ સમો ગગનમાં ચાંદો રૂડો વામણો' (પૃ. 18)

અહીં બહુ સહેલાઈથી 'ગિરિરાજ શો' કરીને છંદ જળવાઈ શક્યો હોત.

- 'તેજોન્મુખે' સોનેટની બીજી પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'અંગે છે, ભસ્મ તે ઘણી ભરી અને શિરે જ ભાગીરથી' (પૃ. 39)

- 'સૈનિક' સોનેટની પહેલી અને બારમી પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'વિદેશી, જન નૂર હરી લઈ લે સૈનિકની દેહથી'

'ભાલે ને કરમાં કરું ચુંબન તો શાતા મળે વીરને' (પૃ. 36)

- 'ઉઝરડા (કચરાવાળીને જોઈ) સોનેટની પ્રથમ પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'ગંધાતું, વળી ગોબરું, ઊંચકતી છોડી દેશે નાનકી' (પૃ. 43)

- 'શ્વાસ' સોનેટની ત્રીજી અને અગિયારમી પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'ઈચ્છાઓ, છૂટતી નથી વળી પંપાળતી લાગણી'

'છૂટે છે, નજરો મળી નજરના ગોફણો સામટા' (પૃ. 45)

- 'આહ' સોનેટની નવમી પંક્તિ શિખરિણીમાં 'કરે કંકુવણી, હરિત કંકણો બૌ રણકતાં' (પૃ. 53)

અહીં 'કંકુવણી' શબ્દ સ્વીકારીએ તો પણ 'કંકણો' સમસ્યારૂપ છે.

- 'હું ને ભૂલી' સોનેટની ત્રીજી પંક્તિ મન્દાકાન્તામાં

'કોરા લીસા, વમળ પડતાં ઊંચા નીચા લીસોટા' (પૃ. 54)

- 'શ્રીહરિ ગ્રંથકાર'ની પાંચમી, દસમી અને બારમી પંક્તિ શાદૂલવિકીડિતમાં 'પૂર્વા છે ચીર દ્રૌપદી કગરતી શ્યામ થઈ રાંકડી શ્યામા'

'વાસુદેવ લઈ શિર પરે ગોકુળીએ સોંપાતાં'

'હંફાવ્યો મદથી ભરેલ કંસને મામા કહી મારીઓ' (પૃ. 74)

કેટલીક જગ્યાએ ખોટા શબ્દ વપરાયા છે. જેમ કે, 'ગજાનંદ' શીર્ષકથી સોનેટ લખાયું છે અને તે શબ્દ પ્રથમ પંક્તિમાં પણ 'ગજાનન' ને બદલે 'ગજાનંદ' જ લખાયો છે. 'આકાશી હંસની' શીર્ષકનો અર્થ શું કરશે? 'હંસની' એ હિંદી ભાષાનો શબ્દ છે.

'ઋજુ કલ્પનો' અને 'કલ્પનો' - બંને સોનેટનાં શીર્ષક કાવ્યાત્મક વિષયવસ્તુની અપેક્ષા જગવે છે પરંતુ ઈશ્વરભક્તિના યદ્વાતદ્વા પ્રલાપો જ ત્યાં મળે છે. ઈંદ્રવિજય છંદમાં લખાયેલ 'અહર્નિશ' રચના ભક્તિસભર શબ્દોથી ખચિત છે.

'લૂખા શિષ્ટાચાર', 'કાવાદાવા', 'અદેખાઈ', 'ખટકે ખટકે (એવા લોકો)' શીર્ષક હેઠળ પણ અસંબદ્ધ શબ્દ કે શબ્દસમૂહ માત્ર છે. લિંગદોષ છે જ્યાં 'ઘન ગરજતું જોઈ', 'મીઠી મીઠી મધુર રસની', વગેરે પ્રયોગો થયા છે; 'પોતા સ્વાર્થે' જેવા શબ્દપ્રયોગો પણ અહીં મળે છે.

'શણગારો (ગઝલ સ્વરૂપે)' રચનામાં ગઝલને અનુરૂપ રદીફ-કાફિયા નથી તો શા માટે 'ગઝલ સ્વરૂપે' કહેવાયું હશે? વળી, એ રચનામાં પણ અન્ય ઘણી રચનાઓ માફક શબ્દપ્રલાપ દેખાય છે. જુઓ...

‘હતું હૈયામાં જે, હરખભર લોહી ઉકળતું
જુદી મ્હેફિલ એ, અઢળક ઢળીને ફળી ગયું
કદી રસ્તા મધ્યે, અવર જવરે કોઈ મળતું
પછી બાળી હૈયું, કડવું સઘળું તે ગળી ગયું (પૃ. 77)
‘ભાભી’ સોનેટનું એક ચતુષ્ક જુઓ.

‘દીવાલોને પાયા, કલરવ કરી સાખ પૂરતા
છુપાયા છે એમાં, પૂરવ જનનાં હેત બમણાં
કરે હેલી એ તો, હૃદયથી નમી એકસરખી
સદા એના ખોળે, મમતભરી મેં માત નીરખી’ (પૃ. 23)

હા, કવિ ચિનુ મોદીને અપાયેલ અંજલિનું કાવ્ય સાડું થયું છે. ‘વાદળ’, ‘સપ્તપર્ણી’ જેવા કાવ્યમાં કાવ્યત્વના ચમકારા જોઈ શકાય છે. કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કવિ પાસે શબ્દનું માધ્યમ છે અને સોનેટ લખતી વખતે છંદ પ્રમાણે શબ્દો લખવા ઉપરાંત વિષયવસ્તુની માંડણી, ગતિ અને અંતે ચોટ સધાવાં જરૂરી છે. પારુલબહેનના સોનેટના શીર્ષક અને કાવ્ય તપાસતાં નિરાશા સાંપડે છે.

આદરણીય ધીરુ પરીખસાહેબે પ્રસ્તાવનામાં ‘શ્વાન’ સોનેટની પંક્તિઓ ટાંકી છે જ્યાં પણ છંદદોષ અને પુનરાવર્તી પ્રતીકનો દોષ જોઈ શકાશે. જુઓ... ‘દોડી એ સતત પૂછ હલાવી કૂદે,

સંસારનાં સકલ રૂપ અનુપ લૂટે
લાગે મને કદી ભૈરવરૂપ યોગી - છંદદોષ
મૌની બની અડગ ધૈવત રૂપ જોગી - ધૈવત એટલે
સંગીતના સાત સૂરોમાંનો એક. અહીં આનો શું અર્થ કહીશું ?
‘શ્રીહરિ ગ્રંથકાર’માંથી પ્રસ્તાવનામાં લેવાયેલ પંક્તિઓ જુઓ.
‘ગીતાના ગ્રંથકાર થૈ હરિ તમે શોભાવી છે જિંદગી
કુરુક્ષેત્ર મહીં બતાવી ઘણી વાતો ઘૂંટી ન્યાયથી - છંદદોષ
જૂઠના ઝટ કાન તું પકડતો સાચા સમીપે રહે
કીધી છે કપરી કસોટી વનમાં પાંચાળીના નાથની’
અહીં હરિ માટે એકવાર ‘તમે’ અને બીજીવાર ‘તું’ વપરાય છે.

આ સમગ્રને અંતે એટલું કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે લિખિત શબ્દ કાવ્ય જ છે એવું માની લેતા પહેલાં એની ચકાસણી કરવી જરૂરી છે. ભવિષ્યમાં પારુલબહેન ધૈર્યનિષ્ઠા સાથે ઉપસ્થિત થાય તે માટે શુભેચ્છાઓ.

સંવેદનાસભર ભાષાલીલાનું નિરાળું વિશ્વ...

અજય પાઠક

[‘અથ ચ’ - પ્રવીણ દરજી, પ્રથમ આવૃત્તિ - 2020, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. 124 મૂલ્ય - રૂ. 140/-]

‘અથ ચ’ કવિશ્રી પ્રવીણ દરજીનો છઠ્ઠો કાવ્યસંગ્રહ છે. છેલ્લાં 50 વર્ષ દરમિયાનમાં પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહો અનુક્રમે ‘ચીસ’, ‘ઉત્સેધ’, ‘ઈઓ’, ‘ગ્રીન બેલ્ટ’, ‘પૂર્વાભાસ’, છે. પ્રવીણ દરજી અછાંદસ કવિતાના આરાધક છે. તેમની અભિવ્યક્તિનો આરંભ કવિતાથી, પણ ગદ્યમાં તથા વિશેષ કરીને નિબંધના સ્વરૂપમાં નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે.’ નિબંધ: સ્વરૂપ અને વિકાસ’ વિષય પર સંશોધન નિબંધ કર્યો તે અભ્યાસના ભાગરૂપે પણ પછીથી લલિતનિબંધ, ચિંતનાત્મક નિબંધ, પ્રવાસ નિબંધ, હાસ્ય નિબંધ, ચરિત્રાત્મક-વ્યક્તિ વિષયક નિબંધ એમ પચાસેક પુસ્તકો નિબંધલેખનનાં આપ્યાં છે. સંપાદન, વિવેચનાદિ અન્ય પુસ્તકો પણ ખાસ્સાં આપ્યાં છે. સતત લખનારા સર્જક તરીકે સુપ્રતિષ્ઠિત છે; પુરસ્કૃત પણ છે. રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક અને એવા અનેક ચંદ્રકો, સન્માનો મેળવનાર સર્જક છે. અધ્યયન, અધ્યાપન, વાર્યન, લેખન, પ્રવચન અને વિવિધ જવાબદારીઓ વચ્ચે પણ પ્રવીણ દરજીમાં રહેલો કવિજીવ મુરઝાયો નથી, બલકે પ્રબળ પણે જીવંત છે. તેનું પ્રમાણ અગાઉના સંગ્રહોમાં મળ્યું હતું, ‘અથ ચ’ (2020)માં પણ મળે છે. તેથી કહી શકાય - અહીં ‘કવિનો શબ્દ’ જીવંત છે. સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિ નોંધે છે: ‘કવિતાની મરજાદ સાવ જુદી બાબત છે, તેને ઓળખવી પડે.’ અને આ ઓળખવાની પ્રક્રિયામાં, આ જ પ્રસ્તાવનામાં કવિ નોંધે છે તેમ, ‘કવિતા પોતે એટલી લવચીક છે કે તમે જેટલું કહો, લખો એના કરતાં અવશેષમાં ઘણું બાકી રહી જાય.’

પ્રવીણ દરજીનાં કાવ્યો વાંચતાં જે છાપ અંકિત થઈ છે તે છે અછાંદસ અભિવ્યક્તિમાં સ્થૈર્ય. ઉશનસૂથી એ રીતે સામે છેડે સ્થિર ઊભા છે પ્રવીણ દરજી. બંનેનો વિશેષ નિત્ય સર્જન. બંનેનો ભાષાનુરાગ પણ એવો જ તીવ્ર. બંનેનું સંવેદન વિશ્વ પણ ભર્યું ભર્યું. અભિવ્યક્તિની તરાહ અલગ-ઉશનસૂ એટલે છાંદસ અને પ્રવીણ દરજી એટલે અછાંદસ.

અલબત્ત આજકાલ માહોલ ગીત અને ગઝલનો છે. સૌ યુવાન કવિઓ ગઝલ સર્જન તરફ મુખ રાખી ઊભા છે; પછીના કમે ગીત સર્જન આવે છે. ક્યાંક કોઈ સુચિતા કપૂર કે લતા હિરાણી જેવાં અછાંદસમાં કવિતાભિવ્યક્તિ કરતાં જોવા મળે અથવા સંધ્યા ભટ્ટ જેવાં છાંદસ અભિવ્યક્તિમાં ધ્યાન ખેંચે. જો કે અભિવ્યક્તિની તરાહ ગમે તે હોય, કાવ્યનું સૌંદર્ય બે મુદ્દે પ્રગટવું જોઈએ. એક સંવેદન, બીજું ભાષાકર્મ-ભાષાનુરાગ. પ્રવીણ દરજીના ‘અથ ચ’માં સંવેદન, બીજું ભાષાકર્મ-ભાષાનુરાગ. પ્રવીણ દરજીના ‘અથ ચ’માં સંવેદનસભર ભાષાલીલાનું નિરાળું વિશ્વ પ્રગટેલું જોવા મળે છે.

પ્રવીણ દરજીના ‘અથ ચ’નાં કાવ્યોને માણનારાં એક વિદ્વષી અને એસ્થેટિકસનાં

અભ્યાસી સુશ્રી નીતાબહેનની પોતાની ભાવયિત્રી પ્રતિભાનો લાભ ટીપ્પણીરૂપે પુસ્તકનાં પૃ. 102 થી 124માં મળ્યો છે. આ ટીપ્પણની પૂર્વભૂમિકારૂપ લખાયેલ શબ્દો નોંધવા જોઈએ.’ “અહીં આપેલ મારા અતિ સંક્ષિપ્ત કૃતિપાઠ, એક સહૃદય તરીકેનો મારો પ્રતિભાવ છે. આથી અહીં કોઈ અર્થઘટન, વિવરણ, વિવેચન, વિશ્લેષણ, સમીક્ષા આપવાનો ઉપક્રમ છે જ નહીં. આ માત્ર એક Open ended reader response છે, અભિગ્રહણ છે.” ભાવકચિત્તમાં કાવ્ય કેવો ઉઘાડ પામે છે તે ય જોવું રસપ્રદ બને - કવિ માટે તેમ અન્ય ભાવક માટે. અલબત્ત, પ્રત્યેક ભાવકે પોતે પોતાની રીતે કાવ્ય-સન્મુખ થવું અને કૃતિ-નિષ્ઠ ભાવન સિદ્ધ કરવું એમ નીતાબહેનને પણ અભિપ્રેત છે. તેથી પ્રત્યેક કાવ્યને તેઓ જે સ્તરે રહી આસ્વાદી શક્યાં છે તેવું અન્ય ભાવકો માટે શક્ય ન પણ બને. પ્રત્યેક કાવ્યનો સૌંદર્ય સંસ્પર્શ એકસરખો ન પામી શકે તેવી શક્યતા પણ રહી છે. કોઈ કવિનાં સંગ્રહમાંનાં તમામ કાવ્યો એક સરખી રીતે સિદ્ધ થાય એવું ભાગ્યે જ બને. ન્હાનાલાલ કે ‘કાન્ત’માં પણ આવો અનુભવ થાય. પણ મહદંશે કાવ્યો સંતર્પક હોય તો સંગ્રહ આવકાર્ય બને. ‘અથ ચ’ને હું આવકાર્ય સંગ્રહ ગણું છું.

સંગ્રહનાં 101 પૃષ્ઠોમાં 59 રચનાઓ છે. મોટાભાગની રચનાઓ એક પૃષ્ઠમાં છપાયેલી છે. છાપકામની વિશિષ્ટતાના કારણે ક્યારેક સવા કે દોઢ પાનમાં કાવ્ય વિસ્તરે છે. અપવાદરૂપ બે/ચાર રચનાઓ ત્રણેક પાનમાં વિસ્તરી છે. તેથી અછાંદસ હોવાથી અસંયમિત અભિવ્યક્તિ બની હોય તેમ બન્યું નથી. અછાંદસમાં પણ અભિવ્યક્તિને કાવ્યોચિત કલાઘાટ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ. આવું અભિવ્યક્તિ કૌશલ્ય કવિને તેમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘ચીસ’થી જ સાધ્ય છે તેમ જણાયું છે.

આ સંગ્રહમાં કવિ સંવેદન પટુ તેમ શબ્દ પટુ જણાય છે. નમૂના દાખલ સંગ્રહની 17મા ક્રમે ‘ક્યાં સુધી?’ (પૃ. 28) જોઈએ.

ક્યાં સુધી

ભજવ્યા કરશો આ એક ને એક

ઝંડાઝૂલણનો પાઠ ?

રમ્યા કરશો ફાવી ગયેલી ઝાલઝલામણી

કર્યા કરશો ઝૂંટંઝૂંટાં

થઈ ગયા છો તો ઝબઝેબાં

ઝોલું લઈને ફર્યા કરો છો ને માર્યા કરો છો ઝોંસા

તમે ઝિલ્લિ કે બિલ્લીય નથી જનાબ!

ઝલ્લક-ઝલ્લરી વગાડવાથી

ના થવાય ઝળહળ, ઝવેર કે ભગત

કોણ ઝટેરશે તમને

ઝકુંડ તમે ને બની રહો ઝકુંબ

ઝડઝમકથી તો થઈ જશો ઝગરવઘર

ઝડાફા-ઝટાકા કે ઝનૂન ખુદને ઝરેળી રહેશે

ઝકઝોલ થવા તે ઝકુંબવું પડે

ઝરમર-ઝકોર થવું પડે, ઝરપવું પડે - જનાબ!

16 પંક્તિના અછાંદસ લયમાં માત્ર 3 વિરામ ચિહ્નોમાં ઉદ્દગાર માપતું કાવ્ય 31 ‘ઝ’ અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરાવે છે. વર્ણસગાઈયુક્ત અભિવ્યક્તિ કાવ્યને પોષક બનતી હોય છે. વળી અહીં ‘ઝ’ આરંભાતા શબ્દો સાર્થક શબ્દો છે અને ધારદાર પ્રશ્નોદ્દગારના અનુગામી બની કવિના કથયિતવ્યને લક્ષ્યગામી બનાવે છે. અણીદાર પ્રશ્ન મૂકી પ્રથમ ઉક્તિમાં અંતે ‘જનાબ’ સંબોધન આવે છે. ઉક્તિમાં સામેની વ્યક્તિની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓની નિરર્થકતા આકરી વાણીમાં વર્ણવે છે. સામેની વ્યક્તિને તેનું સ્થાન બતાવી આપે છે - નકારાત્મક અભિવ્યક્તિથી. બીજી ઉક્તિમાં સામેની વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિઓની વ્યર્થતા એવી જ અસરકારક વાણીમાં મૂકે છે. અંતની બે પંક્તિમાં, બીજા સંબોધન ‘જનાબ’ની પૂર્વે, સાર્થક પ્રવૃત્તિ ક્યારે શક્ય બને, શું કરવું પડે, તે અસરકારક રીતે ચીંધે છે. ‘ઝબૂકવું’ ‘ઝરમર-ઝકોર’, ‘ઝરપવું’ શબ્દોમાં કવિની સંવેદન પટુતા તથા ભાષા પટુતા એકસાથે પ્રગટ થાય છે. ટીપ્પણીકર્તા નીતાબહેન આ કાવ્યને આસ્વાદ્ય પછી નોંધે છે: ‘બધા મહાપ્રાણ વર્ણોએ Tonal quality રચવામાં કાવ્યબાનીને વિશિષ્ટ બનાવી છે. પેલી એકવિધતાનો Countertforce. કવિતાનું essence અહીં એ રીતે અભિવ્યક્ત થયું છે. સમગ્ર રૂપે જુદી ચાલના અને જુદી ઈબારતવાળું કાવ્ય.’ (પૃ.110) સભાન રીતે કવિએ અહીં ભાષાકર્મ સિદ્ધ કર્યું છે તેની નોંધ લઈએ.

આ રીતે સંગ્રહની ક્રમાંક - 18ની રચના ‘પૂછું તમને?’ અહીં કવિની મુદ્રા જુદી છે. શરૂઆત જોઈએ -

‘પૂછું તમને
સરલ-તરલ થઈ
જવાબ આપશો
કાવ્ય એટલે શું?’

અહીં શબ્દો ‘સરલ-તરલ થઈ’ પ્રશ્નકર્તા તથા જવાબ આપનાર બંનેને લાગુ પાડી શકાય છે. જો ‘થઈ’ પછી અલ્પવિરામ હોત તો માત્ર પ્રશ્ન કરનારને લાગુ પાડી શકાત. કવિ સ્વયં વિદ્વાન છે. ‘કાવ્ય એટલે શું?’ પ્રશ્નની કાવ્યશાસ્ત્રમાં મબલખ ચર્ચા પડેલી છે અને વિદ્વાન હોવાને કારણે આ ચર્ચાઓથી માહેર હોય. પણ અહીં વિદ્વાનનો પ્રશ્ન નથી. કવિનો પ્રશ્ન છે. કવિની રીતે કાવ્ય કેવું હોય. તેનું વર્ણન ચાલે છે. કવિની વર્ણનશક્તિનું પરિચાયક છે. અહીં શબ્દપટુતા લયપ્રાસાદિની રીતે ધ્યાનપાત્ર છે.

‘કાવ્ય એટલે શું?’ની શોધ પ્રત્યેક કવિની અલગ અલગ હોય છે. આ શોધ ઉમાશંકર જોશી કે પછીથી લાભશંકર આદિ સૌએ કરી છે. આ શોધમાં પ્રવીણ દરજ્જાનું નામ પણ ઉમેરવું જોઈએ. આધુનિકથી અનુઆધુનિક સુધી પોતાની કાવ્યયાત્રામાં વિસ્તરેલા કવિ અહીં શું કહે છે તે જોઈએ. 2 પૃ. +માં વિસ્તરેલું આ કાવ્ય છે. પૃ. 29, 30, 31. બરાબર કાવ્યની મધ્યમાં પહોંચતાં કવિ લખે છે

- કોઈ કહે છે -

ચુસ્કી ચાની
ગરમાટો ને ગરમાટો એ
હાશ થાય ને ખૂલે દુનિયા

અંદર-બહારના સીમા કોઈ

...

ચુસ્કી ચાની
ચાહ ભરી દે, રાહ ભરી દે
આહ-વાહની વચ્ચે રાખે
કમાડ સઘળાં ખોલી નાખે
ચુસ્કી ચાની
છૂંમંતર ને છુક, છુક, છુક, છુક...
પૂછું તમને
કાવ્ય એટલે શું?

કાવ્યનો રચનાબંધ એવો છે કે કાવ્યને જેટલું વિસ્તારવું હોય તેટલું વિસ્તારી શકાય. પણ કવિ જાણે છે કે રચના શિથિલ ન બની જાય તે પણ જોવું રહ્યું. ‘છૂંમંતર ને છુક, છુક, છુક, છુક...’માં અનંત અવકાશ રચીને કાવ્યનો કેન્દ્રીય પત્ર મૂકીને આકાર આપી દીધો. ટીપ્પણીકર્તાના શબ્દો નોંધીએ. ‘પ્રતિભાવ આપતાં પૂર્વ અનેકવાર વાંચ્યા જ કરીએ એવું કાવ્ય Unique રચના છે.... છેલ્લે છુક છુકનો વિનિયોગ આખું પરિમાણ બદલી નાખે છે. આનંદ-આનંદ. Unique Avenue of paradoxical patterns. Really it is a matter of intoxication, not only expression. પ્રાસ-તાલ-લય-આરોહ-અવરોહ-શબ્દાન્વય-આવર્તનનો વિશિષ્ટ ગુમ્ફ.’ (પૃ.110)

આવી જ ક્રમાંક-19: ખખડધજ મકાન (પૃ. 32, 33, 34) વાંચવા જેવી, નોંધવા જેવી રચના છે. આ પ્રમાણે ક્રમાંક-1 રચના ‘ઈજન’ની ભાષાભિવ્યક્તિ નોંધપાત્ર છે. ‘પૂછું તમને’ તથા ‘ક્યાં સુધી’માં જે ભાષા છે તેનાથી સાવ અલગ અહીં ‘ઈજન’માં અનુભવાશે. આસ્વાદ છે. છંદોબદ્ધ રચનામાં 17 અક્ષરના છંદો હોય પણ દરેકની લય છટા અલગ હોય તેમ અછાંદસમાં પણ જુદીજુદી લય છટાઓ રહેલી હોય છે. તે મુજબ કવિની ભાવમુદ્રા પણ વિભિન્ન રૂપે માણવા મળે છે. આ રીતે જોતાં રચના ક્રમાંક - 3, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 14 આસ્વાદ્ય જણાઈ છે. આમ છતાં ક્યારેક કવિના શબ્દલગ્નાવ સાથે ભાવકનો કદમતાલ ન સચવાય તેવું બને. દા.ત. ક્રમાંક-15ની રચના ‘હું નદી છું’ માં 6ઠી પંક્તિમાં ‘ઉચ્છલ થઈ પ્રવહવું’ શબ્દો પૈકી ‘પ્રવહવું’ બરાબર જણાયો નથી. અહીંની ‘બુધસભા’માં હું બેઠો હોઉં ને આ રચના વંચાઈ હોય તો સૂચવું કે તે પંક્તિને આ રીતે મૂકો તો? ‘ઉચ્છલ થઈને વહેવું’ જુઓ. ફેસબુક પર મૂકાતી રચનાઓમાં ક્યારેક આવાં સૂચન કરવાનું બને છે. કવિઓ યોગ્ય જણાય તો સ્વીકારે છે.

ઘણાં કાવ્યો આસ્વાદ્ય છે. અછાંદસ અભિવ્યક્તિને પણ પોતીકું સૌંદર્ય હોય છે. કવિએ કવિએ આ અછાંદસ અભિવ્યક્તિ વિભિન્ન રૂપછટા પ્રગટ કરે છે. ભાવકને કાવ્યનો સ્પર્શ થાય તે અનિવાર્ય. ગીત, ગઝલ, મુક્તક, છંદોબદ્ધ રચના કે અછાંદસ - અભિવ્યક્તિ ગમે તે હોય. તેમાં રહેલ કાવ્યતત્ત્વનો અનુભવ આનંદનો વિષય છે. અહીં એ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. કવિને અભિનંદન.

અને છેલ્લે...

આઝાદીનું પંચોતેરમું અને સાહિત્ય સર્જકો: ૨

ભરત મહેતા

કવિને પ્રજાનું મુખ કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ ભાષામાં લખતો સર્જક જે તે પ્રદેશવિશેષની લાક્ષણિકતા સાથે પ્રજાના સુખદુઃખને વ્યક્ત કરે છે. એને માટે એ સત્તા સામે બાખડતાં અચકાતો નથી. એક કૌંચયુગલને વીંધતું જોઈને આદિકવિ વાલ્મિકીએ રામાયણ લખ્યું તો હજારો નવલોહિયા સરકારની ગોળીથી વીંધાતા હોય, સરકારના માંચડે ફાંસીએ ચડતાં હોય ત્યારે ચૂપ રહે એ કવિ શાનો? સહાયકારી યોજનાના નામે વેપાર કરવા આવેલ કંપનીએ ધીમેધીમે આખું ભારત સર કર્યું. ભારતને આર્થિક રીતે ચૂસીને હાડપિંજર કરી મેલ્યું ત્યારે એની સામે ૧૮૫૭નો બળવો થયો. ત્યાંથી શરૂ કરીને છેક ૧૯૪૭સુધી નરમ અને ગરમ, સશસ્ત્ર અને અહિંસક લડતોનો ભારતીય સ્વાધીનતાસંગ્રામ સુવર્ણઅક્ષરે લખાયેલો છે. એ વેળાએ સર્જકનો શબ્દ પણ તણખાઝરતો બન્યો, જે સાંભળતા રગરગ કડાકા થાય! કેવળ શબ્દથી પ્રેરણા જ નહીં પણ કેટલાંય જેલમાં સુદ્ધાં ગયાં, પ્રેમચંદજીની કૃતિ સોજે વતન કે મેઘાણીનો સિંધુડો જાપ્ત થયો! ધંધુકાની ભરી કોર્ટમાં મેઘાણીએ કવિતા દ્વારા એવી જુબાની આપી કે ન્યાયાધીશ જ રડવા માંડેલા!

સ્વાધીનતાસંગ્રામ અને સર્જકોનો નાતો તપાસવો હોય તો સમયનું વિભાજન કરવું પડે. ૧૯મી સદીના ભારતીય સર્જકો અને વીસમી સદીના ભારતીય સર્જકોને જુદી રીતે જોવાં પડે. ૧૯મી સદીમાં બંકિમચંદ્ર (બંગાળી), ગોવર્ધનરામ(ગુજરાતી), ચિપલૂણકર(મરાઠી),ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્ર(હિંદી)મહત્ત્વનાં લેખકો છે. બંકિમચંદ્રએ ‘આનંદમઠ’ નવલકથામાં લખેલું ‘વંદેમાતરમ’ આગની જ્વાળાની પેઠે આખા ભારતદેશમાં ફરી વળેલું. ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે અંગ્રેજી વહીવટને અંધેરીનગરી ગણાવીને બીજું કાવ્ય ‘ભારતદુર્દશા’ લખ્યું. ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નો ત્રીજો ખંડ રાજ્ય ચર્ચાને ફાળવ્યો છે. આમ, ૧૯મી સદીથી જ સ્વાતંત્ર્યભાવના સાહિત્યમાં પ્રગટવા માંડી હતી.

વીસમી સદીના પ્રારંભે જ અંગ્રેજોએ ઈ. ૧૯૦૫માં ભાગલા પાડો અને રાજ કરોની નીતિ અપનાવી મુસ્લિમ લઘુમતીને જુદી પાડી બંગાળના ભાગલા પાડ્યાં. હિંદુ મુસ્લિમ પ્રજાએ એક બનીને બંગભંગનું આંદોલન કર્યું. લોર્ડકર્ઝનની ઈચ્છા બર ન આવી અને બંગાળનું વિભાજન અટક્યું. આ બંગભંગ આંદોલનમાં ટાગોર સક્રિય હતા. ટાગોરે બીજી તરફ રાજકીય ઉન્માદ ઠેકાણે ન રહે તો ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ સંસ્કૃતિનો ખાતમો બોલાવી દે એ ચેતવણી આપતી બે નવલકથા ‘ઘરેબાહિરે’ અને ‘ગોરા’ પણ આપી. સાહિત્યનું સૌથી મોટું ઈનામ નોબેલ પ્રાઈઝ ભારતીય કવિ ટાગોરને ગુલામીના દિવસોમાં મળેલું. આ જ ટાગોરે જલિયાંવાલાબાગની કતલ જોઈને બ્રિટીશ સરકારને સર નો ઈલકાબ પાછો આપેલો! ત્યારે કોઈએ એમને એવોર્ડવાપસી ગેંગ તરીકે નહોતા ઓળખાવ્યા.

વીસમી સદીના પ્રથમવિશ્વયુદ્ધે બ્રિટીશ સરકારને ઢીલી પાડી દીધી હતી. દુનિયામાં

ત્રણસો દેશમાં રાજ કરતા ગ્રેટબ્રિટન માટે એમ કહેવાતું કે એનો સૂર્ય કદી આથમતો નથી! પણ એ આથમવો શરૂ થયો. ભારતીય રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપે ઇ.૧૯૧૫માં અફઘાનિસ્તાનને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાંથી મુક્તિ અપાવી! રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપે બે સામાયિકો કાઢેલાં. જેમાંનું ‘નિર્બલસેવક’ બ્રિટીશ શાસનના પરિણામે થયેલી ખેડૂતોની દુર્દશા આલેખતું હતું. ઇ. ૧૯૧૭માં થયેલી કામદારોની રશિયન ક્રાંતિએ વિશ્વભરમાં પ્રભાવ પાથર્યો એના રંગે પણ લેખકો રંગાયા હતા. ગાંધીજીના આગમન વખતે જ મેઘાણીના ‘યુગવંદના’માં આવા કાવ્યો જોઈ શકાય છે. પૃથ્વી પર રાજ કોના? સાચા શ્રમજીવીઓના, ખેડુના, ખાણિયાના, ઉદ્યમવંતોના... વાળું ‘કાલજાગે’ રશિયન ક્રાંતિથી પ્રભાવિત હતું.

જાગો જગના ક્ષુધાર્ત, જાગો દુર્બલ અશક્ત
 ઈન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગો....
 સત્તા, નિયમોની જાળ, ધારા કેરી ચૂંગાલ
 ભોળા-કંગાળ કાજ ફાંસલા પસારે...
 ધનિકો મહાલંત મુક્ત ગરીબોના લાલ રક્ત
 સત્તાના ભક્ત આજ શોષે કરભારે...

૧૯મી સદીના અંતે સ્થાપેલી ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ, ગાંધીજીના આગમન પછી જમીનસરસી જોડાઈ. ગાંધીજીનો પ્રભાવ સમગ્ર દેશના સર્જકો પર પડ્યો. ગુજરાતીમાં મેઘાણી, ઉમાશંકર, સુંદરમ, જ્યંતિદલાલમાં સ્વાતંત્ર્યભાવના, સામાન્ય માણસની ચિંતા છે. દૂધવાળો, કોદાળીવાળો, પહેરણનું ગીત, જઠરાગિન જેવાં કાવ્યો લખાયાં. કવિતાઓ લોકકંઠે ગવાવા માંડી. શિવાજીનું હાલરડું કે કોઈનો લાડકવાયો(મેઘાણી) અભણ માણસોય લલકારતા થયાં. જ્યંતિ દલાલે ‘પાદરના તીરથ’ અને ‘ધીમુ અને વિભા’માં ભારત છોડો આંદોલનના ગુજરાતમાં પડેલાં પડઘાને ઝીલ્યા છે! મુનશીની ‘સ્વપ્નદ્રષ્ટા’ આઝાદીમાં ઝૂકાવતાં યુવાનોને આલેખે છે. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનું ‘ભરતી’ કાવ્ય યાદ કરી શકાય. ર.વ.દેસાઈ ‘ગ્રામલક્ષ્મી’, ‘ભારેલો અગિન’ દ્વારા ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્યભાવનાને વાચા આપે છે. તેમ છતાં કથાનાયક રુદ્રદત્તનું ગામના શંકર દ્વારા જ થતું ખૂન ગોડસેના ગાંધીવધની આગોતરી આગાહી પણ કરે છે.

રામપ્રસાદ બિસ્મિલની કવિતા ફાંસીએ ચઢેલા યુવાનો ઢોંશે ઢોંશે લલકારતા હતા.

સરફરોશી કી તમન્ના અબ હમારે દિલ મેં હૈ
 દેખના હૈ જોર કિતના, બાજુએ કાતિલ મેં હૈ

ઈકબાલનું ‘સારે જહાંસે અસ્થા હિન્દુસ્તાં હમારા’ લાખો લોકોના હૃદયમાં છપાઈ ગયું હતું. ઉર્દૂ સર્જક અને સ્વાતંત્ર્યસેનાની હસરત મોહાનીએ Long Live Revolutionનો અનુવાદ ‘ઈન્કલાબ ઝિંદાબાદ’ કર્યો જે અમર થઈ ગયો. આજે પણ ભારતભરમાં કામદારો-મજૂરોના આંદોલનમાં સદૈવ સંભળાય છે. ઉર્દૂના લેખકો સજજાદ જાહીર, મંતો, ઈસ્મત યુગતાઈ, રાજેન્દરસિંહ બેદીએ કથાસાહિત્યમાં દેશચિંતા વ્યક્ત કરી તો ઉર્દૂ કવિઓ ફૈઝ અહેમદ ફૈઝ, સાહિર લુધિયાનવી કે મજાઝ લખનવીએ અત્યંત લોકપ્રિય ક્રાંતિકવિતાઓ ભારતને ભેટ ધરી. કર્ફુતલ હૈદરે આગ કા દરિયામાં ચોથીથી વીસમી સદીનું ભારત આલેખ્યું છે. પ્રેમચંદ્રજીએ સ્થાપેલી સંસ્થા ‘અખિલ ભારતીય પ્રગતિશીલ લેખક સંઘ’ (A.I.P.W.A.) ક્રાંતિકારી સાહિત્યનું કેન્દ્ર બનેલું. જેમાં અનેક ઉર્દૂ લેખકોય હતા.

ઉમાશંકર જોશીનું જઠરાગ્નિ કાવ્ય યાદ આપે એવું ફૈઝ અહેમદ ફૈઝની ગઝલમાં છે.-

હમ મહકૂમો (પીડિત)કે પૌવ તલે
જબ ધરતી ધડધડ ધડકેગી
और अहले छिंकम (સત્તાધીશો)કે સર ઉપર
જબ બીજલી કડ કડ કડકેગી
સબ તાજ ઉછાલે જાયેંગે, સબ તક્ત ગિરાયે જાયેંગે....

મજાજ લખનવી લખે છે.-

બોલ અરિ ઓ ધરતી બોલ
રાજ સિંહાસન ડાંવાંડોલ.....

બંગાળમાં ટાગોરે લખેલું ‘જનગણમન....’ તો રાષ્ટ્રગીત બન્યું. વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં ભણાવતા શ્રી અરવિંદે સશસ્ત્ર ક્રાંતિકારીઓ પેદા કર્યાં. એ ક્રાંતિકારી કેવાં હતા એ જોવું હોય તો શરદબાબુની ‘પથેરદાબી’ નવલકથા વાંચવી પડે. હાવરાના કવિ નહરુલ ઈસ્લામની ક્રાંતિકારી કવિતાથી બંગાળ હિલ્લોળે ચઢેલું. ત્યારે મેઘાણી કલકત્તામાં હતા તેથી એમને પણ એવી કવિતા લખવાની રહ લાગેલી. એમની પાસેથી મળેલી કવિતા અમર થઈ ગઈ છે.

પૂર્વમાં, આસામમાં બીરેન્દ્રકુમાર ભટ્ટાચાર્યે ‘ઈયારુઈંગમ’ અને ‘મુત્યુંજય’ નામની બે નવલકથામાં આદિવાસી યુવાનો સ્વાધીનતાના રંગે કેવાં રંગાયા હતા એનું પ્રભાવક નિરૂપણ પૂરું પાડે છે. ઉડિયાભાષામાં ગોપીનાથ મહાન્તિ ‘માટીમટાળ’ નવલકથા લખી ત્રણ યુવાનોને કેન્દ્રમાં મૂકી ઓરિસ્સામાં વ્યાપ્ત આઝાદીનું આંદોલન ઝીલે છે.

હિંદી સાહિત્યમાં તો સ્વાતંત્ર્યતાના રંગે રંગાયેલા સેંકડો સર્જકો મળ્યા છે. એમની રચનાઓ પણ ભારતીય આમજનતાને સ્પર્શી ગઈ હતી. સાદી ભાષામાં ઉન્નતવિચારોનું ભાથું હતું. કિસાનોની જમીન પડાવી કારખાનું ઊભું કરનાર સામે લડનાર નાયક ‘કર્મભૂમિ’માં પ્રેમચંદ્રજીએ આપેલો. આજે કૃષિબિલના આંદોલન વખતે એ રચના યાદ આવે. સુભદ્રાકુમારી ચૌહાણે ઝાંસીની રાણીને આપેલી કાવ્યાંજલિ સહુને યાદ છે. બહુત લડી મદાની, વો તો ઝાંસીવાલી રાની થી...આ ઝાંસીની રાણીની દલિતસખી ઝલકારીબાઈ પણ એમની સાથે રહી તલવાર ચલાવતા શીખી હતી. એમની સાથે જ લડતાં લડતાં મૃત્યુ પામેલી. હિંદીના લેખક મોહનદાસ નૈમિષરાયે ‘ઝલકારીબાઈ’ નવલકથા લખીને સ્ત્રી અને દલિત પણ કેવી રીતે સમાજના અન્ય વર્ગો સાથે ખભેખભા મિલાવી લડ્યા હતા તે બતાવ્યું છે. માખનલાલ ચતુર્વેદીની એક કવિતામાં પુષ્પ કવિને વિનંતી કરે છે કે મને મંદિરમાં, મજારમાં, વિલાસમાં ક્યાંય તું ન મૂકીશ. પુષ્પની ઈચ્છા તો જુઓ.

મુજે તોડ લેના વનમાલી, ઉસ પથ પર દેના તુમ ફેંક
માતૃભૂમિ પર શિર ચઢાવે, જિસ પથ પર મરે વીર અનેક

ઝાંસીની રાણીની માફક ચંદ્રગુપ્ત, શિવાજી જેવાં ઐતિહાસિક પાત્રોને યાદ કરી નવી રાષ્ટ્રીયભાવનાનો પણ હિંદી સાહિત્યમાં પ્રાણ ફૂંકાયો. જયશંકર પ્રસાદ એ સંદર્ભે યાદ કરી શકાય. મૈથિલીશરણ ગુપ્તનું ‘ભારત-ભારતી’ પણ નોંધવું જોઈએ. હમણાં જ જ્ઞાનપીઠ

પુસ્કાર મેળવનારા અમરકાંતે ‘ઈન્ડી હથિયારો સે’ નવલકથામાં ૧૯૪૨ની લડત આલોખી છે. ફણીશ્વરનાથ રેણુએ ‘મૈલા આંચલ’માં આઝાદીના આંદોલનના સાચા લડવૈયાઓ બતાવ્યા છે તો એ વખતના તકવાદી તત્ત્વોય દર્શાવ્યાં છે. કે જે આઝાદી પછી સત્તામાં ચઢી બેઠાં.

ભારતમાં અંગ્રેજી સાહિત્યમાં લખનાર પણ મોટી સંખ્યામાં છે. મુલ્કરાજ આનંદની ‘ધ અનટચેબલ’ નવલકથાનો નાયક દૂરથી અપાતા ગાંધીજીના વ્યાખ્યાનથી કેવો રોમાંચિત થયેલો એ દર્શાવે છે. રાજા રાવની રચના ‘કંથપૂરા’ એક ગામને લઈને ‘ગણદેવતા’ (તારાશંકર બંદોપાધ્યાય)ની જેમ આઝાદીના આંદોલનનું સરવૈયું પૂરું પાડે છે. વિક્રમ શેઠની નવલકથા ‘એ સ્યુટેબલ બોય’ આઝાદી અને તત્પશ્ચાતનું ભારત આલેખે છે. દક્ષિણના કવિ સુબ્રહ્મણ્યમ ભારતીની અસંખ્ય કવિતાઓમાં સ્વાતંત્ર્ય ઝંખના વ્યક્ત થઈ છે. સરોજીની નાયડુએ દેશસેવા કરતાં કરતાં બે કાવ્યસંગ્રહો અંગ્રેજીમાં આપ્યા છે. શહીદ ભગતસિંહે ચિંતન લેખો તો લખ્યા પણ કવિતાઓ પણ લખી છે. એમની એક જ પંક્તિ- ‘હમ રહે ના રહે, હવા મેં રહેગી મેરે ખયાલોં કી બિજલી’ કેટકેટલું સૂચવી જાય છે! આ રીતે માત્ર સાહિત્યકારો જ નહીં સીધેસીધાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં ઝૂકાવેલાં અગ્રણીઓએ કેટલું લખ્યું છે! જેલસાહિત્ય આખો વિભાગ થાય. સાને ગુરુજીએ ‘શ્યામચી આઈ’, કાકાસાહેબે ‘ઓતરાતી દીવાલો’, નહેરુએ ‘મારુ હિંદદર્શન’ અને ‘જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા’ જેવા ઝળહળતાં ગ્રંથો જેલમાં લખ્યાં છે. સાને ગુરુજીએ કોમવાદી આંદોલનથી તંગ આવીને આત્મહત્યા કરેલી. કોમવાદથી ચેતવવા એમણે આર્ય અને નાગ પ્રજાનું ઉદાહરણ આપી લખેલી ‘આસ્તિક’ નવલકથા પૌરાણિક વેશમાં આજની જ સમસ્યા ચર્ચે છે. ભગતસિંહના સાથીદાર યશપાલ હિંદીના મોટા સાહિત્યકાર ગણાય છે. એમણે જે જોયું હતું તે ‘જૂઠા સચ’ નવલકથામાં કેટલું તીક્ષ્ણ રીતે પ્રગટ થયું છે. આ બે વિરોધી શબ્દો બતાવે છે. કે રાજકીય આઝાદી પછીની સામાજિક અને આર્થિક આઝાદી હજુ બાકી છે.

પંદરમી ઓગસ્ટ, ૧૯૫૦ના રોજ ઉમાશંકર જોશીએ રેડિયો સ્ટેશન પર વાંચેલી આ કવિતા ઉદાહરણ રૂપે જોઈ શકાય.

હજાર હસવા કરું, હૃદયમાં ખુશાલી નથી
મુખો નીરખતો હું, મુક્તિ તણી ક્યાંય લાલી નથી
નથી ચમક નેત્રમાં, વિમલ દિવ્ય સ્વાતંત્ર્યની
ન ઝમક-કંઠમાં પરમ મુક્તિના મંત્રની

આ પંક્તિ સાંભળતા જ ‘૮૪માં મૃત્યુ પામનાર, પાબ્લો નેરુદાના મિત્ર અને એમના ‘લોટસ’ સામાયિકના સહતંત્રી ફૈઝ અહેમદ ફૈઝની નીચેની રચના યાદ આવે.

યે દાગ- દાગ ઉજાલા, યે શબગઝીદા સહર (મારકણી સવાર)
વો ઈન્તઝાર થા જિસકા, યે વો સહર તો નહીં

.....
ચલો ચલો કે વો મંજિલ અભી આઈ નહીં

શોષણ કરનારી સત્તાઓ સામે વિરોધ કરનાર સજકોની જરૂર આઝાદી સમયે જ નહીં કોઈ પણ સમયે એટલી જ હોય છે. □

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : કીર્તિદા શાહ

નમસ્તે મિત્રો,

ઉત્સવોની શુભકામનાઓ.

આપ સૌ આજીવન સભ્ય સુધારણા ફોર્મ ભરીને મોકલી રહ્યા છો એનો આનંદ છે.

જે મિત્રોને ફોર્મ ભરવાનું હજી બાકી છે તેઓ ફોર્મ ભરીને મોકલશો.

આપમાંથી કેટલાક મિત્રોની 'પરબ' ન મળવા વિશેની ફરિયાદ પરિષદને મળે છે.

પરિષદ ઓફિસમાંથી નિયમિત આપના તરફથી મળેલા સરનામે 'પરબ' પોસ્ટ થાય જ છે. પરંતુ આપના બદલાયેલાં સરનામાં પરિષદ ઓફિસ પાસે ન હોવાથી સામયિક આપને સમયસર મળતું ન હોય એવું બને. વળી, પ્રત્યેક ગામની પોસ્ટઓફિસના પણ પોતાના પ્રશ્નો છે જ.

મને મહામંત્રી તરીકે ચાર્જ લીધાને નવેક મહિના થયા છે.

'પરબ' ન મળવા વિશે મિત્રોએ મને ફરિયાદ કરી છે. ફરિયાદ કરનારા સૌ મિત્રોનો ટોન એવો રહ્યો કે એવું થવામાં પરિષદ ઓફિસ જવાબદાર છે.સભ્ય પોતે હકદાર છે એ હક પરિષદ તરફથી પૂરો થતો નથી.

હું ફરિયાદી મિત્રને કહું તમને હું સભ્યપદ સુધારણા ફોર્મ વોટસેપ કરું છું.

તમે ભરીને પરિષદને મોકલી આપો તમારું સાચું સરનામું પરિષદને મળે તો કામ સરળ થાય.

પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં મને આપણા આજીવન સભ્ય ભાઈશ્રી એસ.એસ.રાહીનો એક મધુર અનુભવ થયો. એમને બે ત્રણ મહિનાના 'પરબ'ના અંક મળ્યા ન હતા. એમણે એમના બદલાએલાં ઘરનું સરનામું પરિષદને મોકલ્યું એ સરનામે 'પરબ' પોસ્ટ થતું હતું. છતાં એમને મળતું ન હતું. એમણે વિનયપૂર્વક મને વાત કરી. વાત મેં સાંભળી. મેં પરિષદ ઓફિસ જે રીતે કામ કરે છે એ એમને જણાવ્યું. એ આખો સંદર્ભ સમજ્યાં પછી કહ્યું 'બહેન મને રજીસ્ટર્ડ પોસ્ટથી અંક મોકલાવી શકાય? હું અગાઉથી તમને ૪૦૦₹નો મનીઓર્ડર કરી દઉં છું.'

પરિષદ મારી પણ છે એને સાથ આપવો એ મારી પણ ફરજ છે.'રાહીસાહેબના પગલે સૌ ચાલે તો ઘણા પ્રશ્નો પરિષદ માટે સરળ બને તેમ છે. સૌનો સાથ પરિષદનો વિકાસ. ફરિયાદ કરવા કરતા જે પ્રશ્નો છે એના માર્ગ સાથે મળીને કરીએ.

*

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય પ્રો. દર્શનાબહેન ધોળકિયાને ૨૦૨૦નો કુમારચંદક પ્રાપ્ત થયો છે. પરિષદ પરિવાર દર્શનાબહેનને અભિનંદન અને શુભકામનાઓ પાઠવે છે.

(૩૨મું જ્ઞાનસત્ર),

તા. ૨૪-૨૫-૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૨૧

સ્થળ - સૂર્યાવર્સાણી એકેડેમી મુ. પો. સેડાતા,

ભુજ-મુન્દ્રા હાઈવે, તા. ભુજ, જિ. કચ્છ

પહેલી બેઠક તા. 24-12-2021, શુક્રવાર બપોરે ૩.૩૦થી 5.00

૧] સ્વાગત/ઉદ્ઘાટન બેઠક

ગીત	:	જય જય ગરવી ગુજરાત
સ્વાગત/પ્રાસંગિક	:	રસનિધિ અંતાણી
અધ્યક્ષીય વક્તવ્ય	:	પ્રકાશ ન. શાહ
પરિષદ પ્રાસંગિક	:	રઘુવીર ચૌધરી
અતિથિવિશેષનો પરિચય	:	હરેશ ધોળકિયા
અતિથિવિશેષનું વક્તવ્ય	:	જેઠે લાલવાણી
મહામંત્રીનું નિવેદન	:	કીર્તિદા શાહ
આભાર	:	પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક તા. 24-12-2021, શુક્રવાર સાંજે 5.15થી 6.45

૨] શતાબ્દીવંદના: સુરેશ જોષી

અધ્યક્ષ	:	શિરીષ પંચાલ
સુરેશ જોષીની નવલિકાઓ	:	કિરીટ દૂધાત
સુરેશ જોષીના નિબંધો	:	જયદેવ શુક્લ

ભોજન વિરામ 7.30થી 9.00

ત્રીજી બેઠક તા. 25-12-2021, શનિવાર સવારે 9.30થી 11.00

૩] શતાબ્દીવંદના: ચુનીલાલ મડિયા

અધ્યક્ષ	:	ધીરેન્દ્ર મહેતા
વાર્તાકાર મડિયા	:	સંજય ચૌધરી
નવલકથાકાર મડિયા	:	માવજી મહેશ્વરી:

ચોથી બેઠક તા. 25-12-2021, શનિવાર બપોરે 11.15થી 12.45

૪] શતાબ્દીવંદના: જયંત પાઠક

અધ્યક્ષ	:	સતીશ વ્યાસ
વિવેચક જયંત પાઠક	:	વિજય શાસ્ત્રી
ગદ્યકાર જયંત પાઠક	:	દક્ષા વ્યાસ

ભોજન વિરામ 1.00થી 2.30

પાંચમી બેઠક તા.25-12-2021, શનિવાર બપોરે 2.30થી 4.00

5] ગુજરાતી સામયિકો સંદર્ભે

અધ્યક્ષ : કિશોર વ્યાસ

‘વીસમી સદી ‘કૌમુદી’

અને સંસ્કૃતિ’ : પારુલ દેસાઈ

‘વસંત વિશ્વમાનવ ક્ષિતિજ’ : ડંકેશ ઓઝા

છઠ્ઠી બેઠક તા.25-12-2021, શનિવાર, બપોરે 4.15થી 5.45

6] અનુવાદ: સાંસ્કૃતિક સેતુ તરીકે

અધ્યક્ષ : રમણ સોની

સર્જનાત્મક કૃતિના- : દર્શના ધોળકિયા

અનુવાદના પ્રશ્નો

અનુવાદની ભાષા : રમણીક સોમેશ્વર

ભોજન વિરામ 7.00થી 8.30

સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ 8.30થી 10.00

સાતમી બેઠક તા.26-12-2021, રવિવાર, સવારે 9.00થી 10.30

7] સાંપ્રત સમસ્યાઓ

અધ્યક્ષ : પ્રકાશ ન. શાહ

વૈશ્વિક-રાજકીય સમસ્યાઓ : અજય ઊમટ

સાંપ્રત સાહિત્ય : મનસુખ સલ્વા

આઠમી બેઠક તા.26-12-2021, રવિવાર, બપોરે 10.45થી 12.45

8] સમાપન બેઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખુલ્લું સત્ર (સામાન્ય સભા)

ઠરાવો, પ્રતિભાવ અને આભારવિધિ

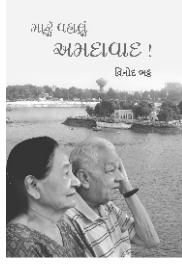
આભાર - યજમાન સંસ્થા દ્વારા

જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ડેલિગેટ ફીના રૂ.1000/- ભરવાના રહેશે અને વિદ્યાર્થીઓએ રૂ.500/- ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ડેલિગેટ ફી તા.05-12-2021 સુધીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, કાર્યાલયમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે. ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં. વ્યવસ્થામાં સહાયભૂત થવા ઉપરની તારીખ સુધીમાં આપની ડેલિગેટ ફી ભરાઈ જાય તે ઈચ્છનીય છે ત્યારબાદ સ્થળ પર ભરનારે દોઢે ચાર્જ ચૂકવવાનો રહેશે.

આ અંકના લેખકો

- અજય પાઠક : 'તપોવન' પ્લોટ નં. 432-એ-1, પ્રભુદાસ તળાવ ચોક, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-364001.
- અરુણ વાઘેલા : પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-9.
- એસ. એસ. રાહી : Al-Aqeeq, Flat No. 201, Beside sahil Anand, Opp. Nirman Square, Kamthe patil Nagar Road, Yewlewadi, Kondhwa (Budruk) Pune-411048
- કાંતિ માલસતર : અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, ભાષાભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-9.
- કીર્તિદા શાહ : 1, એડીસી બેન્ક સોસાયટી, સહજાનંદ કોલેજ પાછળ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-380015.
- કિશોર વ્યાસ : 6/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, મુ. કાલોલ-389330, જિ. પંચમહાલ.
- ગિરીશ ભટ્ટ : પ્રશાંતિનિલયમ, માધવનગર, સુરેન્દ્રનગર-363001.
- ડંકેશ ઓઝા : 6, સ્વાગત સિટી, અડાલજ, ચાંદખેડા રોડ, મુ. અડાલજ-382021.
- દીપ્તિ ભગત : જી-401, સત્ત્વ ફ્લેટ, કૃષ્ણાલ ચાર રસ્તા, ગોત્રી રોડ, વડોદરા-390021
- ધર્મેન્દ્ર ત્રિવેદી : પ્લોટ નં. 594-1, સેક્ટર-4-સી, ગાંધીનગર-382006.
- પરીક્ષિત જોશી : 6, તપસ્વી જલારામ સોસાયટી, જ્ઞાનદા બસ સ્ટેન્ડ પાસે, જીવરાજ પાર્ક માર્ગ, વેજલપુર, અમદાવાદ-380051.
- ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ : પ્લોટ નં. 864, ગ્રેસ બંગલો, મહાદેવ એરિયા, વલ્લભવિદ્યાનગર-388120.
- ભરત મહેતા : 'મન્દાર', બી-97, યોગીનગર ટાઉનશીપ, રામાકાકાની ટેરી પાસે, છાણી, વડોદરા-491740.
- મેહુલ ત્રિવેદી : 1488, મહાદેવનો ખાંચો, મામુનાયકની પોળ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-380001.
- રમેશ કોઠારી : C/o. વૈભવ કોઠારી, સમર્પણ આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, 'ખ' રોડ, સર્કલ પાસે, સેક્ટર-28, ગાંધીનગર-382028
- વિનોદ જોશી : 32, શ્વેતકમલ સોસાયટી, વિદ્યાનગર, ભાવનગર-364001.
- સુરેશ ગઢવી : આચાર્યશ્રી સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, મુ. કઠલાલ, જિ. ખેડા.
- સંધ્યા ભટ્ટ : 'સ્નેહલ', પ્રજાપતિ વાડી સામે, ગાંધીરોડ, બારડોલી-394602, જિ. સુરત
- શૈલેષ પારેખ : 'પારિતોષ', કૃષ્ણ સોસાયટી, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ-380006.
- નીતિન વડગામા : તાંદુલ, 2, સ્વાતિ સોસાયટી, આત્મીય કોલેજ પાછળ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ-360005.
- પ્રફુલ્લ રાવલ : 3, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-382150.
- હરીશ મીનાશ્રુ : 9/ખ, 'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ-388315, જિ. આણંદ.

વિનોદ ભટ્ટનું વિનોદપ્રેરક સાહિત્ય

ફાધર વાલેસનું બ્રુવનપ્રેરક સાહિત્ય

પ્રેરણાપરબ (પુરસ્કૃત)	100
વાણી તેવું વર્તન	500
વ્યક્તિઘડતર	120
સમાજમંગલ	200
વ્યક્તિમંગલ	280
ધર્મમંગલ	150
શિક્ષણમંગલ	200
સદાચાર	125
યુવાધર્મ	50
પ્રસન્નતાની પાંખડીઓ	80
ગાંધીજી અને નવી પેઢી (પુરસ્કૃત)	100
આકાશવાણીના સૌજન્યથી	13
રોમેરોમે	13
સેવાધર્મ	90
મુરલી	100

ઈદમ્ ચરિત્રમ્	180
અને હવે ઇતિહાસ	100
મારું વહાલું અમદાવાદ	140
ઈદમ્ વિનોદમ્	170
આંગણી ચિંધ્યાનું પુણ્ય	250
વિનોદકથા	200
અમેરિકા એટલે	100
સીટી વાગેચમચમ	150
સાભાર પરત	140
વિનોદની નજરે	225
એવા રે અમે એવા (આત્મકથા)	180
હાસ્યોપચાર	150
તમે યાદ આવ્યાં	300
કારણ કે	60
પ્રસંગોપાત્ત	50
અથથી ઇતિ	32.50
નરો વા ફુંજરો વા	27
સૂનો ભાઈ સાધો	23
ગ્રંથની ગરબડ	50
બસ એમ જ	150
એ દિવસો	125
ગ્રેટ શોમેન જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શો	15

ગૂર્જર ગ્રંથરાત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-380001,
ફોન : 079-22149660, 09227055777
ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15 ફોન : 26934340, 98252 68759
email : gurjarprakashan@gmail.com, website : www.gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

સંવત ૨૦૭૮ના નૂતન પ્રભાતે પ્રકાશિત થયેલ
અમારાં સાહિત્યિક પ્રકાશનો

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
જાગને જાદવા (ચિંતનાત્મક નિબંધો) પ્રવીણ દરજી		૧૯૦.૦૦
પ્રાણીસંવેદનાની ગદ્યરચનાઓ (પ્રાણીપ્રેમની કથાઓ)	સંપા. દક્ષા પટેલ	૨૦૦.૦૦
સ્નેહશપથ (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૪૦.૦૦
ધર્મનો ગેટ-વે (પ્રેરણાત્મક લેખો)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૫૦.૦૦
વાટ અને તલસાટ (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૬૫.૦૦
આયામ(એજન્સી)(વિવેચનસંગ્રહ)	પ્રવીણ ગઢવી	૨૧૦.૦૦
કલામીમાંસા (કલા વિષયક લેખો)	દિનેશ દેસાઈ	૧૯૦.૦૦
મહિલા અને કાયદો (મહિલા વિષયક લેખો અને કાયદાઓ)	હેમા પંચાલ	૩૪૫.૦૦
પતંગકાવ્યો (પતંગ વિષેના કાવ્યો)	સંપા. દિનેશ દેસાઈ જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ, હેમા પંચાલ	૧૯૦.૦૦
હયાતીનાં હસ્તાક્ષર (કાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૦૦.૦૦
ઈત્તા ઈત્તા પાની (બાળ-કિશોર નાટકો)	સાંકળચંદ પટેલ	૧૧૫.૦૦
આવો, મુન્નાભાઈ રમીએ(શિશુકાવ્યો)	સાંકળચંદ પટેલ	૧૩૦.૦૦
રાત થૈ ચૂકી (ગઝલસંગ્રહ)	રશ્મિ શાહ	૧૭૦.૦૦
અધોરેખા (વિવેચનસંગ્રહ)	પ્રવીણ દરજી	૧૮૫.૦૦

પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત (રૂ.)
હુકમની રાણી (નવલકથા)	રાઘવજી માધડ	૩૨૫.૦૦
પ્રેમસગાઈ (વાર્તાસંગ્રહ)	રાઘવજી માધડ	૧૭૫.૦૦
આઝાદીના અમૃતપુત્ર શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા (જીવન પ્રસંગો)	ડૉ. જગદીશ ભાવસાર	૪૫૦.૦૦
સંભવામિ I Can... (પ્રેરણાત્મક લેખો)	અશોક શર્મા	૨૪૦.૦૦
ચહેરે-ચહેરે કથા (વાર્તાસંગ્રહ)	ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૧૯૫.૦૦
સંયત (વિવેચનસંગ્રહ)	મોહન પરમાર	૨૪૦.૦૦
ટી.વી. ન્યૂઝ સ્ક્રિપ્ટ રાઈટીંગ (માસ-મીડિયા વિષયક)	દિનેશ દેસાઈ	૩૦૦.૦૦
કલાકસબ (કલા વિષયક લેખો)	દિનેશ દેસાઈ	૧૭૦.૦૦
મેથી મારવાની કળા (હાસ્ય લેખો)	નિપુણ ચોકસી	૧૨૫.૦૦
સ્મિતનું સ્પંદન (હાસ્ય રચનાઓ તથા અન્ય કવિતાઓ)	નિપુણ ચોકસી	૧૨૫.૦૦
અવલોક્ય (વિવેચનસંગ્રહ)	પ્રવીણ કુકડીયા	૧૯૫.૦૦
સા વિદ્યા યા... (શિક્ષણ વિષયક લેખો)	પ્રવીણ કુકડીયા	૯૦.૦૦
અતીતમાં ઉડ્યન (ખંડકાવ્યો)	વિનોદ જાની	૬૫.૦૦
હિતોપદેશ (કથાકાવ્યો)	વિનોદ જાની	૧૭૫.૦૦
અસ્તિત્વનો ઉત્સવ (કાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૯૫.૦૦
શ્રાવણ ઝીલી લઉં (બાળકાવ્યસંગ્રહ)	દેવજી ત્રિ. થાનકી	૧૨૦.૦૦

સર્વેને દીપાવલીની શુભ કામનાઓ તથા નૂતન વર્ષાભિનંદન

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબ સાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

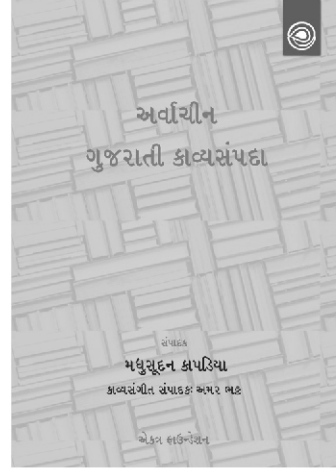
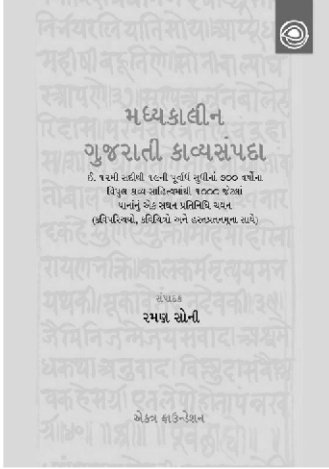
રેખાચિત્ર - ધર્મ - ચિંતન - સંસ્મરણો - પ્રેરક કથાઓ

ઉપરવાસ, સહવાસ, અંતરવાસ સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	700
થોમાકાકાની ખોલી (Uncle Tom's Cabinનો અનુવાદ) અનુ. રેમંડ પરમાર		350
લાગણી	રઘુવીર ચૌધરી	100
ઈચ્છાવર	રઘુવીર ચૌધરી	150
વચલું ફળિયું	રઘુવીર ચૌધરી	180
વેણુ વત્સલા	રઘુવીર ચૌધરી	150
વિહંગા	રાધિકા પટેલ	140
ગોકુળ, મથુરા, દ્વારકાનો સેટ	રઘુવીર ચૌધરી	520
અમૃતા	રઘુવીર ચૌધરી	250
બદલાતી મોસમ	રક્ષા દેસાઈ	180
વિજય બાહુબલી	રઘુવીર ચૌધરી	120
લોકલીલા	રઘુવીર ચૌધરી	160
એક મુઠ્ઠી આસમાન(લે. ચાર્લ્સ ડિકન્સ) અનુ. રેમંડ પરમાર		200
સોમતીર્થ	રઘુવીર ચૌધરી	200
આવરણ	રઘુવીર ચૌધરી	150
આજની ઘડી તે...	કંદર્પ ર. દેસાઈ	160
પ્રેમના પર્યાય	રક્ષા દેસાઈ	160
અંતર	રઘુવીર ચૌધરી	120
કોતરની ધાર પર, ડહેલું	કાનજી પટેલ	90
મનનું માણસ લે. સુનીલ ગંગોપાધ્યાય અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા		100
એક ડગ આગળ બે ડગ પાછળ	રઘુવીર ચૌધરી	170
વેણુવન વસાહત	ગભરુ ભડિયાદરા	190

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ ગુલાલ

સમગ્ર સમયપટને આવરી લેતી કવિતા-સમૃદ્ધિ

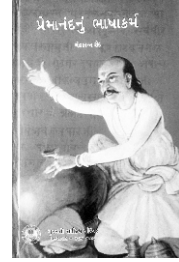

‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ (સંપા. મધુસૂદન કાપડિયા) આ પૂર્વેના એકત્ર ઈ-પ્રકાશન ‘મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસંપદા’ (સંપા. રમણ સોની) સાથે અનુસંધાન પામે છે. એ બંનેમાં થઈને ગુજરાતી કવિતાના ઈ.12મી સદીથી આજ પર્યંતના લગભગ 900 વર્ષના પ્રલંબ પટને આવરી લેતી કાવ્યસમૃદ્ધિ પ્રગટ કરી શકાઈ છે એનો અમને આનંદ છે. ઉત્તમ કવિતા અને એના ઉજ્જવળ ઇતિહાસના જાણકાર આ બંને સંપાદકોના અમે ઘણા આભારી છીએ.

www.ektrafoundation.org ઉપરથી આ સમૃદ્ધ અને સુંદર કાવ્યજગતમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

પ્રેમાનંદનું ભાષાકર્મ
ચંદ્રકાન્ત શેઠ
પ્રકાશન વર્ષ 2016, ₹ 275

ગુજરાતી કવિતાચયન — ૨૦૧૫
પ્ર. વ. 2019 સં. હર્ષદ ચંદારાણા
₹ 140

સાચુબચ પ્ર. વ. 2018 હસમુખ પાઠક
(હસમુખ પાઠકની સમગ્ર રચનાઓ) ₹ 500

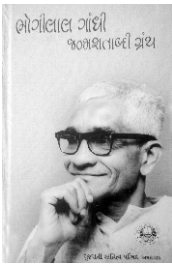
મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં વેદાન્ત પ્ર. વ. 2017 સં. નર્મદા રાવલ
₹ 320

વિષ્ણુદાસ-રચિત ચંદ્રહાસ-આખ્યાન પ્ર. વ. 2017 સં. રમણ સોની
₹ 250

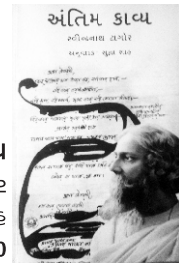
પરિવાર-કાવ્યો પ્ર. વ. 2015 સં. ડો. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી — ડો. ઊર્મિલા ઠાકર
₹ 320

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ : ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર પ્ર. વ. 2015 સં. સુકુમાર પરીપ
₹ 600

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્ પ્ર. વ. 2015 સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
₹ 400

ભોગીલાલ ગાંધી :
જન્મશતાબ્દી ગ્રંથ
સં. પ્રકાશ ન. શાહ,
રમણ સોની,
રાજેન્દ્ર પટેલ
અને અન્ય
પ્ર. વ. 2016
₹ 525

અંતિમ કાવ્ય
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
અનુ. સુજા શાહ
પ્ર. વ. 2017, ₹ 120

પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949
ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુચિર ચાર્જ અલગથી

વાલ્મીકિએ આદિ રામાયણની રચના કરી પછી રામકથા સર્વત્ર પ્રસરવા લાગી. કાવ્યોપજીવી ગવૈયાઓ, નર્તકો કે ભાટ્યારણો (કુશીલવો) સમગ્ર દેશમાં ફરીને રામકથાનો પ્રચાર-પ્રસાર કરતા રહ્યા. વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યોને રામાયણ શીખવીને રાજાઓ, ઋષિઓ અને લોકો આગળ રામાયણની કથા સંભળાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

- કામિલ બુલ્કે

આપણી સંસ્કૃતિ નાટ્યપ્રણાલીમાં ભાસનું નામ બહુ મોટું છે. એમનું એક નાટક ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ બહુ પ્રચલિત છે. આ નાટક અનેક ભારતીય ભાષાઓમાં ભજવાયેલું છે. આપણે ત્યાં શ્રી રસિકલાલ પરીખ લિખિત ‘શર્વિલક’ પણ આ ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ પર આધારિત સર્જાયું છે. ભાસના આ નાટક ઉપરથી સંસ્કૃતમાં જ શુદ્રકે એક નાટકની રચના કરી છે તે ‘મૃચ્છકટિકમ’. તે પણ અનેક ભાષામાં અનુવાદિત થઈ ભજવાયું છે તેમ ફિલ્મો પણ સર્જાઈ છે.

- અભિજિત વ્યાસ

આ દેશને સાહિત્ય માટેનું નોબેલ પારિતોષિક આપનારી ટાગોરની ‘ગીતાંજલિ’ એક માત્ર કૃતિ છે. ભારતીય સાહિત્યમાં નોબેલ પારિતોષિક માટે નોમિનેટ થનારી બીજી કૃતિ તેલુગુ ભાષામાં લખાયેલી ‘ના દેશમ્ ના પ્રજલુ’ (મારી ધરતી, મારા લોક) છે. સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યને ગૌરવ અપનાવનારી આધુનિક તેલુગુ સાહિત્યની આ કૃતિએ દેશમાં મહાકાવ્યની ધારા પલટી નાખી. ગંટૂર શેષેન્દ્ર શર્માએ સિદ્ધ કર્યું છે કે મહાકાવ્યનું વિષયવસ્તુ માત્ર ભૂતકાળ નથી, કિંતુ આપણી સામેનો વર્તમાનકાળ અને એની સમસ્યા છે.

- ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

વાલ્મીકિ અને તુલસીદાસની દષ્ટિએ રામાયણ દરેક દેશ, કાળ અને વ્યક્તિ માટે વ્યવહારુ છે મારે જો કંઈ કહેવું હોય તો વિનમ્રતાપૂર્વક એટલું જ કે, સત્ય અભય આપે છે, પ્રેમ એકબીજાને પ્રીતિના સૂત્રે બાંધે છે અને કરુણા અહિંસા સ્થાપે છે. આમ મારી દષ્ટિએ સત્ય મારો મંત્ર છે, પ્રેમ મારી માળા છે અને કરુણા મારી મૂર્તિ છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીબાપુએ આ સત્ય સ્વીકાર્યું અને મહાત્મા ગાંધીથી તે અન્ય કોઈ પણ ગાંધી સુધી આ સત્ય સ્વીકારવું જ રહ્યું.

- મોરારિબાપુ

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણી કોલેજ, વિસાવદર.

વિહાર

બારી-બારણાં-ભીંત-વંડી વિનાના, પ્રકાશના ખુલ્લા ચંદરવા નીચે ચાલવાનું મળે એ વિહાર છે. દિગ્-દિગંત સુધી વિસ્તરેલી આ અસીમ વસુધા પર ચાલવાનું હોય છે. આ વિહારમાં ચારે બાજુથી વહી આવતા શુભ વિચારોને ઝીલવાની તક સાંપડે છે. તે ઝિલાય પણ છે. પશુ ચરે છે, પક્ષી વિચરે છે અને માણસ વિચારે છે. કુદરતના સાંનિધ્યમાં વિચરતાં વિચારવાનું પૂર્ણપણે સાંપડે છે. ત્યારે વેદની પ્રાર્થનાનો મર્મ ઊઘડતો લાગે છે.

વિહાર એ ચેતોવિસ્તાર સાધવાની પ્રક્રિયાનો ભાગ છે. અન્નમય કોશ, પ્રાણમય કોશને ઓળંગીને મનોમય કોશ - વિજ્ઞાનમય કોશ અને આનંદમય કોશનાં ઉન્નત શૃંગો તરફ દોરી જતી કેડી છે; ચેતનાના ઊધ્વારોહણના સોપાનની શ્રેણી છે.

આવો વિહાર જે માણે તે જ જાણે.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યુટર

અમદાવાદ

વિહારમાં

ઊજળા તડકાથી શોભતી શિયાળાની બપોર હતી. સહેજ પણ ધુમાડાની સેર ન હોવાથી આકાશ સ્વચ્છ, નિરભ અને આસમાની હતું. ખેતરો પણ વધુ સોહામણાં લાગી રહ્યાં હતાં. અમારી કેડી ખેતર વચ્ચેથી જતી હતી. ક્યારેક, બે ખેતર વચ્ચેની વાડમાંથી જવાનું આવતું. રાઈડાના છોડ પર આવેલાં સોનેરી-પીળાં ફૂલોનું જાણે તળાવ. વળી, એને ચમકાવતો કુમળો તડકો ચારેકોર પથરાયો હતો. તેમાંયે ઠંડો શિયાળુ વાયરો હીંચકાનું કામ કરતો હતો. લયબદ્ધ હિલોળા લેતાં એ ખેતરોને આંખો ભરીને જોયાં અને મન ભરીને માણ્યાં. પગ એ જ લયમાં ગતિ કરતા હતા. મન તૃપ્ત થતું હતું, તાજું થતું હતું. જાણે અમે આગળ વહેતા હતા !

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી નવલિકાચયન

૧.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૧૯૯૯	૧૦૦/-
૨.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૦૧	૫૫/-
૩.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૦૪	૧૧૫/-
૪.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૦૬	૮૦/-
૫.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૦૮	૧૧૦/-
૬.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૦૯	૧૦૦/-
૭.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૦	૧૨૦/-
૮.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૧	૧૮૦/-
૯.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૨	૧૬૦/-
૧૦.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૩	૧૨૦/-
૧૧.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૪	૧૧૦/-
૧૨.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૫	૧૫૦/-
૧૩.	ગુજ. નવલિકાચયન - ૨૦૧૬	૧૫૦/-

ગુજરાતી કવિતાચયન

૧.	ગુજ. કવિતાચયન - ૧૯૯૭	૭૦/-
૨.	ગુજ. કવિતાચયન - ૧૯૯૮	૫૦/-
૩.	ગુજ. કવિતાચયન - ૧૯૯૯	૬૦/-
૪.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૦	૭૫/-
૫.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૨	૭૦/-
૬.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૩	૯૦/-
૭.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૪	૬૫/-
૮.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૫	૫૫/-
૯.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૬	૭૦/-
૧૦.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૮	૧૦૦/-
૧૧.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૦૯	૧૦૦/-
૧૨.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૦	૧૦૦/-
૧૩.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૧	૧૨૦/-
૧૪.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૨	૧૫૦/-
૧૫.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૩	૧૨૫/-
૧૬.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૪	૧૨૫/-
૧૭.	ગુજ. કવિતાચયન - ૨૦૧૫	૧૪૦/-

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮ ૦૦૯

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭, Email : gspamd@gmail.com